

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. В. ГЕТЬМАНА
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
МІНІСТЕРСТВО ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН КНУ ім. Т. ШЕВЧЕНКА
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН ЛНУ ім. І. ФРАНКА

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Науково-практичний журнал

EUROPEAN PERSPECTIVES

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
V. HETMAN KYIV NATIONAL ECONOMIC UNIVERSITY
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
KYIV INTERNATIONAL UNIVERSITY
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS OF UKRAINE
INSTITUTE OF INTERNATIONAL RELATIONS KYIV NATIONAL TARAS SHEVCHENKO UNIVERSITY
FACULTY OF INTERNATIONAL RELATIONS OF IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV

№ 3, 2021

Спеціалізоване
видавництво

Specialized
publishing house

ЗМІСТ

ПРАВО

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

БАНДУРКА О.М., ГРЕЧЕНКО В.А. ДОСВІД ТА ВИСНОВКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1948 РОЦІ.....	5
ОРТИНСЬКА Н. ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД: КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ.....	15
АМЕЛІН О.Ю. КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ	19
ЧУДИК Н. ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИБОРЧОГО ПРАВА В УКРАЇНІ	26
НОВІЧЕНКО А. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ З ГРОМАДСЬКІСТЮ.....	31
СІРКО А.П. ГЕНДЕРНО-ПРАВОВА ЕКСПЕРТИЗА ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ ПАРИТЕТНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	40

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

АРТЕМЕНКО О.В., ЛИТВИН Н.А. ЕКСПЕРТИЗА ЯК ДОДАТКОВА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ	46
ЄВДОКІМЕНКО С.А. КЛЮЧОВІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ	53

ФРАНЧУК Т.А.

ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВАДЖЕННЯ
У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ
ДЕРЖАВНОЮ ПРИКОРДОННОЮ СЛУЖБОЮ УКРАЇНИ59

УСТИМЕНКО Б.М.

ДЕЯКІ ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ
У СФЕРІ МОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ КОМПЛЕКСУ ЗАХОДІВ
ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ НА МОРІ..... 66

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

КРЕТ Г.Р.

ПОРЯДОК ПОДАННЯ, РОЗГЛЯДУ ТА ВИРІШЕННЯ КЛОПОТАННЯ ПРО ДОЗВІЛ
НА ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ76

КРАВЧУК О.В., ТУРОВЕЦЬ Ю.М., ГАЮР І.Й.

ВИЗНАЧАЛЬНІ АСПЕКТИ У ТАКТИЦІ ПІДГОТОВКИ, ПРИЗНАЧЕННЯ
ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ83

КОПАНЧУК В.О.

ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА НОРМА
ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНОМУ ОГЛЯДІ ТВАРИН
У ПРОВАДЖЕННЯХ ПО ЗАБРУДНЕННЮ ДОВКІЛЛЯ.....91

ПАХНІН М.Л.

ПРОТИДІЯ КРИМІНОГЕННИМ ВПЛИВАМ
ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ СЛУЖБОЮ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ98

МАЛИНОВСЬКА Т.М.

«ЗЕЛЕНА КІМНАТА» ЯК ЕФЕКТИВНА ФОРМА РОБОТИ З ДІТЬМИ,
ЩО ПОТЕРПІЛИ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА..... 103

ЖУЧЕНКО Є.Ю.

ЗАРУБІЖНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД КРИМІНОЛОГІЧНОГО ГАРАНТУВАННЯ
БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ 108

БУТЕНКО В.Б.

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА СИСТЕМУ
СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ 115

ОЛІЙНИК Х.В.

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ, ЯКІ ПОЛЯГАЮТЬ У ПРОПАГАНДІ,
ПЛАНУВАННІ, ПІДГОТОВЦІ, РОЗВ'ЯЗУВАННІ ТА ВЕДЕННІ АГРЕСИВНОЇ ВІЙНИ 121

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

ГРАБ М.І.

ЗНАЧЕННЯ ВИСОКОГО РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ..... 127

РОМАНУХА О.М.

ГОТЕЛЬНІ ПОСЛУГИ В УКРАЇНІ 131

КЛЕЦ Т.С.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ШТРАФНИХ САНКЦІЙ,
ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО РОБОТОДАВЦЯ ЗА ПОРУШЕННЯ
ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ 138

DADASHOV E.T.

APPROVAL OF THE CONTRACT OF PURCHASE
AND SALE OF REAL ESTATE 145

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ДАВИДЮК Х.В.

ЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА
У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ 151

МАМЕДОВ Ю.Е.

ПРАВА ЛЮДИНИ В ІСЛАМСЬКОМУ СВІТІ 160

СЛОВО МОЛОДИМ ВЧЕНИМ

ЛЕВКО В.

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ТА ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ
ОБИГУ ДИТЯЧОЇ ПОРНОГРАФІЇ В КОНТЕКСТІ КОНВЕНЦІЙНИХ СТАНДАРТИВ 165

ДИСКУСІЇ, ОБГОВОРЕННЯ, АКТУАЛЬНО

BISIUK O.S., SOKOLOVSKA N.V., SOKOLOVSKA P.V.

GENESIS OF DEVELOPMENT OF GENDER DISCRIMINATION
IN UKRAINE AND GREAT BRITAIN 175

СЕНИК С.В.

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ЗАСАДА
ДЛЯ УХВАЛЕННЯ ЗАКОННИХ СУДОВИХ АКТИВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ 182

НАДЬОН В.В.

ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ
ДОГОВОРУ НАЙМУ (ОРЕНДИ) 190

ДОСВІД ТА ВИСНОВКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1948 РОЦІ

БАНДУРКА Олександр Маркович - доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України

ORCID:<http://orcid.org/0000-0002-0240-5517>

ГРЕЧЕНКО Володимир Анатолійович - доктор історичних наук, професор

ORCID:<http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)"1948"

DOI 10.32782/EP.2021.3.1

Діяльність міліції у 1948 р. мала свої особливості, пов'язані з політичною та соціально-економічною ситуаціями в державі. Огляд наукової літератури свідчить, діяльність міліції в указаний період є недостатньо дослідженою. Новизна статті в тому, що у ній вперше вивчено основні напрями роботи міліції у конкретний історичний період - 1948р., доповнено питання про структурні зміни в організації міліції УРСР, характеристика Дисциплінарного статуту міліції, протидія міліції різним видам злочинності, зокрема економічній злочинності, в науковий обіг уведено значною мірою новий фактичний матеріал про стан злочинності, успіхи та недоліки у її подоланні.

Ключові слова: Україна, 1948 рік, Міністерство внутрішніх справ, міліція, протидія злочинності.

Постановка проблеми

У статті розглядаються питання, пов'язані з необхідністю більш глибокого та всебічного вивчення досвіду минулого, у тому числі історії діяльності такого органу охорони правопорядку, як міліція. Її історія була різноманітною, складною та певною мірою суперечливою, але діяльність цього органу мала значні позитивні сторони, так як сприяла покращенню протидії злочинності та поліпшенню безпеки пересічних громадян. На думку авторів, існує досить чітка аналогія між тодішньою криміногенною ситуацією

та нинішньою, коли боротьба зі злочинністю відбувається в умовах російської агресії та наявності значної кількості різної зброї на руках у населення. У цьому ми вбачаємо корисність тодішнього досвіду для сучасного історичного періоду.

Діяльність міліції у 1948 р. мала свої особливості, на які впливала тогочасна політична та соціально-економічна ситуація. Це, по-перше, післявоєнна розруха, яка досягла величезних масштабів і продовжувала впливати на спосіб життя абсолютної більшості людей. Хоча за офіційними даними у 1948 р. в основному була завершена відбудова народного господарства, але руйнації війни ще далеко не було зжито. По-друге, попередній 1947 р. був піковим у голоді в Україні та його наслідки продовжували свою негативну дію. По-третє, на криміногенну ситуацію в республіці впливала морально-психологічна ситуація в суспільстві – звичка до насильства та застосування зброї, що з'явилися у роки війни, а також наявність великої кількості вогнепальної зброї на руках, що теж було наслідком війни. По-четверте, негативний вплив на протидію злочинності мала відміна смертної кари у травні 1947 р. По - п'яте, 14 грудня 1947 р. урядом було прийнято постанову «Про проведення грошової реформи та про відміну карток на продовольчі та промислові товари». Основна діяльність міліції, пов'язана з цим заходом, якраз здійснювалася вже у 1948 р. По-шосте, у цьому році від-

булися певні зміни в організації міліції: було створено слідчий відділ у складі ГУМ МВС СРСР, а також слідчі відділи в республіках і областях, уведено в дію Дисциплінарний статут міліції.

Стан дослідження проблеми

Деякі аспекти організації та діяльності міліції у повоєнні роки розглядали у своїх дисертаціях М.М. Лагоша [1], М.М. Войцеховський [2], І.О. Лесь [3], О.В. Пристайко [4]. Проте їх дослідження охоплюють значно більший період, ніж той, який вивчаємо ми, і тому періоду 1948 р. у них приділяється незначна увага. Крім того, дисертація І.О. Лесь присвячена лише дисциплінарним правовідносинам, а О.В. Пристайко – трансформаціям у структурі МВС. Деякі питання діяльності карного розшуку в цей період висвітлюються в нарисі О.В. Іщенко «Естафета подвигу. Сторінки літопису харківського карного розшуку» [5]. Але в цілому, слід констатувати, що перелічені наукові роботи не вичерпують цю проблему, яка є недостатньо дослідженою і потребує подальшої наукової розробки.

Мета і завдання дослідження

Авторами поставлено завдання дослідити загальний стан злочинності у цей період, основні аспекти діяльності міліції у 1948 р., вивчити зміни в її організаційній структурі, головні напрями протидії злочинності, виявити досягнення та недоліки в цій роботі, узагальнити досвід діяльності міліції та можливість його використання в нинішній час.

Виклад основного матеріалу

У досліджуваній період відбулися певні зміни в організаційній побудові міліції. З метою посилення боротьби зі злочинністю, якісного проведення попереднього слідства в лютому 1948 р. було створено слідчий відділ у складі ГУМ МВС СРСР, а також слідчі відділи в республіках і областях [6, с.131-132]. Головне завдання цих структур полягало у поліпшенні слідчої роботи, підготовці кваліфікованих кадрів слідчих, наданні допомоги та здійсненні контролю за роботою місцевих органів міліції. У зв'язку з виділенням слідчих відділів (відділень) УМ МВС із складу карного розшуку та БРСВС наказом

МВС СРСР № 0162 від 11 березня 1948 року затверджувались нові штати слідчих відділів, які мали таку структуру: начальник відділу, начальник відділення, їх заступники, помічники; старший слідчий, слідчий, молодший слідчий [7, арк.24]. На думку керівників, такі зміни повинні були б позитивно вплинути на всі аспекти слідчої роботи. Їхня діяльність, безперечно, сприяла деякому поліпшенню стану законності, але така реорганізація так і не була завершена, оскільки не була законодавчо закріплена.

Наказом Міністра внутрішніх справ СРСР від 7 липня 1948 року № 269 вводився в дію Дисциплінарний статут міліції [8, с.1] (діяв до 1971 р.), який багато в чому запозичив норми, що містилися у раніше прийнятих дисциплінарних статутах міліції та Збройних Сил СРСР. Він складався із загальних положень, у яких визначалися порядок і правила, а також окреслювалося коло осіб, на яких поширювалася дія статуту (ст. 1-16). У ньому була збережена диференціація дисциплінарних стягнень для осіб рядового складу, молодшого, середнього, старшого і вищого начальницького складу, докладно регламентувалися повноваження начальників щодо накладення дисциплінарних стягнень, особливі випадки накладення дисциплінарних стягнень, порядок приведення у виконання дисциплінарних стягнень, порядок оскарження. Устав розрізняв неодноразове порушення дисципліни, істотне порушення дисципліни, а також проступок поза службою (ст. 55). У десятому - дванадцятому розділах містився перелік заохочень, які застосовувалися до осіб рядового і молодшого, середнього, старшого і вищого начальницького складу. Розділи чотирнадцятий та п'ятнадцятий містили загальні положення обліку дисциплінарних стягнень і заохочень та визначали право працівника міліції на оскарження дій безпосереднього начальника (ст. 77-101). Розділ шістнадцятий – про суд честі начальницького складу міліції (ст. 102-128). У розділі розкривалися завдання та принципи формування суду, а також його склад, процесуальний аспект розгляду справи та винесення вироку. Доповненням до Дисциплінарного статуту був додаток, загальна частина якого регламентувала процедуру арешту працівни-

ків міліції, порядок прийому на гауптвахту та їх утримання.

Істотними нововведеннями Дисциплінарного статуту міліції були:

- відсутність посирань на революційну законність, революційний порядок, класовість;

- пряме закріплення обов'язку начальника щодо залучення підлеглих до відповідальності за скоєний проступок і відповідальності останнього за невжиття заходів з відновлення порядку і дисципліни;

- поява нових видів дисциплінарних стягнень - позбавлення звання «єфрейтор», пониження в званні, попередження про неповну службову відповідальність, арешт (домашній, на гауптвахті);

- закріплення одним з видів заохочення зняття раніше накладеного дисциплінарного стягнення [8, с.2-54].

28 січня 1948 р. ЦК КП(б)У розглянув та прийняв рішення з питання «Про стан і заходи щодо зміцнення соціалістичної законності і радянського правопорядку в Українській РСР» [9, арк.1]. У документі відзначалося, що органами МВС проведена значна робота з цих напрямів діяльності. Проте в наявності ряд надзвичайно суттєвих недоліків. У деяких областях: Львівській, Тернопільській, Станіславській, Волинській – мали місце серйозні порушення соціалістичної законності, які виявлялися у грубому порушенні конституційних прав громадян, необґрунтованих арештах і затриманнях громадян. Слабо велася робота з розкрадачами соціалістичної власності. Органи міліції обмежувалися виявом однієї особи, що здійснила розкрадання, не виявляючи системи розкрадань та умов, що цьому сприяють [9, арк.1-3].

Прийняття цієї постанови було пов'язане з тим, що у кінці 1947 р. справа щодо протидії злочинності погіршилася. У Сталінській області залишилися нерозкритими 47,4% кримінальних справ, вчинених за цей період, у Харківській – 37,4 %, у Дніпропетровській -34%, аналогічне становище було у Вінницькій, Київській областях. Так, у місті Харкові (начальник УМВС - полковник Вільовка, заст. начальника по міліції - комісар міліції 3 рангу Морозов) вбивства зросли на 34 випадки, або 94%; розбій з вбивством - на 8 випадків, або 73%. На території області діяли 8

бандитських груп. У місті Одесі (колишній начальник УМВС - генерал-майор Шемена, заступник по міліції - комісар міліції 3 рангу Широков, начальник міськуправління міліції - підполковник міліції Гусєв) грабежі зросли на 31 випадок або 23%, вбивства - на 7 випадків або 19%. По області розбої з убивствами зросли на 26 випадків, або 217%, були неліквідованими 10 бандграбіжницьких груп і тільки за січень 1948 р. з'явилися 3 нові такі групи. У місті Дніпропетровську (начальник УМВС полковник Шліхта, заст. начальника по міліції - підполковник міліції Шевченко, начальник міськуправління міліції - майор міліції Яковенко) вбивства зросли на 22 випадки, або 65%, грабежі - на 33 випадки, або 24%. По області грабежі зросли на 119 випадків, або 33,5%, а розбій з вбивствами - на 2 випадки, або 100%. На території області діяли 5 бандграбіжницьких груп. У Кіровоградській області (начальник УМВС підполковник Козадаєв, начальник управління міліції підполковник міліції Якимець) тривалий час діяли 4 бандграбіжницькі групи.

Вкрай погано проводили боротьбу з кримінальним бандитизмом органи МВС Житомирської області (начальник УМВС - полковник Шаповалов, начальник відділу по боротьбі з бандитизмом - майор Самусь), у результаті чого за січень місяць 1948 р. кількість діючих на території області бандграбіжницьких груп зросла з 9 до 16. Відзначалося, що Відділ кримінального розшуку республіки та його начальник М. Ф. Ткачов недиференційовано підходять до керівництва периферійними органами [9, арк.10].

Як бачимо, злочинність у цей період досягла значних показників, а протидія їй мала суттєві недоліки. У документі називалися фактично всі регіони республіки і основна увага зверталася на особливо тяжкі та тяжкі злочини: убивства, розбої, кількість яких майже скрізь зросла. Це свідчило про складну криміногенну ситуацію в республіці. Звертає на себе увагу те, що бандитські угруповання називаються «бандграбіжницькими», що вказує на основний вид їхньої діяльності – напади з метою заволодіння чужим майном, поєднані з насильством, небезпечним для життя і здоров'я осіб, які зазнали нападу.

Така ситуація змусила МВС республіки та місцеві органи міліції посилити протидію злочинності. У результаті вжитих заходів у першому кварталі 1948 р. злочинність по УРСР знизилася на 15% або на 1313 випадків [9, арк.8].

Таблиця 1

Стан злочинності в УРСР у 4 кварталі 1947 р. і 1 кварталі 1948 р. [9, арк.50].

Вид злочину	1947 р., 4 квартал	1948 р., 1 квартал
Розбої з убивствами	62	31
Грабунки	957	565
Вбивства	431	253
Крадіжки	7486	6763
Зухвалі хуліганства	505	496
Інші злочини	1478	1032
Всього	10 919	9140

За 1 квартал 1948 р. було попереджено 1100 злочинів, ліквідовано 1834 злочинні групи : груп грабіжників -380 з 1424 учасника, злодійських груп – 1336 з 3677 учасників, інших злочинних груп – 118 з 324 учасників, арештовано злочинців – одинаків – 7971. Вилучено зброї – 15 685 одиниць, 940 осіб притягнуто до кримінальної відповідальності за незаконне зберігання зброї.

Скоротилася кількість справ, за якими слідство велося більше 2-х місяців. Якщо на 1 січня 1948 р. таких справ було 1787, то на 1 квітня того ж року – 838. [9, арк. 53-54, 57].

Таблиця 2

Заходи щодо покращення громадського порядку в УРСР за 4 місяці 1948 р. [9, арк. 58].

Припинено кримінальних злочинів	1671
Розкрито злочинів	5013
Затримано злочинців	22676
Затримано порушників громадського порядку	28169
Затримано порушників паспортного режиму	19821
Розшукано дезертирів з підприємств оборонної промисловості	15618
Вилучено з вулиць бездоглядних дітей	5884
Вилучено з вулиць жебракуючих та бездомних осіб	5466

Таблиця 3

Стан безпеки на дорогах в УРСР у 4 кварталі 1947 р. і 1 кварталі 1948 р. [9, арк. 59].

Показник	1947 р., 4 квартал	1948 р., 1 квартал
Кількість ДТП	843	656
Кількість постраждалих	1182	770
Загинуло	369	279
Пошкоджено транспорту	205	151

Ще одним із напрямів діяльності міліції в післявоєнний період була боротьба з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією, з правопорушеннями, пов'язаними з картковою системою розподілу товарів і продуктів та ін. У своїй діяльності у цьому аспекті міліція керувалася Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 року «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна».

Ці завдання також були пов'язані з виконанням постанови Ради Міністрів УРСР від 15 березня 1948 року «Про відшкодування збитків, завданих особами, винними в розкраданні і недостачі продовольчих і промислових товарів». У ній встановлювалося, що при розкраданнях і недостачах продовольчих і промислових товарів у державних підприємствах і установах, колгоспних, кооперативних та громадських організаціях, крім притягнення винних до кримінальної відповідальності, з них стягається на користь потерпілих організацій у судовому порядку завдана шкода в розмірі вартості розкрадених або невистачаючих товарів по державних роздрібних цінах, накладається арешт на їхнє майно в забезпечення стягнення. Уряд зобов'язав директорів підприємств, начальників установ, голів правлінь колгоспів і кооперативних громадських організацій у всіх випадках порушення кримінальних справ про розкрадання та недостачі подавати позови про стягнення з винних шкоди [10, с.392].

Грошова реформа була використана представниками «тіньового» капіталу для швидкого збагачення в результаті гри на різниці цін на дефіцитні на той час товари до і після скасування карткової системи. Відповідно до зведення МВС СРСР від 2 березня

1948 р. за період з 16 грудня 1947 р. по 15 лютого 1948 р. було виявлено розкрадання злочинцями товарно-матеріальних цінностей на суму понад 50 млн руб. Приблизно на таку ж суму матеріальних цінностей у них було вилучено під час обшуку. Основний метод отримання швидкого прибутку полягав у приховуванні товарів для їх подальшої реалізації за новими цінами, а також внесення ділками великих сум грошей старого зразка за вилучені товари з метою перепродажу партій товарів після проведення реформи на гроші нового зразка [11, с.190].

Ці дані конкретизувалися та далі узагальнювалися у Доповідній записці Міністра внутрішніх справ СРСР С.Н. Круглова про хід грошової реформи і виявлених зловживань у торговельній та фінансовій мережі, спрямованій І. В. Сталіну, В. М. Молотову, Л. П. Берія та деяким іншим керівникам держави 21 травня 1948 р. У ній відзначалося, що з 16 грудня 1947 р. по 1 травня 1948 р. органами МВС було виявлено прихованих від обліку і викрадених товарів на 61 715 187 руб. і виявлено незаконних вкладів в ощадні каси та відділення Держбанку на 101288 500 руб. За ці злочини притягнуто до кримінальної відповідальності 19 551 осіб. У осіб, притягнених за злочини, пов'язані з проведенням грошової реформи, вилучено: грошей нового зразка - 14 534 814 рублів; продовольчих товарів на суму - 23 026 642 рубля; промислових товарів на суму -16 288 313 рублів; інших цінностей на суму - 6 656 156 рублів, а всього на суму 60 505 925 рублів. Загальна сума повернутих державі коштів у порядку повернення шкоди, заподіяної злочинцями в ході проведення грошової реформи, становить понад 160 мільйонів рублів. Кількість злочинів, пов'язаних з проведенням грошової реформи в Українській РСР, склало 15 619 200 рублів [12, с.139].

Як і в попередні роки протидією економічній злочинності займалися відділи БРСВС. У січні 1947 р. відділ БРСВС ГУМ був реорганізований в Управління, яке керувало оперативною, слідчою (до лютого 1948 року) і профілактичною роботою підпорядкованих органів на таких ділянках, як розкрадання соціалістичної власності, спекуляція,

контрабанда, фальшування грошей, хабарництво [2,с.101].

Таблиця 4
Стан економічної злочинності в УРСР у 4 кварталі 1947 р. і 1 кварталі 1948 р. [9, арк.51-52].

Показник	1947 р., 4 квартал	1948 р., 1 квартал
Всього відкрито кримінальних справ	14778	19115
За ними притягнуто до відповідальності	21278	24599
З них заарештовано	12934	10411

За спекуляцію було відкрито 3919 справ, притягнуто до відповідальності 5031, заарештовано 3149. Лише у квітні 1948 р. було віддано під суд 1512 спекулянтів. Поручено 2380 справ про порушення правил торгівлі, притягнуто 2572 особи. За виготовлення та збут самогону за 4 місяці 1948 р. притягнуто 19 590 осіб, вилучено самогонних апаратів 14 902 і самогону 61271 л. Повернено державі грошей на суму 3285601 руб, золота 33 кг, продовольчих товарів на суму 4 999 980 руб. Перевірено 40451 особа, які обіймають посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю. У результаті цих перевірок відсторонено від роботи 2248 осіб.

За даними оперативно-слідчої роботи по лінії карного розшуку в Чернігівській області в 1948 р. було порушено 536 кримінальних справ та притягнуто до відповідальності 700 осіб. Необхідно зазначити, що більшу частину злочинів, за які були засуджені злочинці на підставі норм вищевказаного Указу від 4 червня 1947 року, можна розподілити таким чином: за злочини проти особи – вбивство з метою пограбування, розбій (ч.1 п.2 і ч.2 п.3 Указу) порушено 15 кримінальних справ, засуджено 42 особи; за злочини, скоєні проти державного і громадського майна, тобто крадіжки майна з державних об'єктів, скоєні особами, які не мали доступу і не працювали на цих об'єктах (п.1, п.2, п.3, п.4 Указу), порушено 92 справи, засуджено 121 особу; за крадіжки особистого майна громадян, кишенькові крадіжки, крадіжки худоби (п.1, п.1 ч.2 Указу) порушено 339 кримінальних справ, засуджено – 547 осіб [2,с.106].

Необхідно зазначити, що на успішність боротьби зі злочинністю у цьому напрямі, як і в інших, суттєво впливала така причина, як неукомплектованість особовим складом за штатним розкладом. Недокомплектування кадрами по центральному апарату складало у 1948 р. майже 20%, на периферії – 12,1%. Але в деяких областях було загрозливе становище: у Львівській обл. недокомплектування кадрами складало - 456 осіб, Волинській - 335, Сталінській - 497, Тернопільській – 410 [9, арк. 60]. В управлінні міліції Львівської області за штатом служба БРСВС мала 48 оперативних працівників, у тому числі в обласному апараті – 17 осіб, у райвідділах МВС – 31 особу (по одному працівнику на район).

У другому півріччі 1948 року апарат цієї служби фактично розвалився. Причинами цього були службові зловживання, аморальні прояви та ін. Внаслідок цього значна кількість працівників була звільнена зі служби або переведена на іншу роботу. Також впливало і те, що всупереч вказівкам МВС СРСР, ГУМ і розпорядженням УМ, УМВС, оперативники цієї служби часто використовувалися не за призначенням: у розшуку втікачів зі «спецтаборів», у створенні груп ОГП, у різних політичних та господарських кампаніях [2, с. 105].

25 лютого 1948 р. Міністр внутрішніх справ УРСР Т.А. Строкач видав наказ, у якому начальникам управлінь МВС, начальникам прикордонних військ МВС, командирам з'єднань внутрішніх військ МВС, начальникам міських і районних відділів МВС і міліції, начальникам шкіл, начальникам таборів, колоній і в'язниць МВС приписувалося негайно вжити найрішучіших заходів до запобігання та усунення фактів порушення соціалістичної законності і суворого дотримання радянського правопорядку, для чого: «у місячний термін закінчити розслідування всіх фактів і матеріалів про порушення радянської законності співробітниками МВС і військовослужбовцями військ МВС і винних притягти до суворої відповідальності. Про виконання довести в МВС УРСР. Ретельно розібратися в кожному окремому випадку у кримінальних справах, що перебувають у провадженні понад два місяці, вжити заходів до їхнього якнайшвидшого закінчення,

а винних у затягуванні притягнути до відповідальності. Винних у незаконних арештах, у необґрунтованих затриманнях громадян, а також начальників органів, які допустили беззаконня, залучати до найсуворішої відповідальності, аж до віддання до суду військового трибуналу» [13, с. 500].

Керівні органи республіки відзначали, що в МВС приділяється недостатня увага моральному обличчю чекіста і в результаті низка працівників цих органів допустили зловживання по службі, хабарництво, пияцтво, хуліганство і побутовий розклад. Наявність злочинів, проступків свідчила про суттєві недоліки у виховній роботі. У результаті було віддано під суд військового трибуналу за порушення радянських законів по лінії особливої інспекції 189 осіб.

Знову було згадано М.Ф. Ткачова. Відзначалося, що він частенько випивав, про що керівництво отримувало сигнали. Наприклад, повідомлялося, що перебуваючи у відраженні в м. Одесі, М.Ф. Ткачов з'явився на роботу у нетверезому стані [9, арк. 33]. Аналіз подальшої служби М.Ф. Ткачова показує, що це зауваження ніяк не вплинуло на його кар'єру, він обіймав цю посаду до лютого 1951 р. [14].

Ще один факт з архіву за 1948 р. Дехто Головатюк – начальник відділення у БРСВС Управління міліції, перебуваючи у відраженні в Чернігівській області, відкрив цілком таємний пакет з матеріалами про грошову реформу, дізнався порядок обміну старих грошей на нові і, використовуючи службове становище, обманним шляхом здав у ощадкасу на своє ім'я -3000 руб., а на ім'я своєї дружини, яка тоді знаходилася в Києві, 3100 руб. На наступний день забрав свій внесок в ощадкасі рубль до рубля, намагався отримати і за дружину, але внаслідок неправильно оформленого доручення, йому це не вдалося. Партбюро апарату МВС м'яко до цього поставилося, записавши йому сувору догану із занесенням в облікову картку [9, арк. 25-26].

Разом з тим, кількість порушень законності серед особового складу за I квартал 1948 р. порівняно з I кварталом 1947 р. зменшилося з 70 до 38 випадків, хабарництво з 25 до 21 випадку, пияцтво з 426 до 363 випадків. Зловживання службовим становищем - 67 і

82 (1948), було відмічено 19 випадків зв'язку працівників міліції зі злочинним елементом. За I квартал 1948 р. було зафіксовано 1182 аморальних проявів та порушень.

МВС СРСР вимагало посилити вимоги до дисципліни працівників міліції. Так, директива МВС Союзу №20 1948 р. вимагала розглядати невідвідування чи запізнення на службові чи навчальні заняття як невідвідування чи запізнення на роботу з усіма наслідками цього. За дорученням міністра Т. А. Строкача у березні 1948 р. була проведена перевірка зберігання таємних документів і виявлено істотні недоліки. Деякі співробітники зберігали таємні документи у шухлядах своїх столів у кабінетах. У відділі фельд'єгерського зв'язку було вкрадено портфель з цілком таємними документами [9, арк. . 5,21,23, 33,38,39, 40, 48,49].

У 1948 р. навчанням охоплено удвічі більше осіб, ніж у 1947 р. Але відвідування занять загальноосвітніх шкіл співробітниками деяких управлінь складало від 30% до 60% [9, арк.37].

Збереглося чимало фактів, які свідчать про успішну діяльність працівників міліції у протиборстві зі злочинцями у 1948 р. у Харківській області. Вранці 24 вересня 1948 р. старший оперуповноважений карного розшуку Шевченківського райвідділу Харківської області молодший лейтенант міліції З.Е. Кудерман і оперуповноважений того ж райвідділу Я.С. Заїка зайшли на ринок селища Шевченкове. Від громадян дізналися, що на ринку з'явилися троє невідомих, які вели себе підозріло. У момент перевірки документів один з невідомих вистрілив з пістолета і важко поранив Кудермана. Двоє злочинців кинулися бігти через городи в сторону кукурудзяного поля, а третій втік у натовпі базару. За сприяння громадян кукурудзяна плантація була оточена. Приспіла ударна група, вона вийшла на злочинців, але ті зустріли переслідувачів вогнем - важко поранили дільничного уповноваженого П. І. Русакова і директора Шевченківської контори «Заготхудоба» Ю.М. Копіцу, що брав участь у прочісуванні. Начальник Шевченківського райвідділу майор міліції Захарченко викликав підкріплення з Куп'янська та Чугуєва. Щоб захопити бандитів без втрат, частина

оперативних працівників розмістили на вантажних автомашинах, які курсували по плантації, а за машинами йшов ланцюг зі співробітників міліції. Незабаром бандити були затримані [15, с.89-92].

У селі Сінне Богодухівського району Харківської області було вчинено розкрадання зерна з колгоспних токів і крадіжки худоби у місцевого населення. У полі був убитий член правління колгоспу імені Будьонного В.Т. Торяник. Увечері в себе у дворі був застрелений секретар партійної організації колгоспу П.М. Мошенський. У ніч на 15 жовтня 1948 р. від навмисних підпалів в цьому ж селі згоріли телятник, комора з соняшником і просом і ферма худоби, у якій загинули 12 робочих волів. Услід за цим уночі у своєму будинку була по-звірячому вбита сім'я колгоспного активіста Гузеватого. Для викриття кримінально-терористичної банди в Сінне виїхали заступник начальника відділу боротьби з бандитизмом обласного управління міліції майор міліції П.Т. Себко, начальник Богодухівського райвідділу міліції капітан міліції М.І. Брагін, оперуповноважений цього ж відділення старший лейтенант міліції В.А. Сачек і начальник сусіднього Золочівського райвідділу міліції майор міліції І.В. Лимаренко. За допомогою місцевих жителів вони виявили і викрили бандитів. Її ватажком виявився Крушин, що пробрався на посаду завідувача сільським клубом [15, с.95-96].

Практика свідчила, що найбільший ефект давала спільна робота органів міліції та громадських формувань населення. Лише бригадмільці В. Накапкіна при 18-му міськвідділенні міліції м. Харкова з березня по червень 1948 р. затримали 155 порушників правил торгівлі, 153 – паспортного режиму, 48 хуліганів і 56 безпритульних дітей [5, с.139].

Для боротьби зі злочинністю широко використовувалися службові собаки. У 1948 р. вони часто брали участь у патрулюванні, а також у засідках. На кожного провідника собак у республіці тоді припадало до 25 розкритих злочинів, значна їх кількість була попереджена [2, с.96].

У 1948 р. для міліції був уведений новий однострій. Напередодні 31-ї річниці тодішнього державного свята у жовтні в 1948 р. міліцію одягли в нову форму. У ній переважав

червоний колір. За зразок форми була взята поліцейська дореволюційної пори. Транспортній міліції, наприклад, навіть шаблі видали. Вона відрізнялася також від звичайної міліції менш яскравим малиновим забарвленням. Для працівників міліції були введені башлики, кубанки, червоні шнури, перехресні портупей. З'явилися червоні погони, червоні кашкети і ще багато іншого.

Дійшло до того, що навіть оперативний склад, що проводив негласну роботу, був одягнений у цей дуже помітний одяг. Втім, тоді це не виглядало надто вже неадекватним. Післявоєнний період взагалі відрізнявся прагненням всьому дати форму. У погони вбралися майже всі службовці міністерств і відомств: річковики і фінансисти, залізничники і юристи, держконтроль і лісники, дипломати і шахтарі і т. д. Навіть для школярів розроблялася гімназична форма. Важко стало відрізнити в цьому форменому натовпі військового. Можливо, і в червоних кольорах міліції був сенс. Скінчилася ця пристрасть до форменості зі смертю Сталіна. У всякому разі, міліціонера тепер було видно здалеку. Зникли скромні блакитні петлиці - з'явилося яскраво-червоне сукно [16, с.511].

Діяльність міліції у 1948 р. щодо протидії злочинності у 1948 р. мала безсумнівні досягнення. Як зазначав начальник Управління міліції МВС УРСР комісар міліції 3 рангу К.Р. Руденко в січні 1949 року, що за 1948 рік порівнюючи з 1947 роком, злочинність у республіці знизилась на 59,3 % від загальної кількості скоєних злочинів [2, с.106].

Висновки

Отже, діяльність міліції у 1948 р. мала свої особливості, пов'язані зі загальним політичним та соціально-економічним становищем республіки у перші повоєнні роки. Після піку зростання злочинності у 1947р. тодішнім керівництвом республіки була прийнята спеціальна постанова, яка констатувала основні недоліки у діяльності МВС УРСР та місцевих органів міліції. Треба відзначити, що в цілому це рішення та накази міністра внутрішніх справ республіки на його виконання позитивно вплинули на покращення криміногенної ситуації в регіонах, про що свідчать матеріали, наведені у відповідних таблицях.

Більше уваги стали приділяти зміцненню дисципліни в міліції, на що вплинуло прийняття нового Дисциплінарного статуту міліції, що мав низку новацій. Проте були й недоліки, пов'язані з порушеннями законності та дисципліни самими міліціонерами. Боротьба зі злочинністю у цей рік була достатньо гострою, інтенсивною та мала певні досягнення.

Література

1. Лагоша М. М. Міліція України в 1945-1953 рр.: автореферат дис. канд. іст. наук. Спец. 07.00.01. Донецьк, 2000. 24с.
2. Войцеховський М.М. Правові основи організації та діяльності міліції України у повоєнний період (1946 – 1953 рр.): дис. канд.юр.наук. Спец. 2.00.01.Харків, 2001.176 с.
3. Лесь І.О. Становлення та розвиток дисциплінарних правовідносин в органах міліції УСРР-УРСР (1919-1991 рр.): дис. канд.юр. наук. Спец.12.00.01. Харків, 2016.218 с.
4. Пристайко О.В. НКВС-МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження): дис... канд. юр. наук. Спец.12.00.01 Київ, 2021.272 с.
5. Ищенко О.В.Эстафета подвига.Страницы летописи харьковского уголовного розыска.Х.: Колорит, 2010.368 с.
6. Билас И.Г. Органы советской милиции западных областей Украинской ССР в 1939 - 1945 гг.: Организационно-правовые аспекты становления и деятельности. Львов, 1987. 195с.
7. Архівний відділ УРТЗІ ГУНП в Харківській області. Ф. 48/169. Оп. 1. Спр. 4. Арк.24.
8. Приказ Министра внутренних дел СССР от 7 июля 1948 г. № 269 с объявлением Дисциплинарного Устава милиции // Дисциплинарный Устав милиции.М.: 1948. 54 с.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. (ЦДАГО України). Ф.299.Оп.1. Спр.261.Арк.1-60.
10. Про відшкодування збитків, завданих особами, винними в розкраданні продовольчих і промислових товарів: постанова Ради Міністрів УРСР 15 березня 1948 р. //

Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. Київ : Генеза, 1997. Т. 3: 1946-1990.- С. 392.

11. Пушкарев В.С. Денежная реформа 1947 р. и «черный рынок»// Денежные реформы в России: История и современность. Сборник статей. М.: Древлехранилище, 2004. С.190.

12. Денежная реформа 1947 года реакция населения: По документам из «Особых папок Сталина» / Подгот.: Э.Ю. Завадская, Т.В. Царевская. *Отечественная история*. 1997. № 6. С. 134-140.

13. О мерах по укреплению социалистической законности и советского правопорядка: приказ министра внутренних дел УССР Т.А. Строкача

25 февраля 1948 г.// Министерство внутренних дел Украины: події, керівники, документи та матеріали (1917-2017 рр.): наук. вид. / авт. кол.: М.Г. Вербенський, О.Н. Ярмиш, В.О. Криволапчук, Т.О. Проценко, В.В. Ткаченко, В.М. Чисніков, Т.А. Плуатар, В.А. Довбня, О.В. Кожухар; за заг. ред. А.Б. Авакова. Т. 5. НКВС-МВС радянської України в Другій світовій війні та в повоєнний період сталінської диктатури (22 червня 1941 р. - 5 березня 1953 р.). Х.: Мачулін, 2016. С.500.

12. Руководители уголовного розыска Украины в 1943–2001 годах. URL: <http://vkladko2008.livejournal.com/4929.html>.

13. Михайлюк Н.Т. (начальник УВД Харьковского облисполкома, генерал-майор милиции). Рожденная революцией. Очерк истории милиции Харьковщины (1917-1982 гг.): рукопись.164 с.

14. Возний А.Ф. Київська міліція в повоєнні роки : невігдані історії // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917-2017 рр.): наук. вид. / авт. кол.: М.Г. Вербенський, О.Н. Ярмиш, В.О. Криволапчук, Т.О. Проценко, В.В. Ткаченко, В.М. Чисніков, Т.А. Плуатар, В.А. Довбня, О.В. Кожухар; М 61 за заг. ред. А.Б. Авакова. Т. 5. НКВС-МВС радянської України в Другій світовій війні та в повоєнний період сталінської диктатури (22 червня 1941 р. - 5 березня 1953 р.). Х.: Мачулін, 2016. С.511.

Referens

1. Lahosha M. M. Militsiya Ukrayiny v 1945-1953 rr.: avtoreferat dys.. kand. ist. nauk. Spets. 07.00.01. Donets'k,2000.24s.

2. Voytsekhovs'kyu M.M. Pravovi osnovy orhanizatsiyi ta diyal'nosti militsiyi Ukrayiny u povoyennyu period (1946 – 1953 rr.): dys. kand. yur.nauk. Spets. 12.00.01.Kharkiv, 2001.176 s.

3. Les' I.O. Stanovlennya ta rozvytok dystsyplinarykh pravovidnosyn v orhanakh militsiyi USRR-URSR (1919-1991 rr.): dys. kand.yur. nauk.Spets.12.00.01. Kharkiv, 2016.218 s.

4. Prystayko O.V. NKVS-MVS URSR (1934-1954 rr.): strukturna pobudova ta funktsiyi (istoryko-pravove doslidzhennya): dys... kand. yur. nauk. Spets.12.00.01 Kyiv, 2021.272 s.

5. Ishchenko O.V.Estafeta podviga.Stranitsy letopisi khar'kovskogo ugolovnoho rozyska. KH.: Kolorit, 2010.368 s.

6. Bilas I.G. Organy sovetskoy militsii zapadnykh oblastey Ukrainskoy SSR v 1939 - 1945 gg.: Organizatsionno-pravovyye aspekty stanovleniya i deyatel'nosti. Lvov, 1987. 195s.

7. Arkhivnyy viddil URTZI HUNP v Kharkivs'kiy oblasti. F. 48/169. Op. 1. Spr. 4.Ark.24.

8. Prikaz Ministra vnutrennikh del SSSR ot 7 iyulya 1948 g. № 269 s ob'yavleniyem Distsiplinarnogo Ustava militsii // Distsiplinarnyy Ustav militsii.M.: 1948. 54 s.

9 . Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny. (TSDAHO Ukrayiny). F.299.Op.1 Spr.261.Ark.1-60.

10. Pro vidshkoduvannya zbytkiv, zavdanykh osobamy, vynnymyvrozkradanniprodoval'chykh i promyslovykh tovariv: postanova Rady Ministriv URSR 15 bereznaya 1948 r. // Istoriya militsiyi Ukrayiny u dokumentakh i materialakh : u 3 t. / P. P. Mykhaylenko, YA. YU. Kondrat'yev. Kyiv : Heneza, 1997. Т. 3: 1946-1990. S. 392.

11. Pushkarev V.S. Denezhnaya reforma 1947 r. i «chernyy rynok»// Denezhnyye reformy v Rossii: Istoriya i sovremennost'. Sbornik statey. M.: Drevlekhranilishche, 2004. S.190.

12. Denezhnaya reforma 1947 goda reaktsiya naseleniya: Po dokumentam iz «Osobykh papok Stalina» / Podgot.: E.YU. Zavadskaya, T.V. Tsarevskaya. Otechestvennaya istoriya. 1997.- № 6. S. 134-140.

13. О меракх по укременуу сotsyalystycheskoy zakonnosti y sovet'skoho pravoporyadka: prykaz mynystra vnutrennykh del USSR T.A. Strokacha 25 fevralya 1948 h.// Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrayiny: podiyi, kerivnyky, dokumenty ta materialy (1917-2017 rr.): nauk. vyd. / avt. kol.: M.H. Verbens'kyi, O.N. Yarmysh, V.O. Kryvolapchuk, T.O. Protsenko, V.V. Tkachenko, V.M. Chysnikov, T.A. Pluhatar, V.A. Dovbnaya, O.V. Kozhukhar; za zah. red. A.B. Avakova. T. 5. NKVS-MVS radyans'koyi Ukrayiny v Druhiy svitoviy viyni ta v povoyennyi period stalins'koyi dyktatury (22 chervnya-1941 r. - 5 bereznaya 1953 r.). X.: Machulin, 2016. S.500.

14. Rukovoditeli ugolovnoho rozyska Ukrainy v 1943–2001 godakh. URL: <http://vladko2008.livejournal.com/4929.html>

15. Mikhaylyuk N.T. (nachal'nik UVD Khar'kovskogo oblispolkoma, general-mayor militsii). Rozhdennaya revolyutsiyey. Ocherk istorii militsii Khar'kovshchiny (1917-1982 gg.): rukopis'. 164 s.

16. Voznyy A.F. Kyiv's'ka militsiya v povoyenni roky : nevyhadani istoriyi // Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrayiny: podiyi, kerivnyky, dokumenty ta materialy (1917-2017 rr.): nauk. vyd. / avt. kol.: M.H. Verbens'kyi, O.N. Yarmysh, V.O. Kryvolapchuk, T.O. Protsenko, V.V. Tkachenko, V.M. Chysnikov, T.A. Pluhatar, V.A. Dovbnaya, O.V. Kozhukhar; M 61 za zah. red. A.B. Avakova. T. 5. NKVS-MVS radyans'koyi Ukrayiny v Druhiy svitoviy viyni ta v povoyennyi period stalins'koyi dyktatury (22 chervnya-1941 r. - 5 bereznaya 1953 r.). X.: Machulin, 2016. S.511.

SUMMARY

The activities of the militia in 1948 had their own peculiarities related to the political and socio-economic situation in the country. The post-war devastation in Ukraine had not yet been finally overcome, its population was struggling to recover from the famine of 1946-1947, and the card system had just been abolished and monetary reform carried out. The criminogenic situation in the republic was significantly influenced by the moral and psychological situation in society - the habit of violence and the use of weapons that appeared during the war, as well as the presence of a large number of them on hand, which was also a consequence of the war. The abolition of the death penalty in May 1947 had a negative effect on the fight against crime. A review of the literature shows that this scientific problem is insufficiently studied. The novelty of the article is that it first studied the main directions of militia work in this particular historical period - 1948, supplemented the issue of structural changes in the organization of the militia of the USSR, the characteristics of the Disciplinary Statute of the militia. A large amount of new factual material on the state of crime, successes and shortcomings in overcoming it has been introduced.

Key words: Ukraine, 1948, Ministry of Internal Affairs, militia, fight against crime.

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД: КОНЦЕПТУАЛЬНІ АСПЕКТИ

ОРТИНСЬКА Наталія - доктор юридичних наук, професор кафедри теорії і філософії права, конституційного та міжнародного права Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID : <https://orcid.org/0000-0002-5061-5340>

УДК 340.12: 342.726

DOI 10.32782/EP.2021.3.2

У статті проаналізовано право на справедливий суд як фундаментальне право людини. Проведено аналіз історичного розвитку досліджуваного права та акцентовано на його поступовій юридизації. Наголошено, що це право піддається постійній трансформації та наповненню, що відображається у його елементному складі. Проаналізовано праці науковців, які предметно досліджували право на справедливий суд та виокремлено основні його елементи. Висвітлено, що у сьогоднішніх трансформаційних процесах проведення судової реформи повинно сприяти удосконаленню права на справедливий суд і тим самим подолати корупцію та підвищити довіру наших громадян до судової влади загалом.

Ключові слова: право на справедливий суд, справедливість, права людини, судова влада, правова держава.

Постановка проблеми

Права людини є найважливішим правовим інститутом у сьогоденні. Саме їхнє належне дотримання є індикатором правої, демократичної держави із усталеними цінностями, що відповідають міжнародним стандартам. Величезна кількість міжнародних документів вказують на важливість права людини на справедливий суд, одним з них є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, що в ст. 6 визначає «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить

спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Г.І. Бережанський М.М. Гімон, Н.М. Грень С.В. Дяченко, Ю.І. Матат, О.Л. Котович, О.А. Кучинська У.З Коруч, Ю. Фідря, В.І. Татьков, Е.Л. Трегубов, Р.А. Сопільник, М.В Савчин, Н.Ю. Сакара, А.С. Славко, К. А Шуневич, О.Г Шило, В.П. Яценко.

Виклад основних положень

Можливо відзначити, що історичні витоки цього поняття містяться також у працях давніх філософів та мислителів, зокрема Арістотель надавав справедливості та законності особливої цінності, що дало початок розвитку цієї ідеї у філософсько-правовому вимірі. Дослідниця Н.М. Грень визначає декілька історичних етапів становлення поняття справедливості, що є ключовим у досліджуваному праві. Перший етап належить до античності, де зародилась філософсько-правова думка щодо поняття справедливості, як чогось природнього та рівного. Другим етапом є ідеї побудовані на Просвітництві, що спростовують ідею божественного походження законів та визначають справедливість, як основне благо, що притаманне самій людині. Е третьому сучасному етапі справедливість набуває соціального змісту

«не тільки відносини між людьми, але й соціальні інститути, органи публічної влади, посадові особи при виконанні функцій держави мають бути справедливими. Вони позиціонують справедливість через реалізацію процедурної діяльності, вимог формальної справедливості та доводять пов'язаність та нероздільність справедливості та права. Саме справедливість визначає мету права, виявляє його сутність, формує образ права та забезпечує виконання призначення права» [2, с.237].

Знаходимо згадки принципу справедливості в Законах Царя Хаммурапі, що декларують покарання для суддів, що проявили нечесність у своїй роботі. Історичні витоки права на справедливий суд сягають часів Середньовіччя, що висвітлено у Великій Хартії Вольностей, найважливішому історичному документі, який заклав підвалини формування цього права, де зазначено, що «жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, ... або вигнана, або будь-яким (іншим) способом знедолена, і ми не підемо на неї і не пошлемо на неї інакше, як за законним вироком рівних його (його перів) і за законом країни» [3]. Також згадка права на справедливий суд міститься у Habeas Corpus Act 1679 р, декларуючи право людини оскаржувати арешт (власний або іншої особи), якщо є сумніви щодо його законності та інші процесуальні гарантії. Було визнано презумпцію законності та невинуватості, що стали у фундамент сучасного кримінального процесу.

Як зазначає дослідник цієї тематики Г.І. Бережанський, «у добу античності та Середньовіччя розуміння справедливого суду мало небагато спільного із сучасним трактуванням. По-перше, справедливе судові рішення, як правило, обумовлювалося певним «Божим провидінням» або ласкою монарха. Відповідно, і сам справедливий суд ґрунтувався не стільки на нормах природного права, як на уявленнях про моральне право богів, рабовласників, феодалів на суд. І лише згодом, із виникненням, реальним закріпленням і створенням системи норм про забезпечення правосуддя можна говорити про повноцінне розуміння права на справедливий суд із чітким виокремлен-

ням його елементів» [4, с.192]. Однак варто зауважити, що саме в часи Середньовіччя розпочався стрімкий розвиток ідеї справедливості завдяки працям знаних богословів – Августина Аврелія, Томи Аквінського, а також Роджера Бекона, Марсілія Падуанського та ін.

Конституційний Суд України визначає, що «справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину. Справедливе застосування норм права – є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. Це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та рамки покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного. Адекватність покарання ступеню тяжкості злочину впливає з принципу правової держави, із суті конституційних прав та свобод людини» [5].

Сьогодні право на справедливий суд має великий елементний склад, що формувалася із розвитком, як самого права, так і потреб людства загалом. На сьогодні дискусії науковців щодо досліджуваної проблематики не дійшли одностайності. О. Бойко визнає забезпечувальний (попередній елемент), інституційні елементи, що включає поняття безстороннього та незалежного суду, процесуальні елементи, спеціальні елементи, що приналежні до кримінально-процесуальних та легітимізаційні елементи [6, с.297]. Здебільшого наукова спільнота включає до інституційних елементів незалежність суду, його легітимність, та безсторонність.

Вдало, на наш погляд, виділили елементний склад права на справедливий суд науковці І. Гриценко та М. Погорєцький, зазначаючи:

«1) інституційні елементи (засади, що визначають організацію судової системи в цілому і кожного судового органу зокрема, – створення суду на підставі закону, незалежність суду, безсторонність суду);

2) організаційно-функціональні елементи (засади, що поєднують критерії організації і функціонування суду, – доступ до правосуддя, рівність сторін, право на правову допомогу, публічність (гласність і відкритість) судового розгляду, обов'язковість судових рішень);

3) функціональні елементи (засади, що визначають процесуальний порядок і правила здійснення правосуддя, – змагальність процесу, розумні строки розгляду справи);

4) спеціальні елементи (засади, що стосуються сфери кримінального процесу, – презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача» [7, с.4-5].

Право на справедливий суд є ключовим елементом фундаментального принципу верховенства права, що присутній у кожній правовій та демократичній державі, саме тому він побудований із врахуванням прозорості, відкритості, справедливості, доступності, розумних строків розгляду справи та незалежності (невтручання інших гілок влади у її діяльність), саме незалежність суддів дозволяє створити умови для реалізації права на справедливий суд. У постійній взаємодії ці ключові елементи дозволяють реалізувати це право та, що дуже важливо, створити позитивне та довірливе ставлення громадян нашої держави до судової системи загалом. У період євроінтеграційних процесів та поступового удосконалення нашої правової системи до сучасних міжнародних стандартів. Захист прав людини не може існувати без справедливого правосуддя.

Вважаємо досить повним наступний перелік елементного складу досліджуваного права «право доступу до суду (безперешкодна можливість звернення до суду, без отримання спеціальних дозволів, проходження певних процедур, досудових засобів врегулювання спорів, інших додаткових обтяжень для заявника); публічний судовий розгляд (що охоплює відкритий розгляд справи і рішень, усність процесу та офіційність судової діяльності); справедлива судова про-

цедура (обґрунтованість рішення та процесуальна рівність сторін); незалежність суду від органів публічної влади, від інших органів у межах судової влади і від учасників судового процесу та безсторонність суду; розумний строк судового розгляду» [8, с.63-64]. Право на справедливий суд у сьогоденні є ключовим у каталозі прав людини, оскільки саме воно дозволяє належно захищати, відновлювати та забезпечити всі інші права. Сьогоднішні поступові трансформаційні процеси у судовій сфері повинні відповідати міжнародним еталонам, що дозволять подолати корупцію, зміцнити довіру громадян до судової системи і тим самим щоденно реалізовувати право на справедливий суд.

Висновки

Зародження ідеї права людини на справедливий суд сягає часів античності, де першочергово розвивалось саме поняття справедливості. Поступова юридикація відбулась в добу Середньовіччя, що відображено у славетних документах того часу. У сьогоденні право на справедливий суд є пріоритетним правом для кожної країни, яка іменує себе правовою. Поступово це право увібрало у себе великий елементний склад (основні з яких є загальні – незалежність, справедливість, законність, доступність, відкритість, та спеціальні – розумний строк, змагальність, підтримання державного обвинувачення, забезпечення доведення вини). Сьогодні надзвичайно важливим є якісне проведення судової реформи, оскільки від цього залежить майбутнє нашої держави.

Література

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

2. Грень Н. М. Справедливість як основа права на справедливий суд. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2015. № 824. С. 233-237.

3. Magna Carta - Великая Хартия Вольностей 1215 Г. URL: <http://lib.ru/INOOLD/ENGLAND/hartia.txt>

4. У справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання): Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45 (26.11.2004). Ст. 2975.

5. Бережанський Г.І. Особливості розуміння права на справедливий суд. *Вісник кримінального судочинства*. №3. 2017. С. 191-196.

6. Бойко. О. Зміст права на справедливий судовий розгляд. *Підприємництво господарство і право*. № 5. 2020. С. 294-298.

7. Погорецький М., І. С. Гриценко. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012.- Вип. 91. С. 4-8.

8. Грень Н. М. Реалізація права людини на справедливий суд шляхом процедури присудової медіації: теоретико-правове дослідження : дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 250 с.

*Ortynska Natalia
Ph.D. Professor
of the Department of Theory
and Philosophy of Law,
Constitutional and International Law
Psychology and Innovative Education of
the National University
Lviv Polytechnic University, Lviv*

THE RIGHT TO A FAIR TRIAL: CONCEPTUAL ASPECTS

The article analyzes the right to a fair trial as a fundamental human right. The analysis of the historical development of the studied law is carried out and the emphasis is on its gradual legalization. It is emphasized that this right is subject to constant transformation and filling, which is reflected in its elemental composition. The works of scientists who have studied the right to a fair trial were analyzed and its main elements were singled out. It was emphasized that in today's transformational processes, judicial reform should help improve the right to

a fair trial and thus overcome corruption and increase the confidence of our citizens in the judiciary in general.

The right to a fair trial is a key element of the fundamental principle of the rule of law present in every state governed by the rule of law and democracy, which is why it is built on transparency, openness, fairness, accessibility, reasonable terms of consideration of the case and independence (non-interference of other branches of government in its activities), it is the independence of judges that allows to create conditions for the exercise of the right to a fair trial. In constant interaction, these key elements allow us to exercise this right and, very importantly, to create a positive and trusting attitude of the citizens of our state to the judiciary in general. In the period of European integration processes and gradual improvement of our legal system to modern international standards. The protection of human rights cannot exist without fair justice.

The right to a fair trial today is key in the catalog of human rights, because it allows for the proper protection and restoration of all other rights. Today's gradual transformation processes in the judiciary must meet international standards, which will help to overcome corruption, strengthen citizens' trust in the judiciary and thus exercise the right to a fair trial on a daily basis.

Conclusions. The origin of the idea of the human right to a fair trial dates back to antiquity, where the very concept of justice developed first. Gradual legalization took place in the Middle Ages, which is reflected in the glorious documents of the time. Today, the right to a fair trial is a priority right for every country that calls itself legal. Gradually, this right has absorbed a large elemental composition (the main of which are general - independence, justice, legality, accessibility, openness, and special - a reasonable time, competition, support for public prosecution, ensuring proof of guilt). Today, the quality of judicial reform is extremely important, because the future of our state depends on it.

Keywords: right to a fair trial, justice, human rights, judiciary, rule of law.

КОНСТИТУЦІЙНА МОДЕЛЬ ПРОКУРАТУРИ В УКРАЇНІ

АМЕЛІН Олександр Юрійович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом» (за сумісництвом), прокурор Офісу Генерального прокурора, старший радник юстиції, Почесний працівник прокуратури України

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0933-2111>

УДК 342.5

DOI 10.32782/EP.2021.3.3

Статтю присвячено дослідженню проблеми конституційної моделі прокуратури в Україні. Наведено основні моменти історіографії змін закріплення в Конституції України норм, які стосуються прокуратури. Здійснено короткий компаративний аналіз, зокрема – розкрито досвід зарубіжних країн щодо різних варіантів вирішення питання про місце прокуратури в системі судової влади. Проаналізовано «вузький» та «широкий» підходи до ключового поняття «правосуддя» як у науковому середовищі, так і в законодавчих актах.

У процесі дослідження автором сформульовано власні висновки про конституційну модель прокуратури в Україні, яка є інституційно наближеною до судової влади, як однієї з гілок державної влади, але при цьому не входить до жодної з них, забезпечуючи систему стримувань і противаг між ними. Визначено, що сучасна прокуратура в Україні може розглядатись як самостійний та незалежний інститут системи правосуддя (у «широкому» його розумінні), який покликаний забезпечувати діяльність суду для здійснення ним правосуддя (у «вузькому» розумінні).

Окрему увагу присвячено проблематиці трактування законодавчих змін у досліджуваній сфері. Автор переконує, що на відміну від певного звуження функцій прокуратури в Україні на шляху до європейської інтеграції, конституційні зміни 2016 року не спричинили втрату нею її якісного правового статусу як такого, який і надалі продовжує слугувати своєрідною гарантією балансу між органами всіх гілок державної влади.

Рекомендовано в подальшому зосередити увагу дослідників на проблематиці конкретизації місця прокуратури в державному механізмі, а також баченні майбутньої ролі цього органу, зважаючи на геополітичні, політичні, економічні, соціальні та культурні тенденції, що спостерігаються в сучасному світі.

Ключові слова: прокуратура, модель прокуратури, місце прокуратури, статус прокуратури, інститут прокуратури, Конституція України, правосуддя, система правосуддя, державна влада, судова влада.

Постановка проблеми

Так збіглося, що 2021 рік став ювілейним в історії української державності. Саме на цей рік припали 30-річчя незалежності України та 25-річчя її Основного Закону – Конституції України. Увесь цей час молода держава вибудовувала інститути державної влади, реформування яких, у тому числі прокуратури, триває і сьогодні.

При цьому, і досі актуальним, і точно не з'ясованим залишається питання місця прокуратури в Україні в системі органів державної влади загалом та правосуддя зокрема. Це обумовлено тим, що впродовж зазначеного досить нетривалого періоду часу в Україні неспинно змінювалось бачення цього питання. А тому, з урахуванням різноманіття нормативних та відомчих актів, прийнятих за останні роки, виникла необхідність узагальнити проблематику статусу прокуратури в Україні та запропонувати

нове бачення її сучасної конституційної моделі в системі правосуддя.

Сучасний стан дослідження

Проблематиці місця прокуратури в системі гілок влади, її конституційної моделі присвячували свою увагу вітчизняні науковці: О. В. Баганець, В. В. Лушер, В. В. Карпунцов, О. Р. Михайленко, Ю. Є. Полянський, С. Г. Стеценко та інші. За останні роки побачили світ дисертації О. І. Скибенка, І. М. Білодіда, О. Ю. Трояника, так чи інакше пов'язані з проблемою визначення конституційного статусу прокуратури в Україні. Однак, висока динаміка реформування прокуратури, в купі з неоднозначністю сприйняття її ролі в системі правосуддя і в державі в цілому, обумовлюють потребу в подальших дослідженнях.

Виклад основних положень

Як не парадоксально, але доводиться констатувати, що ані профільний закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 [1], ані такий важливий документ-дороговказ, як Стратегія розвитку прокуратури на 2021-2023 роки, затверджена наказом Генерального прокурора № 489 від 16.10.2020 [2], не визначають статус прокуратури в Україні. У той час, як всі інші питання, у тому числі – місія, цінності, функції прокуратури, правовий статус прокурорів, їх повноваження, у більшості випадків є похідними від місця, яке займає прокуратура в системі органів державної влади тієї чи іншої країни.

Для кращого з'ясування суті порушеного питання варто навести хроніку змін у конституційному закріпленні норм, які стосуються прокуратури незалежної України.

Так, прийнята 28 червня 1996 року Конституція України [3] не включила прокуратуру до жодної з традиційних гілок влади, про що свідчила наявність окремого її розділу VII «Прокуратура». Однак, через 20 років такий підхід до місця прокуратури в механізмі держави під натиском рекомендацій європейських інституцій, зокрема, так званої Венеціанської комісії, був переглянутий законодавцем. Вже 02 червня 2016 року за ініціативою п'ятого Президента України

П. О. Порошенка Верховною Радою України прийнято Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [4], який набрав чинності 30 вересня 2016 року. Цим законом дещо змінено конституційну модель прокуратури в Україні шляхом зміщення її у бік судової влади.

Зокрема, з Основного Закону України було прибрано розділ VII «Прокуратура» в повному обсязі. Одночасно з цим, розділ VIII «Правосуддя» доповнено статтею 131¹, яка присвячена прокуратурі в Україні. Фактично, ця стаття замінила собою цілий розділ, змінивши місце прокуратури в системі координат державної влади та визначивши тим самим її інституційну приналежність.

Крім того, цими ж змінами з переліку функцій прокуратури вилучено низку начебто не притаманних демократичним країнам (за декларованими європейськими стандартами) її функцій, таких як: нагляд за додержанням прав і свобод людини і громадянина; нагляд за додержанням законів із цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами (так званий «загальний нагляд»); нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи громадян.

У контексті зазначених конституційних змін доречно нагадати про загальносвітову тенденцію повторюваності через певні проміжки часу тих чи інших процесів та подій. Зокрема, історичний досвід свідчить, що за увесь час існування прокуратури були прибічники обмеження повноважень прокурорського нагляду, перетворення прокуратури у додаток до судової влади. Так, у царській Росії прокуратура зазнала змін, пройшовши шлях від органу нагляду за виконанням законів – «ока государевого» до додатка судів, що займався з 1864 року порушенням кримінального переслідування і підтриманням обвинувачення. Однак, ці кардинальні перетворення змісту діяльності прокуратури отримали неоднозначну оцінку серед правознавців того часу. Так, видатний

правник А. Ф. Коні писав з цього приводу: «Скасування прав і обов'язків по нагляді за ходом позасудових справ слід визнати великою помилкою укладачів Судових Статутів. Здійснена зміна в характері діяльності може б і мала красивий вигляд з теоретичної точки зору, але і суперечила умовам нашого адміністративного життя і йшла врозріз із внутрішніми потребами нашого губернського устрою» [5].

З часу описаних конституційних змін 2016 року прокуратуру в Україні офіційно віднесено до системи правосуддя. Такий підхід законодавчого органу знайшов схвалення багатьох його прихильників, які підтримують євроінтеграційний рух України, серед яких і вчені, предметом уваги яких було досліджуване питання.

Так, Ю. Є. Полянський наголошував на перспективності ідеї інтеграції прокуратури до судової влади на засадах незалежності від суду у вирішенні організаційно-управлінських питань [6]. С. Г. Стеценко вважав обґрунтованим віднести прокуратуру в ролі незалежного органу до судової гілки влади, аргументуючи це прикладами інших країн; прикладами в історії України; деполітизацією діяльності прокуратури; схваленням такого підходу експертами Ради Європи; спорідненістю професій судді та прокурора [7]. В. Д. Бринцев допускав, що урізана конституційна модель прокуратури може вмонтуватися як самостійна структура у систему судової влади за умови істотної перебудови моделей судового процесу та системи слідчих органів [8]. Свого часу саме цю позицію підтримала і очолювана О. І. Медведьком Генеральна прокуратура України, яка ще в 2006 році пропонувала включити прокуратуру до судової влади і визначити її як єдину незалежну систему органів судової влади.

При цьому, необхідно врахувати, що світовою практикою напрацьовано дві основні моделі існування прокуратури в системі судової влади [9]. Перша модель передбачає майже повне введення прокуратури до складу судової влади. Такі прокуратури діють при судах або в межах судової влади, але можуть також мати певну адміністративну автономність. До країн, де прокуратура цілком входить до складу судової системи й

знаходиться при судах або користується в межах судової влади адміністративною автономією, слід віднести Іспанію, Андорру, Азербайджан (функціональна автономія), Іран, Грецію, Грузію, Португалію (незалежна автономія), Болгарію (незалежна від судів), Вірменію (фактично незалежна), Колумбію (адміністративна та фінансова автономія), Латвію (самостійність у здійсненні нагляду).

Друга модель, хоча й передбачає можливість структурного підпорядкування прокуратури органам юстиції, однак її функціонування передусім пов'язане із забезпеченням здійснення правосуддя. Прокуратура в таких країнах фактично діє при судах, а прокурори фактично належать до суддівського корпусу (магістратури).

Часткове віднесення прокуратури до органів правосуддя (у зв'язку з їх входженням до складу Міністерства юстиції) можна спостерігати в таких країнах, як США, Франція, Австрія, Бельгія, Німеччина, Італія, Нідерланди, Румунія, Корея, Сирія, Данія, Ізраїль, Естонія, Японія, Єгипет, Туреччина, Єменська Республіка, Ліван, Люксембург, Марокко.

Можливість існування в демократичному суспільстві прокуратури, як незалежної частини в системі судової влади з обов'язковим визначенням у законі характеру і меж її незалежності, визнає і Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи Rec (2000) 19 щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя (п. 14) [10].

Яке ж місце в системі правосуддя і в якому статусі посідає сучасна прокуратура в Україні? Для отримання відповіді на це запитання необхідно визначити зміст та обсяг такого ключового поняття, як «правосуддя».

У науці виділяють різні підходи до розуміння зазначеного поняття, наводячи його як у «вузькому», так і «широкому» значенні [11].

Так, за Тлумачним словником В. І. Даля «правосуддя» – це правий суд, справедливий вирок, рішення за законом, за совістю, правда [12]. С. І. Ожегов визначав це поняття як діяльність правових, судових органів [13]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови наводиться кілька

значень поняття «правосуддя»: 1) суд, судова діяльність держави, юстиція // установи, які здійснюють судову діяльність держави; 2) розгляд судових справ, судочинство; 3) справедливий суд [14]. У Юридичній енциклопедії дається дещо звужене розуміння правосуддя – «правозастосовна діяльність суду з розгляду й вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних і адміністративних справ з метою охорони прав та свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави» [15]. У такому саме значенні розглядається це поняття у Словнику термінів з теорії держави і права – це діяльність державних органів – судів з розгляду та вирішення в судових засіданнях у встановленому законом порядку цивільних та кримінальних справ [16]. З урахуванням аналізу вказаних джерел, поняття «правосуддя» може розглядатися з точки зору декількох розумінь.

Така сама тенденція існує й у законодавстві України. Зокрема, у статті 124 Конституції України зазначається, що правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. При цьому, організація судової влади та здійснення правосуддя в Україні визначаються Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 [17]. Згідно зі ст. 1 цього Закону судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур. Відповідно ж до ст. 5 Закону правосуддя в Україні здійснюється тільки судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Особи, які привласнили функції суду, несуть відповідальність, установлену законом. Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних [17]. У наведених нормах правосуддя розуміється у «вузькому» значенні.

Водночас у розділі XVIII Особливої частини Кримінального кодексу України «Кримінальні правопорушення проти правосуддя» [18] передбачена відповідальність за правопорушення, родовим об'єктом яких є суспільні відносини, що забезпечують не тільки нормальну, регламентовану законодавством діяльність суду, а й органів, які йому сприяють, по реалізації завдань і цілей у сфері здійснення правосуддя («широке» розуміння). Серед них можна назвати: «Завідомо незаконні затримання, привід, арешт або тримання під вартою» (ст. 371 КК), «Завідомо неправдиве повідомлення про вчинення кримінального правопорушення» (ст. 383 КК), «Розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування» (ст. 387 КК), «Злісна непокоря вимогам адміністрації установи виконання покарань» (ст. 391 КК) [18] тощо. Отже, об'єктивна сторона кримінальних правопорушень проти правосуддя полягає в різних видах перешкоджання чи протидії нормальній діяльності судів, які здійснюють правосуддя, або діяльності органів чи уповноважених законом осіб, які сприяють здійсненню правосуддя. В. І. Борисов зазначає, що цими відносинами охоплюється не лише «здійснювана суворо відповідно до закону діяльність судової влади, а й органів, що сприяють процесуальній діяльності з виконання судом функцій правосуддя (органів прокуратури, досудового слідства і дізнання), а також органів, що виконують винесені судами вироки, ухвали, постанови та інші судові рішення» [19].

Таким чином, як у науці, так і в українському законодавстві можна помітити двозначність поняття правосуддя, яке одночасно засноване на «вузькому» (діяльність з розгляду та вирішення справ, яку здійснюють суди) і «широкому» (охоплює не лише здійснення судом такої діяльності, а й забезпечення останньої з боку відповідних інститутів, зокрема прокуратури) його розумінні. З цього приводу М. І. Бажанов, аналізуючи норми глави VIII «Злочини проти правосуддя» Кримінального кодексу України 1960 року, зазначав, що законодавець, формулюючи назву глави, зовсім не прагнув до того, щоб відобразити в назві глави, включені до неї

злочини, – законодавець лише прагнув показати, що ним об'єднані під цією назвою всі злочини, які посягають на діяльність суду під час здійснення правосуддя, усіх органів, що сприяють шляхом судочинства здійсненню судом його функцій, а також органів, які забезпечують виконання рішення, вироки та призначені покарання [20].

Останній («широкий») підхід до поняття «правосуддя» узгоджується зі Стратегією розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затвердженою указом Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021 (надалі – Стратегія) [21], у якій прокуратура представлена як «інший інститут правосуддя», який не ототожнюється із судовою владою. Майже схожим, але не рівнозначним поняттям, а саме «суміжний правовий інститут», визначалась прокуратура у попередній Стратегії реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, затвердженій Указом Президента України № 276/2015 від 20.05.2015 [22], яка 15.06.2021 втратила чинність.

Відмова чинної Стратегії від поняття «суміжний» (у значенні – «який межує з ким, чим-небудь, прилеглий до чогось») може свідчити про посилення самостійності та незалежності сучасної прокуратури в системі правосуддя, оскільки вказує на відхід від обов'язкових точок дотику прокуратури з судовою владою, які давали підстави деяким правникам робити припущення щодо повного віднесення прокуратури до судової гілки влади.

Разом з цим, прокуратура в Україні, виходячи із змісту конституційних положень, є лише інституційно наближеною до судової влади, як однієї з гілок державної влади, але при цьому не входить до жодної з них, забезпечуючи систему стримувань і противаг між ними. Сучасна прокуратура в Україні може розглядатись як самостійний та незалежний інститут системи правосуддя (у «широкому» його розумінні), який покликаний забезпечувати діяльність суду для здійснення ним правосуддя (у «вужькому» розумінні). На відміну від певного звуження функцій прокуратури в Україні на шляху до європейської інтеграції, конституційні зміни 2016 року не

спричинили втрату нею її якісного правового статусу як такого, який і надалі продовжує слугувати своєрідною гарантією балансу між органами всіх гілок державної влади. При цьому зміщення прокуратури в Україні у бік судової влади відбулось не шляхом формування принципово нової функціональної її моделі, а обмеженням наглядової компетенції, передусім – поза кримінальною сферою.

Так, у результаті ліквідації ряду функцій прокуратури, на сьогодні, зокрема поза системою кримінальної юстиції, органи прокуратури позбавлені можливості захистити права та інтереси громадян, у тому числі – соціально вразливих верств населення. Із таким звуженням повноважень прокурорів значна частина суспільства не обізнана дотепер та продовжує звертатись за допомогою саме до прокуратури, яка за об'єктивних причин стала звичайним перенаправником їх звернень за належністю до відповідних органів. І це лише один із чинників, що зменшує суспільну довіру до прокуратури як до державної інституції. Тому своєчасна комунікаційна робота з громадськістю та засобами масової інформації щодо донесення до них повної та об'єктивної інформації, у тому числі роз'яснювального характеру, про діяльність органів прокуратури повинна стати пріоритетом у роботі всіх ланок прокурорської системи. Саме така робота буде запорукою зміцнення довіри суспільства та підвищення авторитету даної інституції.

Висновки і перспективи подальших досліджень

Підсумовуючи викладене, необхідно констатувати, що питання місця прокуратури в Україні та її правового статусу, а відповідно і самої моделі функціонування зазначеного інституту досі так і не знайшло свого чіткого відображення в жодному нормативно-правовому чи відомчому акті, починаючи з Конституції України і закінчуючи Стратегією розвитку прокуратури на 2021-2023 роки, у той час як однозначне вирішення цього питання є передумовою ефективного реформування прокуратури в Україні, виходячи насамперед із принципу поділу влади. І такий процес змін має базуватися на відповідному теоретичному підґрунті з додер-

жанням національних інтересів, врахуванням історичних традицій, досвіду та особливостей правової системи нашої країни.

Дослідникам варто звернути більш детальну увагу на проблему конкретизації місця прокуратури в державному механізмі, а також баченні майбутньої ролі цього органу, зважаючи на геополітичні, політичні, економічні, соціальні та культурні тенденції, що спостерігаються в сучасному світі.

Література

1. *Про прокуратуру* (Закон України).- № 1697-VII. (2021). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>
2. *Про затвердження Стратегії розвитку прокуратури на 2021-2023 роки* (наказ Генерального прокурора). № 489. (2020). Вилучено з https://www.gp.gov.ua/ua/iord?_m=publications&_t=rec&id=262782
3. *Конституція України* (Конституція). № 254к/96-ВР. (2020). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
4. *Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)* (Закон України).- № 1401-VIII. (2016). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#n2>
5. Литвин І. І., Окопник, О. М. (2015). *Судові та правоохоронні органи України: навчальний посібник*. Кіровоград: КІДМУ КПУ. Вилучено з https://pidru4niki.com/85460/pravo/pravoohoronni_organii#37
6. Полянський Ю. Є. (2008) Основні проблеми формування прокурорської системи України. *Конституційні аспекти судової реформи: матеріали науково-практичної конференції* (с. 136-140). 26-27 червня, 2008, Харків, Україна: Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого та інш.
7. Стеценко С. Г. (2008) Стабільність Конституції та реформування прокуратури України. *Конституційні аспекти судової реформи: матеріали науково-практичної конференції* (с. 148-151). 26-27 червня, 2008, Харків, Україна: Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого та інш.
8. Бринцев В. Д. (2010) *Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади* (монографія). Харків: Право. Вилучено з http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFIJ_2011%20Brincev_2010.pdf
9. Лапкін А. В. (2015). Прокуратура в системі судової влади. *Право України*, (9), 164-171. Вилучено з https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10767/1/Lapkin_164-171.pdf
10. *Щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя* (Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам). Вилучено з https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf
11. Шепітько М. В. (2015). Кримінально-правовий підхід до розуміння поняття правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*, (3 (82)), 126-133. Вилучено з http://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/iloverpdf_com-126-133.pdf
12. Даль В. И. (1956). *Толковый словарь живого великорусского языка* (Т. 3, с. 377-380); Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
13. Ожегов С. И. (1984). *Словарь русского языка* (Н. Ю. Шведова – ред.), (16-е изд., испр. с. 499); Москва: Русский язык.
14. Бусел, В. Т. (2001). *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (с. 917); Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».
15. Шемшученко Ю. С. (відп. ред.). (2003). *Юридична енциклопедія* (Т. 5: П-С, с. 50-51); Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана.
16. Панов Н. И. (рук. авт. кол.). (1997) *Словарь терминов по теории государства и права: учеб. пособие* (с. 121); Харьков: Основа.
17. *Про судоустрій і статус суддів* (Закон України). № 1402-VIII. (2021). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>
18. *Кримінальний кодекс України* (Кодекс України). № 2341-III. (2021). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
19. Борисов В. І., Глинська Н. В., Зеленецький В. С., Шило О. Г. (2005) *Проблеми затримання та взяття під варту на досудовому провадженні по кримінальній справі*. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив.

20. Бажанов М. И., Лановенко И.П., Матышевский П. С., Светлов А. Я., Сташис В. В., Таций В. Я., Чагнули Г. И., Яценко С. С. (1985) *Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Часть Особенная*. Киев: Наукова думка.

21. *Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки* (Указ Президента України). № 231/2021. (2021). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#n10>

22. *Про Стратегію реформування судустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки* (Указ Президента України). № 276/2015. (2015). Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015#Text>

Amelin Oleksandr Yuriiovich
CONSTITUTIONAL MODEL OF PROSECUTOR'S OFFICE IN UKRAINE

The article is devoted to the study of the problem of the constitutional model of the prosecutor's office in Ukraine. The main points of the historiography of changes in the enshrinement in the Constitution of Ukraine of the norms concerning the prosecutor's office are given. A brief comparative analysis was made, in particular, the experience of foreign countries on various options for resolving the issue of the place of the prosecutor's office in the judiciary was revealed. "Narrow" and "broad" approaches to the key

concept of "justice" in the scientific community and in legislation are analyzed.

In the course of the research the author formulated his own conclusions about the constitutional model of the prosecutor's office in Ukraine, which is institutionally close to the judiciary as one of the branches of government, but is not included in any of them, providing a system of checks and balances between them. It is determined that the modern prosecutor's office in Ukraine can be considered as an independent and autonomous institution of the justice system (in its "broad" sense), which is designed to ensure the activities of the court to administer justice (in the "narrow" sense).

Particular attention is paid to the interpretation of legislative changes in the study area. The author argues that, unlike a certain narrowing of the functions of the prosecutor's office in Ukraine on the path to European integration, the constitutional changes of 2016 did not cause it to lose its qualitative legal status as such, which continues to serve as a guarantee of balance between all branches of government.

It is recommended to further focus researchers' attention on the issue of specifying the place of the prosecutor's office in the state mechanism, as well as the vision of the future role of this body, given the geopolitical, political, economic, social and cultural trends in the modern world.

Key words: *prosecutor's office, model of prosecutor's office, place of prosecutor's office, status of prosecutor's office, institute of prosecutor's office, Constitution of Ukraine, justice, system of justice, state power, judicial power.*

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ОГЛЯД ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ З ГРОМАДСЬКІСТЮ

НОВІЧЕНКО Андрій - доктор філософії, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ

DOI 10.32782/EP.2021.3.5

Співіснування держави та інститутів громадянського суспільства виступає як складний процес взаємоконтролю і взаємообмеження. У правовій державі самоорганізація суспільства набуває нормативні основи та право є основним регулятором відносин між державою та інститутами громадянського суспільства. Оптимальною моделлю взаємин держави і інститутів громадянського суспільства стає модель партнерської взаємодії. Співпраця такого типу сприяє результативному проведенню державної політики та ефективній реалізації державних функцій, важливе місце серед яких займає правоохоронна функція. Тісна взаємодія, взаємовплив і контроль держави і громадянського суспільства в особі його інститутів сприяють ефективному здійсненню правоохоронної функції держави, зближення населення і влади, вирішення протиріч у соціальній та державно-правовій сферах.

Взаємодія поліції і громадян у сфері протидії злочинності стає атрибутивною рисою сучасних демократичних держав, а нові форми і нові напрямки партнерського співробітництва держави і суспільства по боротьбі зі злочинністю - реаліями політико-правової організації.

Wz стаття направлена на дослідження історично-правових основ виникнення та розвитку партнерських взаємовідносин між суспільством та правоохоронними органами в різних періодах часу, проведення аналізу яких надасть змогу удосконалити чинні норми, що регулюють партнерські взаємини між суспільством та поліцією, на теперішній час.

Ключові слова: Національна поліція, партнерські взаємовідносини, громадськість, контроль, злочинність.

Постановка проблеми

Співіснування держави та інститутів громадянського суспільства в сучасному світі – складний процес взаємоконтролю і взаємообмежень, у якому держава – суб'єкт, що володіє владними повноваженнями, дозволяє громадянському суспільству проникати у сферу своєї діяльності за допомогою допуску інститутів суспільства до реалізації державних функцій, у тому числі і функцій правоохоронної. На теперішній час без дійсно партнерських відносин між державою і суспільством не може бути ні сильної держави, ні процвітаючого, благополучного суспільства. Проблема взаємодії громадськості з поліцією в протидії з кримінальними правопорушеннями та охороною громадської безпеки залишається актуальною і сьогодні. Прикладом може слугувати соціологічне опитування, яке проводилось Лабораторією законодавчих ініціатив та компанії TNS в Україні. При проведенні цього дослідження було виявлено низку негативних тенденцій у налагодженні партнерських стосунків між громадськістю та правоохоронними органами. Дослідження показало, що рівень довіри знижений: до судів (7,3% до 14,3%), прокуратури (5,7% до 17%), поліції (7,6% до 17,4%), Служби безпеки України (6,7% до 18,3%), місцевих державних адміністрацій (7% до 25,6%),

місцевих рад (5% до 30,4%) та Збройних Сил України (3,4% до 40,1%) [1].

Мета і завдання статті полягають у дослідженні історико-правового досвіду взаємодії поліції та громадянського суспільства, з метою аналізу реформування партнерських стосунків правоохоронних органів та громадськості для виявлення та усунення прогалин у вказаних відносинах. Адже у сфері забезпечення внутрішньої безпеки та охорони правопорядку громадянське суспільство вступає у взаємодію з поліцією, яка лише за підтримки громадськості може успішно здійснювати боротьбу зі злочинністю та захищати права і свободи особи.

Стан дослідження проблеми

Важливий внесок у розвиток уявлень про взаємодію громадського суспільства з правоохоронними органами внесли такі вчені, як В.Б. Авер'янов, О.М. Бандурка, О.І. Беспалова, А.В. Губанова, С.Л. Курило, В.Д. Сущенко, О.Ю. Синявська, А.Т. Комзюк, Є.Ю. Соболев, К.С. Вельський, О.В. Кузьменко, І.І. Веремеєнко та інші. Вченими досить обширно було досліджено питання щодо взаємодії правоохоронних органів з громадянським суспільством. Але досі залишається мало дослідженим питання, що стосується взаємовідносин поліції з громадськістю щодо протидії кримінальним правопорушенням.

Наукова новизна дослідження

В Україні, до теперішнього часу, не було досліджено феномен «громадянське суспільство» і діяльність поліції у сучасній Україні, теоретико-правові аспекти формування партнерських відносин поліції та громадянського суспільства в сучасній Україні, які б сприяли визначенню оптимальних форм, напрямків, механізмів та потенціалу взаємодії державних органів і суспільства у сфері реалізації правовою демократичною державою своєї правоохоронної функції.

Виклад основного матеріалу

Процес оптимізації діяльності правоохоронних органів України буде протікати успішно, якщо спиратиметься на багатий

історичний досвід. Проаналізувавши низку науково-історичної літератури в аспекті партнерських взаємовідносин між суспільством та правоохоронних органів, спрямованих на здолаття злочинності та забезпечення суспільного правопорядку, можна бачити, що охорона правопорядку на українських землях має тисячолітню традицію.

Київські князі, а за їх дорученням – дружинники і слуги займалися охороною правопорядку і боротьбою із різними правопорушеннями, встановлюючи певний порядок взаємовідносин на території князівства.

Період існування Київської Русі характеризувався появою першого прототипу правоохоронних структур, які виконували функцію поліції у містах – боярської дружини. У ті часи, встановлювався тільки державний контроль за діяльністю боярської дружини, а зі сторони громадського сектору – був відсутній вплив на діяльність правоохоронних структур [2, с.35].

У якості прийомів викриття злочинців використовувалися:

1) «заклич», тобто особа – потерпіла, у якої, наприклад, вкрали річ, повинна була самостійно у громадському місці оповістити населення. Якщо річ повертали протягом трьох діб до потерпілого, то ніяких санкцій до викрадача не застосовували. Таким чином, правоохоронні органи тих часів закликали громадськість до залучення останніх, з метою виявлення злочинця;

2) «звід» використовувався, наприклад, ознаки вкраденої речі – оповіщались громадськості ознаки вкраденої речі, з метою впізнання такої речі громадянами, які могли б впізнати її та оповістити владу де, коли, у кого вони її бачили, що призводило у результаті до більш швидкого виявлення злочинця;

3) «гоніння сліду» – процедура розшуку злодія у судовому процесі Київської Русі, сутність якої полягала в гонитві за злодієм по залишених ним слідах. Якщо сліди губилися, розшук припинявся, якщо вони вели до якого-небудь населеного пункту, то його жителі повинні були відвести від себе підозру і взяти участь у розшуку злочинця. Інакше вони несли колективну відповідальність за вчинену крадіжку. Отримані під час

«гоніння сліду» результати ставали підставою для прийняття судового рішення [3, с. 88].

Право тих часів, як і сучасне право, передбачало певну систему доказів.

Отримували доказову базу зі свідчень осіб, яких можна поділити на: 1) так званих «видаків», у сучасному розумінні очевидців; 2) «послухів», тобто це особи, які чули про те, що трапилось від когось або могли надати негативну чи позитивну характеристику особі, яка цікавила правоохоронні органи тих часів.

Крім того, для викриття злочинців у Київській Русі використовувався Божий суд («поле», ордалії та ін.). Тоді ж починає складатися і така форма розслідування злочинів, як розшукуваний або інквізиційний процес. Застосовувався він, як вважають вчені, перш за все, у церковному суді.

X століття визначається впровадженням князівського законодавства. Упродовж цього століття на території України діяли статuti Володимира Святославича, Ярослава, які внесли певні корегування у фінансове, сімейне та кримінальне право. Доцільно зазначити, що на той час на українських землях ще не існувало спеціальних установ – поліції, але одні і ті ж самі установи регулювали відносини у різних сферах суспільства, тобто в системі державних органів була відсутня функціональна диференціація. За основи права все ще брались звичаї та залучення місцевих жителів до забезпечення правопорядку на території князівства.

У XV – на початку XVI ст.ст. виникли так звані «особливі обищікі», які проводили так звану розшукову діяльність. Користі від неї було мало, населення було обурене тим, що ця діяльність приносила для них лише збитки. Тоді Іван Грозний Московський прийняв рішення створити постійний охоронний орган з числа місцевих виборних осіб – губних старост, які діяли і на частині українських земель. Вони обиралися на кілька років з дворян. «Губний староста» виступав як виборний, представлений місцевій владі, який відповідав за охорону князівства та правопорядку на території «губи».

У XIV столітті більша частина території сучасної України входила до складу Велико-го князівства Литовського, за часів якого на

території українських земель виникла нова форма управління. Були створені окремі адміністративні одиниці, так звані воєводства, у яких воєводи представляли інтереси князя та користувалися найвищою владою.

У кінці XVI століття українські землі потрапили під владу Речі Посполитої. У цей період діяльність правоохоронних органів регулювалась різноманітними нормами права звичаєво-общинного або традиційного права та законами Речі Посполитої. До створення нових форм взаємодії правоохоронних органів та громадянського сектору справа не дійшла, вся влада знаходилась у руках польських магнатів.

Доцільно зазначити, що в епоху Київської Русі мало місце скликання загальних зборів громадян міст, яке створювалось для розгляду громадських справ (так зване «віче»). Такі збори стали одним із перших прототипів сучасних інститутів контролю громадськості за діяльністю правоохоронних органів, тобто однією з перших форм впливу громадськості на розвиток державності та права. З незапам'ятних часів у слов'ян віче виступало елементом реалізації громадянами публічної влади та контрольної діяльності та вважалось вищим органом народного самоврядування та суду. Ця форма впливу громадськості на розвиток правоохоронних органів несла в собі ідею єднання громадського та державного секторів, а не їх боротьби. Віче вважалось частиною соціально-політичного механізму стародавнього східнослов'янського суспільства, а рішення, які приймалися на ньому, були незаперечними та обов'язковими до виконання для всіх інституцій державної влади [2, с. 36].

Згодом Гетьманщина виникла у відповідь на жорстку діяльність іноземних органів влади як вияв активної боротьби за свободу проти нещадної експлуатації населення. А осілість таких людей на одній території зумовили визвольні процеси українського народу та необхідність впровадження нових принципів побудови козацької держави.

З формуванням козацького республіканського ладу складається своєрідна правова система на Запоріжжі. Козаки не визнавали дії статутів і магдебурзького права на своїй території. Правосуддя на Запоріжжі відбу-

валося у відповідності зі старовинними звичаями, «словесним правом і здоровим глуздом» [4, с. 154].

Н.П. Сиза підкреслює, що за козацької доби, у ракурсі кримінально-процесуального провадження, реалізовувалась правоохоронна функція держави. За таких умов, джерелами доказів, уже в той час, виступали пояснення сторін провадження, покази свідків, присяга в суді, здійснення допитів, наявність речових доказів, оформлення документів по справах тощо. Тобто, фактично, тогочасні уповноважені на це органи публічної влади здійснювали досудові розслідування, розшукову діяльність, забезпечення охорони громадського порядку та інші види правоохоронної діяльності [5].

У період українсько-козацької доби, ще не існувало окремого органу публічної влади, який би виконував правоохоронну функцію – полкові осавули відповідали за забезпечення охорони громадського порядку та безпеку. Однак, ідея створення механізмів громадського контролю за діяльністю військових на території України, на той час, так і не була впроваджена у життя, адже представниками найвищих органів політичного керівництва були саме військові. У мирний час, казацькі полковники, на відповідних територіях, виконували функції адміністративних та судових урядників. Території полків ділились на сотні, у яких керівники (сотники) виконували адміністративну та військову функції. На нижньому рівні структури правоохоронних органів Козаччини знаходився отаман [6].

У період середини XVII – початку XVIII століття значна територія сучасної України входила до складу Російської імперії. Але розвиток громадянського суспільства в цей період гальмувався, обумовлювалось це і українським менталітетом, і тоталітарною імперською політикою російського царизму.

У процесі об'єднання територій України та підпорядкування їх московському царю, здійснювалось поступове ускладнення форм здійснення громадського контролю, а також реалізації контрольної-наглядової діяльності, зокрема, у системі общинної взаємодії та взаємодопомоги, системі зборів і мит.-

У той же час, у загальнонаціональній системі публічного адміністрування були створені різноманітні суспільні інститути та правоохоронні органи з метою організації та здійснення функції контролю та забезпечення охорони громадського порядку. Спеціальні інституції, так звані «прикази», які підпорядковувались Боярській думі, згідно з історичними даними, у середині XVI століття, трансформувались в окремі автономні центрально-адміністративні правоохоронні установи. Прикази були наділені спеціальними повноваженнями та виконували контролюючу функцію за діяльністю органів публічної влади. Та все ж таки, першочерговим їх завданням як інституцій громадянського сектору стало здійснення контролю за правоохоронною діяльністю, що, на сьогодні, дещо співпадає із завданнями нинішнього Міністерства юстиції України [2, с. 38].

Новий історичний період взаємодії інститутів громадськості з правоохоронними органами розпочався із затвердженням, у 1837 році, Миколою I (тогочасним імператором Російської імперії) ряду законодавчо-нормативних актів, що стосуються реорганізації органів місцевого самоврядування, створення державних структур земської поліції, введення конкретних посад у органах поліції (сотські, десятські) з метою забезпечення охорони громадського правопорядку та виконання наказів станового пристава [7].

Враховуючи вищевикладене, варто виділити ознаки взаємодії громадськості з правоохоронними органами у період X – XIX століть:

- 1) взаємодія між громадським сектором та правоохоронними структурами регулюється законодавчими актами держави;
- 2) здійснювалась у двох формах: як на добровільній основі, так і у примусовому порядку;
- 3) за терміном проведення виділялась постійна, тимчасова та ситуаційна взаємодія;
- 4) здійснювалась за двохсторонньою ініціативою: як зі сторони правоохоронних органів, так і громадського сектору;
- 5) представники громадського сектору в галузі правопорядку мали відповідні повноваження.

Таким чином, можна констатувати те, що взаємодія між правоохоронними структурами та громадським суспільством бере свій початок ще у часи родового ладу в Україні. За значний період часу правоохоронні органи трансформувалися в окремий орган, який уже мав встановленні повноваження, свій штат, певні функції та мав вигляд структурованої системи державного органу. У різні часи взаємодія громадськості з поліцією мала свої відповідні форми, але й тоді партнерські відносини громадянського сектору з представниками влади у сфері протидії злочинності, захисту та забезпеченню правопорядку у державі існували, але були мало розвинуті.

На українській території, після знищення царського режиму, було створено виконавчий комітет під управлінням Тимчасового уряду, у Петербурзі, одночасно, почала діяти Центральна рада, яка за мету ставила створення демократичного парламентського устрою [8, с. 39].

Саме в цей період, починають формуватись національні добровільні громадські об'єднання під назвою «Вільне козацтво», які функціонували за територіальним принципом, використовуючи традиції козацтва Запорізького. Керівництво Центральної ради прийняло рішення, згідно з яким представники вищезазначених формувань залучались до боротьби зі злочинністю та анархією, здійснення підтримки місцевої вітчизняної влади, забезпечення порядку та законності у суспільстві.

Відповідно до статуту громадського формування «Вільне козацтво», метою створення мало реалізацію фізичного і духовного розвитку членів об'єднання, здійснення суспільного виховання та забезпечення порядку в Україні. Для забезпечення порядку та спокою громадян, а також добробуту товариства було сформовано піші та кінні загони козаків, які на постійній основі взаємодіяли з правоохоронними структурами, зокрема, з міліцією, з метою зменшення злочинності в державі [8, с. 40].

На початку 1918 року до влади в Україні прийшов Гетьман Скоропадський, який у найкоротші строки зміг налагодити роботу адміністративного апарату держави, використовуючи талановитих та досвідчених

управлінців. За його управління були створені формування соціально-політичного напрямку, які надавали допомогу міліції з боку громадського сектору (наприклад, «Добровільні міські дружини» та «Хліборобські загони самооборони») [9].

Середина 1918 року стає початком етапу формування спеціального правоохоронного органу Гетьманату, так званої «Державної варти». Такі формування представляли собою структуру з озброєних підрозділів, які виконували функції реорганізованих поліції та жандармерії, та були у підпорядкуванні губернських, повітових старост та отаманів. На території усієї Української Держави простягалась розгалужена мережа підрозділів «Державної варти»: на дві тисячі жителів припадав один піший вартовий, а в підпорядкуванні кожного повітового інспектора була кінна сотня [10].

Слід зазначити, що на допомогу «Державній варті» було залучено міські добровільні дружини, які, будучи абсолютно аполітичними громадськими формуваннями, мали за мету охорону громадського правопорядку та забезпечення мирного існування населення, забезпечення дотримання законності та ладу в країні, усунення загроз виникнення анархічних та більшовицьких переворотів у державі тощо [11].

Після Української революції прихід до влади період більшовиків став новим етапом для розвитку контролюючої діяльності громадського сектору за роботою правоохоронних органів, який був ознаменований розформуванням царської поліції, створенням міліцейських структур та встановленням громадського контролю за їх діяльністю, що його здійснював виконавчий комітет та Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів. На той час була поширеною думка, що здійснення перетворень у країні могло реалізуватись тільки через всенародну озброєну міліцію селян та робітників, а не через органи публічної влади та постійну армію [12].

У радянські часи громадський контроль за діяльністю правоохоронних органів здійснювався в різних формах. У середині ХХ століття сформувалася нова форма громадського контролю за діяльністю право-

охоронної структури, а саме громадськість брала участь у відборі кандидатів на службу у правоохоронні структури через засоби масової інформації. Тобто були оприлюднені списки з претендентами на посади у правоохоронні органи, з якими громадяни без перешкод могли ознайомитись і висловити свою думку щодо тієї чи іншої кандидатури.

У 30-х роках ХХ століття було створено так звану «Книгу скарг», у якій громадяни могли повідомити керівництво правоохоронних органів про неправомірну поведінку співробітника або відомості щодо вчиненого правопорушення тощо, але в умовах тоталітарного режиму взаємодія органів правопорядку з громадськістю мала формальний, декларативний порядок.

Для 50-60-х років ХХ століття поширеною формою контролю громадського сектору за діяльністю правоохоронних органів було обов'язкове надання періодичних звітів про свою роботу вищевказаних органів для ознайомлення звичайними громадянами, в більшості випадків, робітничого класу. Таке звітування найчастіше проходило у колгоспах, або на підприємствах. Характерною особливістю таких зборів були доповіді робітників про реальну ситуацію щодо діяльності правоохоронних органів, акцентування уваги йшло на негативних та позитивних аспектах якості роботи таких структур, критикуючи недоліки в роботі співробітників правоохоронних служб та вносячи конкретні пропозиції щодо усунення таких прогалин.

Таке звітування носило позитивний характер для держави, що виражалось у контролі несення служби, виявленні протиправних діянь як з боку правоохоронних органів, так і окремих осіб (громадян) та удосконаленню нормативно-правових актів, що регулювали діяльність правоохоронних структур у цілому.

У період II Світової Війни (1941 – 1945 рр.) також мали місце взаємовідносин громадського сектору з правоохоронними органами (державою), які мали специфічний характер і були спрямовані на захист Батьківщини, знешкодженню ворожих елементів, збереження народної власності, боротьби зі злочинністю в умовах військових дій.

Значне поширення участі громадськості у діяльності правоохоронних органів відбулась у 60-ті роки ХХ століття, у цей період часу були створені та мали стрімкий розвиток народні дружини та товариські суди.

На виконання законодавчих актів Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, а саме: Постанови «Про участь трудящих у охороні громадського порядку в країні» 1959 року та Постанови «Про підвищення ролі громадськості в боротьбі зі злочинністю та порушенням громадського порядку» 1958 року – було здійснено реформування громадських формувань та об'єднань. Саме тоді було організовано перші добровільні народні дружини, які здійснювали свою діяльність на загальнонаціональному рівні, першими виникли на промислових підприємствах Донбасу [13].

Поступово і в інших регіонах країни була організована діяльність добровільних народних дружин, яка пов'язана із забезпеченням охорони правопорядку. Враховуючи важливість участі громадського сектору в суспільному житті, державою у нормативно-правових документах було чітко прописано та регламентовано всі особливості функціонування таких формувань на території країни, надано конкретні та досить вагомі повноваження, а також визначено можливість вільно здійснювати діяльність у межах законодавства, окреслено відповідальність за недобросовісне ставлення до виконання власних обов'язків народного дружинника [8, с. 46-47].

Згодом було запроваджено громадський патруль та комсомольські пости по всій території країни, функція яких носила профілактичний характер, що виражалось в охороні громадського порядку, а також у розвитку правосвідомості громадян.

Період перебудови країни (90-ті роки ХХ століття) та впровадження у життя реформ спричинив поступове зменшення кількості чинних громадських організацій, а також досить негативним чином вплинув на взаємодію між громадським сектором та представниками правоохоронних органів.

У правових джерелах наводяться дані про те, що у 1991 році народні дружини фактично припинили своє існування. Так,

у же у деяких районах Київської області за підтримки місцевих державних адміністрацій кілька років поспіль діяли штаби мікрорайонів, районні штаби та асоціації народних дружин [8, с. 52].

Після проголошення України демократичною та правовою державою в законодавчих актах закріплено зобов'язання дотримуватись загальновизнаних державних норм і принципів демократичного контролю громадського сектору за діяльністю правоохоронних органів.

На теперішній час вітчизняна система демократичного контролю громадського сектору за діяльністю правоохоронних органів знаходиться на етапі формування. Створення ефективної системи взаємодії поліції з громадськістю та різними її формуваннями розглядається сьогодні як найважливіша і необхідна умова успішної протидії злочинності, забезпечення правопорядку і громадської безпеки. Безсумнівно, зміцнення та розвиток партнерських відносин органів Національної поліції та інститутів громадянського суспільства підвищить рівень правової культури та соціальної активності громадян, сприятиме зниженню рівня антигромадської протиправної поведінки, зробить інформаційно відкритою правоохоронну систему, підвищить рівень довіри до неї, її авторитет і престиж.

У цей час органи Національної поліції відчують цілий ряд труднощів, таких як відсутність чіткої правової регламентації діяльності поліції, проблеми в матеріально-технічному та фінансовому забезпеченні, нестача і плінність кадрів, виконання співробітниками не властивих їм функцій, зловживання службовим становищем окремих працівників та інші.

Нормативно-правові акти, які регулювали партнерські взаємовідносини між правоохоронними органами та громадськістю у радянські часи, у силу реформування соціально-політичної системи в Україні, взагалі втратили свою значимість для сучасного життя держави, потрібна оновлена база правового регулювання партнерських відносин поліції з громадськістю.

На сьогоднішній час нормативною основою співпраці громадян з поліцією є Закон

України «Про Національну поліцію», а саме ст. 9 цього Закону проголошує відкритість та прозорість, які мають свій вираз в інформуванні, доступі до публічної інформації, оприлюднення інформації (в обов'язковому порядку на веб-порталі центрального органу управління поліції), проводиться громадське обговорення тощо [14].

У Законі України «Про Національну поліцію» визначено, що поліція – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку [14]. Призначення поліції носить соціальний характер як сервісна служба, тому персонал поліції має орієнтуватися на реалізацію стратегії Community Policing – «партнерство заради спокою» (стратегії, апробованої в країнах англосаксонської правової системи).

Ідея полягає в тому, що поліція у своїй роботі орієнтується на запити та потреби громади, шукаючи конкретні рішення для локальних проблем. Одночасно члени громади самі беруть активну участь у створенні безпечного середовища: інформують поліцію про злочини, допомагають у превентивній роботі, наглядають за власними будинками тощо. А представники місцевої влади, у свою чергу, формують програми безпеки, спираючись на очікування населення, а також створюють безпечну інфраструктуру. Підхід Community Policing має переваги для кожної сторони. Громада отримує можливість брати участь у роботі поліції та впливати на місцеву політику у сфері безпеки. Місцева влада завойовує довіру населення, а також більш привабливу для інвестицій територію. Поліція має додаткові ресурси – людей та інформацію, – а також підтримку громади. Усі разом вони отримують безпечне місто, містечко, селище [15, с. 180].

Пріоритетними основами цієї стратегії є:

- 1) консультація (вивчення думки населення з метою подальшої оцінки ефективності поліцейської діяльності, обов'язкове урахування потреб територіальних громад);
- 2) співробітництво (співпраця заради досягнення спільних цілей по досягненню правопорядку в країні) [15, с. 181].

Крім цього, на території України діє Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону», у якому статтею першою закріплено, що громадяни України мають право створити громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку і державного кордону, сприяти державним органам у запобіганні та припиненні адміністративних і кримінальних правопорушень, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, а також у рятуванні людей і майна під час стихійного лиха та інших надзвичайних обставин [16].

Висновки

Безумовно, однією з важливих структур системи державних органів виконавчої влади є Національна поліція України. Її співробітники захищають життя і здоров'я, права та свободи громадян, їх власність, а також інтереси держави та суспільства від злочинних та інших протиправних посягань. У своїй діяльності з протидії кримінальним правопорушенням та запобіганню адміністративних правопорушень поліція ґрунтується на законодавчих та підзаконних актах. З метою забезпечення успішної протидії правопорушенням і охорони правопорядку у суспільстві необхідно обов'язково залучати громадськість.

Україна має необхідну нормативно-правову базу з регулювання партнерських відносин між громадськістю та поліцією, у якій встановлені загальні правила взаємодії поліції і громадськості. Потрібно конкретизувати характер і форми такої взаємодії, тільки в умовах тісної співпраці з громадськістю може бути успішно здійснена боротьба зі злочинністю та охорона правопорядку. Поліція здійснює свою діяльність тільки в рамках напрямків, закріплених у національному законодавстві. Громадянське суспільство підключається до реалізації зазначених напрямків у тій мірі, у якій це допустимо Законом. Напрямки діяльності поліції є формами партнерських взаємовідносин правоохоронних органів та інститутів громадянського суспільства, які необхідно реалізувати, готуючи для цієї мети свідомість населення,

кадри поліції, її матеріально-технічне та фінансове забезпечення та забезпечення нормативно-правового регулювання такої взаємодії.

Основними формами партнерської взаємодії поліції та інститутів громадянського суспільства в Україні мають бути: – безпосередня співпраця (проведення різних акцій, свят, заходів); – інформаційний обмін (проведення конференцій, форумів, семінарів, уроків); – громадський контроль; – профілактичні заходи; – благодійні кампанії; – спільні заходи із забезпечення охорони публічної безпеки та захисту прав і свобод громадян, захист інтересів суспільства і держави.

Література

1. Результати опитування Лабораторії законодавчих ініціатив та компанії TNS в Україні. URS: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/gromadska-dumka-yak-chinnik-efektivnosti-diyalnosti> (дата звернення: 31.07.2021).
2. Терещук О. Д. Адміністративно-правові засади громадського контролю за правоохоронною діяльністю в Україні: теорія і практика : монографія. Київ : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2018. – 460 с.
3. Історія держави та права України. Підручник. — У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. — Том 1. — Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький та ін. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 484 с.
4. Музыченко П. П. История государства и права Украины: Учеб. пособие / П.П. Музыченко. – К.: Знання, 2006. – 570 с.
5. Хамула П. Особливості становлення та розвитку правоохоронних органів на території України: історичний аспект. Журнал Верховної Ради України «Віче» : веб-сайт. №4, лютий 2015. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4594/> (дата звернення: 01.08.2021)
6. Основні етапи становлення і розвитку громадського контролю за діяльністю міліції. Мего-Інфо – Юридичний портал №1 : веб-сайт. URL: <http://mego.info/матеріал/13-основні-етапи-становлення-і-розвитку-громадського-контролю-за-діяльністю-міліції?page=1> (дата звернення: 01.08.2021)

7. Калашник М. В. Взаємодія правоохоронних органів з громадськістю в дореволюційний період: уроки для сьогодення. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2012. № 2. – с. 59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2012_2_10 (дата звернення: 01.08.2021)

8. Медведенко С. В. Адміністративно-правові основи взаємодії Національної поліції України з громадськістю в правоохоронній діяльності : дис. ... д-ра філософії : 081 / Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2020. – 283 с.

9. Ключев О. М. Інститут участі громадян у правоохоронній діяльності України. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2003. Вип. 24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2003_24_28 (дата звернення: 01.08.2021)

10. Пиріг Р. Державна Служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 р.). CORE : вебсайт. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/38409477.pdf> (дата звернення: 01.08.2021)

11. §3. Міські добровольчі дружини. Електронна бібліотека юридичної літератури : веб-сайт. URL: <http://pravoznaves.com.ua/books/245/18309/21/> (дата звернення: 01.08.2021)

12. Основні етапи становлення і розвитку громадського контролю за діяльністю міліції. Мего-Інфо – Юридичний портал № 1 : веб-сайт. URL: <http://mego.info/матеріал/13-основні-етапи-становлення-і-розвитку-громадського-контролю-за-діяльністю-міліції?page=1> (дата звернення: 01.08.2021)

13. Краснонос Ю. М. До історії взаємодії органів внутрішніх справ України з населенням щодо охорони громадського порядку (50-60-ті рр. ХХ ст.). Історичні і політологічні дослідження. 2013. № 3. – с. 237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ipd_2013_3_32 (дата звернення: 02.08.2021)

14. Закон України «Про Національну поліцію». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 40-41, ст.379.

15. Європейська проєктна культура в Україні: стан, проблеми, перспективи: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 29-30 травня 2020 р.) / За ред. О. Гури, В. Меньяйло. Запоріжжя: ЗНУ, 2020. 203 с.

16. Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і дер-

жавного кордону». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 40, ст.338.

HISTORICAL AND LEGAL REVIEW OF THE INTERACTION OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES WITH THE PUBLIC

The coexistence of the state and civil society institutions acts as a complex process of mutual control and mutual restriction. In a state governed by the rule of law, the self-organization of society acquires a normative basis and law is the main regulator of relations between the state and civil society institutions. The model of partnership becomes the optimal model of relations between the state and civil society institutions. Cooperation of this type contributes to the effective implementation of public policy and the effective implementation of public functions, an important place among which is the law enforcement function. Close interaction, interaction and control of the state and civil society in the face of its institutions contribute to the effective implementation of the law enforcement function of the state, rapprochement of the population and government, resolving contradictions in the social and state-legal spheres.

The interaction of the police and citizens in the fight against crime is becoming an attribute of modern democracies, and new forms and new directions of partnership between the state and society in the fight against crime – the realities of political and legal organization.

This article is aimed at studying the historical and legal foundations of the emergence and development of partnerships between society and law enforcement agencies in different periods of time. The analysis of which will make it possible to improve the current rules governing the partnership between society and the police, at present.

Keywords: *National police, partnerships, public, control, crime.*

ГЕНДЕРНО-ПРАВОВА ЕКСПЕРТИЗА ЯК УМОВА ФОРМУВАННЯ ПАРИТЕТНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

СІРКО Людмила Петрівна - аспірант кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

DOI 10.32782/EP.2021.3.6

У статті розкрито роль гендерно-правової експертизи проєктів нормативно-правових актів та чинного національного законодавства у становленні паритетної демократії. Проаналізовано зарубіжне законодавство та встановлено, що гендерно-правова експертиза у різних державах називається по-різному: «оцінка гендерного впливу», «гендерний тест», «гендерний аналіз», «гендерна експертиза», «комплексний гендерний підхід» тощо. Запропоновано визначення гендерно-правової експертизи. Наголошено, що гендерно-правова експертиза є гарантією забезпечення рівних прав та обов'язків представників обох статей та є одним із головних важелів у процесі реформування національного законодавства та приведення його у відповідність до міжнародних норм та права Європейського Союзу. Запропоновано шляхи вдосконалення та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері реалізації гендерно-правової експертизи. Проаналізовано суб'єктно-об'єктний склад у реалізації гендерно-правової експертизи. Особливу увагу акцентовано на тому, що здійснення гендерно-правової експертизи саме експертами зумовлено необхідністю підвищення якісного рівня національної законодавчої бази та нормативно-правових актів, які підлягають державній реєстрації.

Ключові слова: гендерна рівність, права жінок та чоловіків, гендерно-правова експертиза, проєкти нормативно-правових актів, національне законодавство.

Постановка проблеми

Україна, перебуваючи у процесі інтеграції до європейської спільноти, одним із першочергових завдань має приведення національного законодавства у відповідність до норм європейського та міжнародного права, у тому числі й щодо забезпечення гендерної рівності. Одним із дієвих способів забезпечення гендерного паритету є проведення гендерно-правової експертизи. Останнім часом питанню реалізації гендерно-правової експертизи проєктів нормативно-правових актів та чинного національного законодавства приділяється все більше уваги, приймаються відповідні акти законодавства. Однак важливо не лише прийняти нормативно-правові акти щодо здійснення гендерно-правової експертизи, слід забезпечити її виконання та дотримання; недостатньо прийняти нову постанову уряду, важливо проаналізувати можливі наслідки змін та впровадити сертифіковану і професійну гендерно-правову експертизу.

У контексті забезпечення правового регулювання гендерно-правової експертизи у літературі набуває особливої актуальності прозорість та якість проведення останньої. Тож проблематика гендерно-правової експертизи проєктів нормативно-правових актів та чинного національного законодавства має важливе теоретичне та практичне значення для розвитку правової держави та громадянського суспільства в Україні.

**Аналіз останніх досліджень
і публікацій**

Вагомий внесок у дослідження правової експертизи загалом та гендерно-правової експертизи, зокрема, здійснили такі науковці, як: Н. Абубікірова, М. Баймуратов, Н. Болотіна, О. Вороніна, О. Варданян, І. Грицай, Н. Грицяк, О. Дашковська, В. Денисов, Л. Завадська, Т. Заворотченко, С. Кабишев, Н. Камінська, Л. Кобелянська, О. Короткова, О. Кочкіна, І. Лаврінчук, К. Левченко, Т. Мельник, Л. Наливайко, В. Нестерович, А. Олійник, Н. Оніщенко, Е. Плісовська, П. Рабінович, О. Руднева, С. Рябошапка, Ю. Савченко, М. Тарасова, Т. Татішвілі, О. Тодорова, Н. Чермошенцева, В. Федоренко, А. Федорова, О. Уварова, Г. Христова, Ю. Шемшученко та ін. Проте нині проблематика гендерно-правової експертизи потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Виклад основного матеріалу

Фундаментальною складовою процесу розбудови демократичної держави є гарантування рівності прав людини. Особливістю конституційного принципу рівності прав і свобод людини є забезпечення їх юридичної рівноваги, збалансування потреб та інтересів окремих людей, соціальних груп і суспільства загалом, вироблення механізмів попередження можливих конфліктів інтересів та їх розв'язання у разі виникнення [1, с. 32].

Ефективність здійснюваних у країні перетворень, спрямованих на формування громадянського суспільства та правової держави, зміцнення законності і правопорядку, залежить від того, наскільки досконаліми є чинні нормативно-правові акти, їх проєкти та ухвалюються правильні і обґрунтовані з правової точки зору рішення [2, с. 58]. Так, розвиток гендерного законодавства в Україні здійснюється швидкими темпами, тоді як його практична реалізація, чинні механізми та інструментарії забезпечення гендерної рівноваги залишаються недосконалими. Державні соціальні гарантії гендерної рівності в Україні не відповідають їх реальному стану, складаючи лише законодавче підґрунтя для подальшої реалізації [3].

Питання гендерної експертизи національного законодавства неодноразово порушувалось у міжнародних документах як об'єктивна необхідність створення правових можливостей забезпечення гендерної рівності у реальному житті, в усіх сферах його функціонування [4, с. 29]. Гендерно-правова експертиза необхідна для створення юридичних умов для рівної реалізації прав жінками та чоловіками.

Інститут гендерно-правової експертизи має важливе значення для запобігання порушенням основоположних прав і свобод людини та прискорення адаптації системи національного законодавства до законодавства Європейського Союзу [5]. Гендерна рівність вимірюється рівністю можливостей, і для цього важливо, щоб експертиза проводилась комплексно та дійсно виявляла можливу пряму і непряму дискримінацію, її першопричини, а також оцінювала вплив чинного законодавства та проєктів нормативно-правових актів (НПА) на різні групи жінок та чоловіків [6, с. 4]. Досвід зарубіжних країн свідчить про те, що держави взяли на себе зобов'язання щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків і заохочують гендерну рівність на законодавчому рівні. Врахування гендерного чинника при розробці законодавчого акта відіграє значну роль у процесі становлення паритетної демократії та досягання мети держави – викоренення гендерної дискримінації. Україна також робить рішучі кроки у цьому напрямі.

Гендерно-правова експертиза проводиться з метою виявлення у чинних нормативно-правових актах та проєктах нормативно-правових актів чинників, що сприяють або можуть сприяти дискримінації за ознакою статі [7].

Вивчаючи законодавство та інші документи зарубіжних країн щодо здійснення гендерно-правової експертизи, вбачається, що термін гендерно-правова експертиза у різних державах називається по-різному: «оцінка гендерного впливу», «гендерний тест», «гендерний аналіз», «гендерна експертиза», «комплексний гендерний підхід» тощо.

Так, оцінка гендерного впливу – саме така офіційна назва гендерно-правової експертизи законодавства у Фінляндській республіці та означає, що наслідки законодавства для жінок і чоловіків заздалегідь аналізуються, таким чином, можливість прямої чи опосередкованої дискримінації будь-якої статі попереджається [8]. Згідно з постановою уряду Киргизької Республіки, гендерна експертиза – діяльність експерта, спрямована на дослідження положень проекту підзаконного акта на предмет його відповідності проголошеним у суспільстві принципам гендерної рівності, законодавству Киргизької Республіки, нормам, відповідно до міжнародних договорів у сфері гендерної рівності, стороною яких є Киргизька Республіка [9]. Гендерний аналіз включає збір та аналіз даних, розділених за статтю, з метою виявлення будь-якого різного впливу на дії жінок та чоловіків, а також впливу гендерних ролей та обов'язків обох статей. Він також включає якісні аналізи, які допомагають уточнити, як і чому виникли такі різні ролі, та визначають відповідальність та вплив [10]. Європейська комісія визначає «гендерний аналіз» як вивчення відмінностей в умовах, потребах, рівнях участі, доступу до ресурсів і розвитку, контролі над активами, повноваженнями щодо ухвалення рішень тощо, між жінками й чоловіками та відмінностей у закріплених за ними гендерними ролями [11].

У літературі існують різні наукові визначення поняття гендерно-правової експертизи: гендерна експертиза українського законодавства передбачає виявлення та вилучення всіх прикладів гендерної дискримінації з чинного законодавства, гарантування законодавчими засобами адекватного правового захисту людей від дискримінації за ознакою статі як явної, так і прихованої [12, с. 70]; сукупність прийомів і правил процесу збору достовірної інформації з урахуванням гендерних відмінностей у різних сферах суспільного буття, що визначають потенційні наслідки його впровадження для чоловіків і жінок [13, с. 68]; аналітична діяльність, відмінною рисою якої є спрямованість на дотримання рівних прав та свобод людини та громадянина незалежно від статі [14, с. 54]; процес виявлення законів, які порушують

принцип рівності статей [15]. Тож, враховуючи різні авторські позиції та чинне законодавство України, пропонуємо гендерно-правову експертизу розуміти як вид професійного аналізу, спрямованого на визначення відповідності чинних актів національного законодавства, а також їх проєктів, міжнародним стандартам у сфері забезпечення рівних прав і свобод чоловіків та жінок, виявлення та усунення дискримінаційних положень за ознакою статі.

На підставі проведеного аналізу поняття гендерно-правової експертизи можна констатувати, що це складне явище, що має різні вираження. Так, правове регулювання гендерно-правової експертизи ґрунтується на засадах верховенства права та здійснюється через систему законів та інших нормативно-правових актів: Конституцію України, Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків», Постанову Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 року № 997 «Питання проведення гендерно-правової експертизи» тощо. Гендерно-правова експертиза має проводитися постійно при розробці нормативно-правового акта, його державній реєстрації та чинних нормативно-правових актів, що забезпечує недопущення дискримінаційних норм та сприяє усуненню можливих колізій.

Відповідно до приписів чинного законодавства обов'язковими суб'єктами проведення гендерно-правової експертизи є розробник проєкту нормативно-правового акта, орган державної реєстрації.

Громадські об'єднання, фізичні та юридичні особи можуть проводити гендерно-правову експертизу за власної ініціативи. Міністерством юстиції України розроблено Методичні рекомендації з проведення гендерно-правової експертизи актів законодавства та проєктів нормативно-правових актів, які носять рекомендаційний характер для суб'єктів, які здійснюють гендерно-правову експертизу за власним бажанням. Коло осіб, які мають право добровільно здійснювати гендерно-правову експертизу, було розширено тільки у 2018 р. Громадська гендерно-правова експертиза обмежена за об'єктом дослідження, оскільки законодавчо визна-

чено, що громадській гендерній експертизі можуть підлягати тільки проекти нормативно-правових актів, а отже, наявні дискримінаційні положення щодо такої експертизи чинного законодавства.

Об'єктом проведення гендерно-правової експертизи завжди є проект нормативно-правового акта або акт чинного законодавства. Усі проекти нормативно-правових актів, що підлягають державній реєстрації, проходять гендерно-правову експертизу. Здійснення гендерно-правової експертизи актів чинного законодавства проводиться на підставі планів, які щорічно погоджуються координатором з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків Міністерства юстиції України. За цим планом експертиза здійснюється до 31 грудня кожного року. Такий план складається на підставі пропозицій, які надійшли на адресу уповноваженого органу. А вже скільки актів та які будуть закріплені у вищевказаному плані, залежить від Міністерства юстиції України. Якщо проаналізувати практику, то поки таких актів не більше 15 на рік, що є досить низьким показником для правової держави, метою якої є паритетна демократія.

Щоб забезпечити здійснення принципу рівних можливостей для представників обох статей, необхідно відмовитися від визнання стандарту «чоловічого» як універсального і ввести поняття «відповідальності» і «рівності обов'язків» у правове поле, де фіксуються права і свободи. Тільки у цьому випадку рівні можливості перестануть бути лише словами, записаними у Конституції, і перетворяться у перспективу розвитку права як міри свободи [16]. Це твердження розкриває саму суть гендерно-правової експертизи та забезпечення рівних прав і обов'язків чоловіків та жінок, перехід від теорії забезпечення рівності обох статей до практики.

Важливо акцентувати, що як самостійний вид експертного аналізу гендерна експертиза вимагає спеціальних знань, кваліфікації й досвіду в проведенні соціально-правового, соціально-економічного та соціально-політичного аналізу. Навички застосування гендерного аналізу вимагають професійно-

го володіння як мінімум чотирма сучасними дисциплінами, такими як гендерна економіка, феміністська юриспруденція, гендерна політика, гендерна лінгвістика [17, с. 9].

Підтримуємо позицію В. Лазарева, що необхідно деталізувати принцип компетентності, оскільки органи публічної влади регулюють суспільні відносини шляхом прийняття нормативно-правових актів, вони мають прийматися компетентним спеціалістом. Таким чином, вимоги до їх знань, професіоналізму підвищуються, мають бути кваліфікуючими для цих людей (досвід у сфері нормотворчої діяльності). Саме ці обставини мають екстраполюватися і розвивати принцип компетентності, який, деталізуючи всі ці моменти, сприяє реалізації в практичній площині принципу правової визначеності [18, с. 40]. Однак сьогодні відсутні вимоги до експертів, які повинні здійснювати досліджуваний вид експертизи. Наразі не існує спеціальних вимог до кваліфікації експерта, освіти, сертифікації, підвищення кваліфікації, спеціальних знань для експертів; не визначені права, обов'язки, гарантії та відповідальність експертів. Усе зводиться до того, що експертами є службовці, які здійснюють таку експертизу одночасно з виконанням інших посадових обов'язків, що, у свою чергу, знижує якість експертизи.

Висновки і пропозиції

Отже, розбудова українського суспільства на засадах рівності, у тому числі і за ознакою статі, базується на конституційному закріпленні гендерного паритету та розумінні того, що сьогодні рівність жінок та чоловіків – обов'язкова складова кожної демократичної держави.

1. Гендерно-правова експертиза є гарантією забезпечення рівних прав та обов'язків представників обох статей та є одним із головних важелів у процесі реформування національного законодавства та приведення його у відповідність до міжнародних норм та права Європейського Союзу. Гендерно-правова експертиза є видом професійного аналізу, спрямованого на визначення відповідності чинних актів національного законодавства, а також їх проектів міжнародним стандартам у сфері забезпечення рівних

прав і свобод чоловіків та жінок, виявлення та усунення дискримінаційних положень за ознакою статі. Метою гендерно-правової експертизи є забезпечення ефективності прийнятих нормативно-правових актів та стимулювання суспільства до дотримання рівних прав, обов'язків і можливостей чоловіків та жінок. Проведення гендерно-правової експертизи саме експертами зумовлено необхідністю підвищення якісного рівня національної законодавчої бази та нормативно-правових актів, які підлягають державній реєстрації.

2. З метою забезпечення ефективної реалізації гендерно-правової експертизи необхідно внести зміни до п. 4 Постанови Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 року № 997 «Питання проведення гендерно-правової експертизи», виклавши його в новій редакції: «Фізичні, юридичні особи та громадські об'єднання під час проведення громадської гендерно-правової експертизи проєктів нормативно-правових актів повинні керуватися висновком про проведення гендерно-правової експертизи проєкту нормативно-правового акта за формою згідно з додатком 2 до Порядку, затвердженого цією постановою».

3. Внести зміни до Постанови Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 року № 997 «Питання проведення гендерно-правової експертизи» додавши статтю щодо освітніх та кваліфікаційних вимог до експертів, які здійснюють гендерно-правову експертизу.

4. Доповнити розділ I Порядку проведення гендерно-правової експертизи, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 року № 997 «Питання проведення гендерно-правової експертизи» пунктом 5 наступного змісту: «Для проведення гендерно-правової експертизи проєктів нормативно-правових актів розробник, орган державної реєстрації та Мін'юст може залучати в установленому порядку фахівців державних органів, підприємств, установ, організацій, а також представників наукових установ, громадських об'єднань та міжнародних організацій (за згодою)».

Література

1. Наливайко Л.Р., Грицай І.О. Поняття принципу гендерної рівності та його взаємозв'язок із суміжними термінами.- *Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування: матеріали наук. семінару*, м. Дніпро, 8 грудня 2018 р. Дніпро: ДДУВС, 2019. С. 30-35.

2. Юрчишин В. Д. Поняття та ознаки правової експертизи нормативно-правових актів. *Держава і право*. 2011. С. 57-63.

3. Рапаєва М. В. Законодавче підґрунтя і реалії гендерних аспектів соціального виключення в Україні. *Юридична наука*. 2015. № 3. С. 170-178.

4. Савченко Ю. С. Гендерно-правова експертиза: поняття та загальна характеристика. *Юридична наука*. 2012. № 5. С. 29-35.

5. Грицай І. О. Теоретико-правова характеристика інституту гендерно-правової експертизи: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2017_4_4

6. Практичний посібник з проведення гендерно-правової експертизи актів законодавства та проєктів нормативно-правових актів. Київ, 2020. 71 с. <https://www.hromady.org/wp-content/uploads/2021/03/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-GAL.pdf>

7. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові види громадської експертизи в Україні. *Експерт: Парадигми юридичних наук і державного управління*. 2018. № 2. URL: <http://maup.com.ua/assets/files/expert/2/konstitucijno-pravovi-vidi-gromadskoi-ekspertizi-v-ukraini-2.pdf>

8. Exchange of good practices on gender equality/ Gender impact assessment in law drafting. URL: http://ec.europa.eu/justice/genderequality/files/exchange_of_good_practices_at/fi_discussion_paper_at_2014_en.pdf

9. Об утверждении Инструкции о порядке проведения правовой, правозащитной, гендерной, экологической, антикоррупционной экспертиз проектов подзаконных актов Кыргызской Республики: Постанов-

ление Правительства Кыргызской Республики от 8 декабря 2010 года № 319. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/properties/ru-ru/92342/10>

10. Gender Impact Assessment: Gender Mainstreaming Toolkit. URL: <https://www.osce.org/gender/26397?download=true>

11. БДИПЧ ОБСЕ. Законы, работающие на благо мужчин и женщин: пособие по учету гендерной проблематики в законодательстве: пособие по учету гендерной проблематики в законодательстве. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/342566?download=true>

12. Гендерні перетворення в Україні / Мельник Т. М. та ін.; за ред. М. Скорик. Київ: АДЕФ-Україна, 2007. 165 с.

13. Впровадження гендерних підходів у роботу комітетів Верховної Ради України: практич. посіб. / О. В. Зайчук та ін.; за ред. О. В. Зайчука. Київ. К.І.С., 2005. 186 с.

14. Воронина О. А. Гендерная экспертиза законодательства РФ о средствах массовой информации. Москва: МЦГИ, 1988. 152 с.

15. Короткова О. А., Яничкина В. Е.- К вопросу о целях гендерной экспертизы законодательства. *Ученые записки Тамбовского отделения РИСМУ*. 2019. № 14. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-tselyah-gendernoy-ekspertizy-zakonodatelstva>

16. Пушкарева Н. А. Где больше власти – там меньше женщин : гендерная экспертиза законодательства и текущей законотворческой деятельности высших органов власти РФ 1991-2006 гг. *Научные ведомости БелГУ. Серия: История. Политология. Экономика*. 2008. № 1 (41). URL: <http://dspace.bsu.edu.ru/handle/123456789/10095>

17. Дашковська О. Р. Гендерно-правова експертиза законодавства як інструмент забезпечення рівноправності статей. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 10-1, Т. 1. С. 8-10

18. Лазарев В. В. Експертиза відомчих нормативно-правових актів: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 1, Т. 1. С. 36-40.

Sirko Liudmyla

Postgraduate student of the Department of General Law Disciplines of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

GENDER LEGAL EXPERTISE AS A CONDITION FOR THE FORMATION OF PARITY DEMOCRACY

The article reveals the role of gender legal expertise of draft regulations and current national legislation in the formation of parity democracy. Foreign legislation has been analysed and it has been established that gender legal expertise in different countries is called differently: “gender impact assessment”, “gender test”, “gender analysis”, “gender expertise”, “integrated gender approach” and so on. The definition of gender legal expertise is offered. It is emphasised that gender legal expertise is a guarantee of equal rights and responsibilities of both sexes and is one of the main levers in the process of reforming national legislation and bringing it into line with international norms and European Union law. The ways to improve and harmonise national legislation with international standards in the field of gender legal expertise have been proposed. The subject-object composition in the implementation of gender legal expertise has been analysed. Particular attention is paid to the fact that the implementation of gender legal expertise is due to the need to improve the quality of the national legal framework and regulations that are subject to state registration.

Key words: gender equality, rights of women and men, gender legal expertise, draft regulations, national legislation.

ЕКСПЕРТИЗА ЯК ДОДАТКОВА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ГРОМАДЯН У СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

АРТЕМЕНКО Олена Вікторівна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та фінансового права Національного університету біоресурсів і природокористування України

ЛИТВИН Наталія Анатоліївна - доктор юридичних наук професор, професор кафедри адміністративного права і процесу та митної безпеки Університету державної фіскальної служби України

DOI 10.32782/EP.2021.3.7

У статті досліджується судово-психіатрична експертиза у здійсненні кримінального судочинства щодо її відповідності загальному та спеціальному законодавству.

Акцитується увага на тому, що одним із видів судової експертизи є судово-психіатрична експертиза, яка, на відміну від інших судових експертиз, здійснюється спеціалізованими медичними закладами. Перед психіатрами ставиться багато запитань, а саме питання щодо здатності та можливості за станом психічного здоров'я правильно сприймати та відтворювати події, свідками яких вони були. Виходячи із аналізу вітчизняної судової практики, а саме ухвал судів першої інстанції, відповідно до Єдиного державного реєстру судових рішень за 2020 рік на судово-психіатричні експертизи припадає 29 % від загальної кількості призначених судових експертиз.

Зазначено, що в умовах сьогодення питання проведення судово-психіатричних експертиз в Україні визначається на рівні кодифікованого законодавства та спеціального – медичного, у тому числі, що регулює психіатричну складову.

Визначено три основні недоліки, що стосуються проведення судово-психіатричних експертиз в умовах сьогодення, а саме: по-перше, у 2018 було видано Наказ МОЗ України щодо порядку проведення таких експертиз, що дало початок для абсолютної монополізації державою експертної діяльності, адже тепер судово-психіатрична експерти-

за підпорядкована МОЗ України. По-друге, було започатковано статус так званих комунальних (на відміну від державних) експертиз, що сьогодні є досить сумнівним та незрозумілим. По-третє, гасло «гроші йдуть за пацієнтом» в межах реформи не передбачає системного реформування судово-психіатричної експертизи, адже відбулося «виштовхування» судово-психіатричної експертизи із системи охорони здоров'я, коли замовником такої експертизи виступають слідчі та судові органи, які не готові прийняти останню в свою систему, виходячи із того, що основний зміст цього виду експертизи – медичний.

Ключові слова: медицина, судочинство, психіатрія, кримінальне провадження, експертиза, судова експертиза, судово-психіатрична експертиза.

Постановка проблеми

Кожен громадянин України може захистити свої права та законні інтереси у суді. Держава гарантує незалежний та справедливий захист, а також обов'язкове виконання судових рішень. Судовий розгляд справ – це, як правило, процес доказування, який постійно удосконалюється завдяки глибокому проникненню у сутність речей. Зокрема, це широке використання різноманітних засобів доказування, серед яких визначну роль відіграє судова експертиза, яка є одним із найважливіших засобів установлення істини у судовому процесі. Судова експертиза гарантує більш детально провести доказу-

вання у судочинстві, підвищує надійність і доказову силу зібраних у справі матеріалів і забезпечує встановлення об'єктивної істини.

У свою чергу, впровадження таких додаткових гарантій фізичним і юридичним особам на справедливий суд як, наприклад, судова експертиза; подолання роз'єднаності судової влади; забезпечення оптимізації та уніфікації процедур здійснення правосуддя загальними та спеціалізованими судами на всіх його стадіях та в усіх інстанціях згідно з європейськими стандартами вважається основним засобом захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин [1, с. 26]. Тому вбачається актуальним на сьогодні розглянути проблемні питання, що стосуються судової експертизи при вчиненні кримінальних правопорушень.

Отже, експертиза у наш час відіграє важливу роль у кожному із видів судового провадження. За її допомогою можна визначити: вік особи, її психологічні та психіатричні розлади, причини смерті, тяжкості тілесних ушкоджень, розміру матеріальних збитків, тощо. Вчинення кримінальних правопорушень стосується різних сфер життя суспільства, а тому дослідження обставин їх вчинення вимагає використання та застосування знань у різних галузях науки, що здійснюється через судову експертизу.

Варто відмітити, що ефективність вітчизняного судочинства багато в чому залежить саме від своєчасного проведення судових експертиз та доцільності їх застосування. Маючи навички та спеціальні знання, експерти здатні внести неоціненний внесок у діяльність по встановленню обставин розслідуваних злочинів.

Одним із видів судової експертизи є судово-психіатрична експертиза, що, на відміну від інших судових експертиз, здійснюється спеціалізованими медичними закладами. Коло питань, що ставляться перед психіатрами щодо потерпілих є широким, серед яких питання щодо здатності та можливості за станом психічного здоров'я правильно сприймати та відтворювати події, свідками яких вони були. Виходячи із аналізу вітчиз-

няної судової практики, а саме ухвал судів першої інстанції, відповідно до Єдиного державного реєстру судових рішень за 2020 рік на судово-психіатричні експертизи припадає 29 % від загальної кількості призначених судових експертиз. Зазначене питання заслуговує на особливу увагу, чим і зумовлено **актуальність дослідження**.

Метою дослідження виступає комплексний аналіз інституту судово-психіатричної експертизи та її значення для забезпечення захисту прав і свобод та інтересів громадян у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

За останні роки кількість праць науковців, предметом яких стала судова та судово-психіатрична експертиза поступово зростає, тому окремо виділимо праці: В. М. Абрамової, Г.О. Аубакірова, Р. С. Белкіна, І. Г. Вермеля, А. І. Вінберга, Г. Л. Грановського, М.В. Джафарової, І. М. Каплунова, С. Г. Качуріна, Н. І. Клименка, Л. В. Кочнєвої, В. І. Цимбалюк.

Виклад основного матеріалу

Рівень здійснення і захисту прав і свобод та інтересів є тим критерієм, за яким визначають стан громадянського суспільства. Ідея правової держави, для якої головною цінністю є людина, отримала закріплення в Конституції України [2]. Виходячи із цього, важливим є пріоритет прав людини, у зв'язку з чим будь-яка діяльність по відношенню до особи повинна бути гуманною та відповідати, у тому числі, міжнародним актам.

Під час визначення предмета будь-якого дослідження доцільно виходити із загальноприйнятого філософського визначення предмета пізнання. Під предметом пізнання можна розуміти зафіксовані в досвіді та використані у процесі практичної діяльності людини сторони, властивості й відношення об'єктів, що досліджуються, з відповідною метою за даних умов і обставин [3].

Таким чином, поняття судово-психіатричної експертизи варто досліджувати саме із першочергового з'ясування родового поняття – експертизи.

Відповідно до ст. 1 Закону України «судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду. У ній зазначаються підстави для призначення експертизи, визначаються питання, за якими експертна комісія повинна сформулювати висновки, об'єкти, що підлягають дослідженню, матеріали, що передаються їй для ознайомлення» [4].

Щодо доктринальних визначень поняття судової експертизи, то Л.М. Головченко та А.І. Лозовий вважають, що це є дослідження, що проводиться судовим експертом із застосуванням спеціальних знань на виконання завдання сторін обвинувачення й захисту, слідчого судді, суду, має значення для правильного розслідування кримінального провадження, судового розгляду цивільної, господарської, адміністративної справи, справи про адміністративне правопорушення та виконавчого провадження [5].

Юридична експертиза, як новий вид судової експертизи, з'явилась в судовому процесі порівняно недавно, вона стає дедалі вагомішим матеріально-процесуальним інститутом, який допомагає суду постановляти об'єктивні, неупереджені і всебічно обґрунтовані рішення у справах конституційної і загальної юрисдикції. За умов, коли сторони у справі мають отримати всі умови судового забезпеченні їх процесуальних прав, юридична судова експертиза відіграє важливу роль у реалізації доказової частини, заявлених до суду звернень або захисту від неправомірних оцінок, які можуть траплятися у судді, коли бракує певних знань про об'єкт спору [6].

Таким чином, ключовими ознаками юридичної експертизи є:

- результати експертизи оформляються висновком експерта, який є процесуальним джерелом доказів;

- підставою для проведення експертизи є процесуальний документ, складений уповноваженою особою (органом) договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом, у якому обов'язково

зазначаються її реквізити, номер справи або кримінального провадження або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта, перелік питань, що підлягають вирішенню, а також об'єкти, що підлягають дослідженню;

- проводиться експертною установою, експертом або експертами;

- це дослідження, яке проводиться на основі наукових, технічних і спеціальних знань і спрямоване на з'ясування фактичних обставин справи, які є важливими в кримінальному провадженні [7].

З'ясувавши, в загальному, сутність та особливості юридичної експертизи, можливим тепер є аналіз особливостей здійснення та проведення судово-психіатричної експертизи сьогодні.

В. І Цимбалюк зазначає, що судова психіатрія займає особливе місце в площині загальної психіатрії та є самостійним розділом науки і практики, який вбирає в себе різномірний комплекс даних про патологію психічної діяльності людей. Використання знань судової психіатрії як у науковій, так і в практичній діяльності юристів зумовлено природою людини. Суддя, прокурор, адвокат чи слідчий при дослідженні обставин справи, учасники якої мають певні психічні особливості, повинен ефективно використовувати фахові знання судових експертів-спеціалістів. У свою чергу, проводячи психічну чи психіатричну експертизу, судові експерти-спеціалісти повинні розуміти всю вагу покладеної на них відповідальності. Вони мають бути точними у встановленні діагнозів, адже легальна кваліфікація того чи іншого психічного стану особи в експертному акті може носити доленосний характер для учасників проваджень. Тому експертний висновок повинен бути точний, обґрунтований, об'єктивний та змістовний [8].

О.М. Герасименко підкреслює, що необхідність психіатричних досліджень особи пов'язана зі встановленням осудності та готовністю для відбування кримінального покарання, а також із застосуванням певних медичних заходів щодо неосудних [9].

У правозастосовній практиці судово-психіатрична експертиза найчастіше призначається у зв'язку зі встановленням

осудності, неосудності, обмеженої осудності підозрюваного або обвинуваченого, а також процесуальної дієздатності, обмеженої дієздатності свідка, потерпілого, позивача, відповідача та особи, стосовно якої вирішується питання щодо її процесуальної дієздатності.

Мета судово-психіатричної експертизи – встановити наявність чи відсутність у звинувачуваного стану афекту в момент скоєння злочину, а також оцінити здатність свідків і потерпілих об'єктивно сприймати важливі для справи обставини і давати правильні свідчення [10].

Психіатричне дослідження підозрюваного може бути складовою комплексного експертного дослідження, якщо відповіді на запитання, що виникають у слідства чи суду, потребують синтезування у загальному експертному висновку спеціальних знань з різних напрямів медичних наук. Судово-психіатрична експертиза є особливим видом професійної діяльності психолога, яку проводить фахівець у галузі судової психіатрії. Проведення судово-психіатричної експертизи забезпечується матеріалами кримінального провадження [11].

Статтею 21 Закону України «Про психіатричну допомогу» визначено, що судово-психіатрична експертиза в адміністративних, цивільних справах, у кримінальному провадженні призначається і проводиться на підставах та в порядку, передбачених законом [12].

Крім Закону України «Про психіатричну допомогу», важливе значення також відіграє такий підзаконний нормативно-правовий акт, як Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи», яким визначено організаційні засади проведення судово-психіатричної експертизи [13].

Як було зазначено раніше, судово-психіатрична експертиза має своє застосування у цивільному та кримінальному процесі. А тому, крім базових законодавчих актів, що стосуються безпосередньо судової, в цілому, та психіатричної, зокрема, варто звернути увагу на положення КПК.

Відповідно до ст. 509 КПК слідчий, діяч, прокурор зобов'язані залучити експерта (експертів) для проведення психіатричної експертизи у разі, якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, якщо особа, яка звернулася з клопотанням, доведе наявність підстав, визначених частиною першою цієї статті [14].

В. І. Завидняк зазначає, що предметом судово-психологічної експертизи є психічні факти, явища, закономірності та механізми психіки. Основною тактичною особливістю у виборі моменту призначення судово-психологічної експертизи є те, що її призначення на ранніх етапах попереднього слідства недоцільно за таких причин.

По-перше, призначенню судово-психологічної експертизи завжди повинна передувати підготовка необхідних для її проведення матеріалів. Їх можна умовно розподілити на дві категорії: 1) дані про спосіб життя, освіту, професію та рід діяльності, риси характеру, інтереси, світогляд, життєві плани, навички, стосунки з членами сім'ї, колегами, сусідами; 2) дані про дозлочинні факти, що мають пряме або непряме відношення до події злочину, дані про злочинну поведінку і постзлочинну діяльність підозрюваного. Усіма цими відомостями можна володіти лише після проведення цілого ряду слідчих і процесуальних дій.

По-друге, особливе значення для експертного дослідження мають дані допиту самого підозрюваного. Суб'єктивний самозвіт і міркування індивідуума про психологічний механізм скоєного ним злочину має велике інформаційно-гносеологічне значення для експертного дослідження. Тому психологічну експертизу принаймні слід при-

значати після допиту підозрюваного щодо встановлення суб'єктивної сторони злочину [15].

Упевнившись у необхідності призначення судово-психологічної експертизи, слідчий чи суддя ухвалюють із цього приводу постанову (ст. 196 КПК України). У ній зазначаються підстави для призначення експертизи, визначаються питання, за якими експертна комісія повинна сформулювати висновки, об'єкти, що підлягають дослідженню, матеріали, що передаються їй для ознайомлення [14].

Верховний Суд України у постанові Пленуму від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах» роз'яснив, що судова психіатрична експертиза обов'язково призначається щодо особи, яка у зв'язку зі своїми психічними вадами нездатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати показання з приводу них (абз. 3 п. 14). Судово-психіатрична експертиза у судовому засіданні може мати характер амбулаторного обстеження, якщо питання про її проведення виникло під час судового слідства. Суд може викликати в судове засідання експерта-психіатра для участі у допиті потерпілого, свідка, позивача, відповідача за наявності сумнівів у їх здатності правильно сприймати події, правильно на них реагувати та правильно відтворювати їх у своїх показаннях. Пленум зазначив, що призначення судово-психіатричної експертизи щодо таких осіб з поміщенням до медичного стаціонарного закладу допускається лише за їх згодою [16].

Відповідно до ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу» підставою проведення судової експертизи є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою – якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб [4]. Психічний стан особи визначається судово-психіатричною експертизою або комплексною судово-психолого-психіатричною експертизою, яка призначається після встановлення факту вчинення суспільно небезпечного діяння цією особою за наявності даних, що викликають сумнів щодо її осуд-

ності. Проте, сучасний підхід до визначення осудності та її характеристик лише з огляду на стан особи під час вчинення злочину себе вичерпав і вже не задовольняє потреб практики.

Прудка Л.М. вказує, що метою комплексної психолого-психіатричної експертизи є визначення психічних аномалій (що не виключають осудність), які суттєво впливають на пізнавальну діяльність осіб, яких обстежують і які можуть бути виявлені тільки на підставі загальних знань психології і психіатрії. На вирішення комплексної психолого-психіатричної експертизи можуть бути поставлені такі завдання:

- оцінити ступінь впливу особливостей характеру особи, яку обстежують, її акцентуації на реалізацію протиправної поведінки;
- визначити тип і вид психічної аномалії досліджуваної особи;
- діагностувати стан афекту у психопатичних особистостей;
- визначити, чи є в особи такі особливості розумової діяльності, які можуть перешкоджати усвідомленню нею значення протиправних дій і керувати своєю поведінкою і діями в ситуації скоєння злочину тощо [17].

Як впливає із аналізу цього дослідження, у цілому питання нормативно-правового забезпечення інституту судово-психіатричної експертизи в Україні поєднує в собі загальні положення КПК, Кримінального кодексу України як основоположних законодавчих актів та спеціального законодавства, що має вираження у законах та підзаконних нормативно-правових актах, що безпосередньо стосуються експертизи, у цілому, та судово-психіатричної, зокрема.

Щодо основних проблем, які були виділені у процесі аналізу, то варто відмітити певну руйнацію судово-психіатричної служби в Україні та абсолютну монополізацію державою експертної діяльності. Судово-психіатрична експертиза в Україні не є ні вільною, ні незалежною, всупереч твердженню Закону України «Про судову експертизу», вона просто відомча. Судово-психіатрична експертиза підпорядкована МОЗ України і це містить у собі значні ризики з точки зору забезпечення незалежності експертизи.

перта, антикорупційної безпеки та антимонопольного законодавства. Якщо до останнього часу умовна незалежність експерта забезпечувалась існуванням конкуруючих, у позитивному сенсі, експертних закладів, то на сьогодні, після введення в дію наказу МОЗ України від 17.07.2019 №1626 «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 червня 2017 року № 722», вони самоліквідуються та перетворюються у філіали єдиного центру, підпорядкованого МОЗ України.

Висновки та пропозиції

Таким чином, можна сказати, що в умовах сьогодення питання проведення судово-психіатричних експертиз в Україні визначається на рівні кодифікованого та спеціального медичного, у тому числі психіатричного законодавства.

Разом з тим, критично низький рівень фінансування комунальних закладів охорони здоров'я, у яких проводиться стаціонарна судово-психіатрична експертиза, може призвести до порушення прав людини в частині забезпечення правосуддя, затягування досудового слідства чи судового розгляду та неможливості винесення судових рішень, що є порушенням статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а саме розгляду справи впродовж розумного строку. Також недостатнє фінансування та відсутність структурованої системи судово-психіатричної експертизи призводить до порушення прав медичних працівників – судових експертів, що впливає на належну заробітну плату та відпустку.

У зв'язку із тим, що в Україні триває медична реформа, було змінено підхід і до порядку проведення судово-психіатричних експертиз. По-перше, у 2018 було видано Наказ МОЗ України щодо порядку проведення таких експертиз, що дало початок для абсолютної монополізації державою експертної діяльності, адже тепер судово-психіатрична експертиза підпорядкована МОЗ України. По-друге, було започатковано статус так званих комунальних (на відміну від державних) експертиз, що сьогодні є досить

сумнівним та не зрозумілим. По-третє, гасло «гроші йдуть за пацієнтом» у межах реформи не передбачає системного реформування судово-психіатричної експертизи, адже відбулося «виштовхування» судово-психіатричної експертизи із системи охорони здоров'я, коли замовником такої експертизи виступають слідчі та судові органи, що не готові прийняти останню у свою систему, виходячи із того, що основний зміст цього виду експертизи – медичний.

Література

1. Литвин Н.А. Ярош А.О. Адміністративне судочинство як основний засіб захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин. *Наше право*. 2020. № 1. С. 22-27.
2. HORISLAVSKA, Inna. Елементи деліктної відповідальності у процесі конвергенції правових систем. *Науково-практичний журнал «Право. Людина. Довкілля»*, [S.l.], v. 10, n. 3, p. 94-102, чер. 2019. ISSN 2663-1369. URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Pravo/article/view/law2019.03.01211124>
3. Кушнір Г.А. Судова експертиза транспортних засобів та документів, що їх супроводжують. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 270-274 ISSN 2663-1369. URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Pravo/article/view/1703/1653>
4. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>
5. Основи судової експертизи : навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта. авт.-уклад. Л.М. Головченко, А.І. Лозовий, Е.Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с
6. Абрамова В. М. Класифікації помилок судового експерта при проведенні експертиз. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 2. С.186-197.
7. Коваль М.М. Призначення експертиз у провадженнях щодо злочинів, вчинених із особливою жорстокістю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного*

університету. Сер.: Юриспруденція. 2020.- № 43. С. 159-162.

8. Цимбалюк В.І. Роль судово-психіатричної експертизи в питанні оцінки психічного стану особи. *Часопис Київського університету права*. 2014. №4.С.245-247

9. Судова медицина : підручник для ВНЗ. О. І. Герасименко, А. Г. Антонов,- Н. О. Комісарова, М. Л. Комісаров ; за заг. ред. О. І. Герасименка. Вид.3-тє, перероб. та допов. Київ : КНТ, 2016. 630 с.

10. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. Академвидав. 2006. 424 с.

11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. відп. ред. С. С. Яценко. 4-те вид., перероб. та доп. Київ. 2005. 848 с.

12. Про психіатричну допомогу: Закон України від 22.02.2000 № 1489-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14#Text>

13. Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.05.2018 № 865. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18#Text>

14. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року- № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

15. Завидняк В.І. Призначення експертиз у провадженнях щодо злочинів, вчинених з особливою жорстокістю. *Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2015. Вип. 1 (2). С. 78–82.

16. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text>

17. Прудка Л.М. Судово-психологічні експертизи. Конспект лекцій. Одеса. 2017. 34 с. URL: http://oduvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lek-6_2017-PSD.pdf

THE CONCEPT AND SIGNIFICANCE OF FORENSIC PSYCHIATRIC EXAMINATION IN CRIMINAL PROCESS

The article researches forensic psychiatric examination in criminal court proceedings with a view to its compliance with general and special legislation.

It is emphasized that one type of forensic examination is forensic psychiatric examination, which, unlike other forensic examinations, is carried out by specialized medical institutions.

The range of questions that psychiatrists are asked about victims is wide, in relation to which, as a rule, the question of the ability and possibility for mental health reasons to correctly perceive and reproduce the events they witnessed is clarified. Based on the analysis of domestic judicial practice, namely decisions of the courts of first instance, according to the Unified State Register of Judicial Decisions of 2020, forensic psychiatric examinations account for 29% of the total number of assigned forensic examinations.

It is noted that in today's conditions, the issue of conducting forensic psychiatric examinations in Ukraine is determined at the level of codified legislation and special - medical, including, regulating the psychiatric component.

Three main shortcomings have been identified that relate to forensic psychiatric examinations in modern conditions, namely: firstly, in 2018, the Order of the Ministry of Health of Ukraine was issued regarding the procedure for conducting such examinations, which gave rise to the absolute monopolization of expert activities by the state, because now forensic psychiatric examination is subordinate to the Ministry of Health of Ukraine. Secondly, the status of so-called communal (as opposed to state) examinations was begun, which is currently quite dubious and unclear. Thirdly, the slogan "money follows the patient" in the framework of the reform does not provide for systemic reform of forensic psychiatric examination, because there was a "push" of forensic psychiatric examination from the health system, when investigative and judicial authorities are the customer of such an examination, they are not ready to accept the latter into their system, based on the fact that the main meaning of this type of examination is medical.

Keywords: medicine, court proceedings, psychiatry, criminal court proceedings, examination, judicial examination, forensic-psychiatric examination.

КЛЮЧОВІ ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

ЄВДОКІМЕНКО Сергій Анатолійович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін та адміністративного права ТОВ «Харківський університет»

ORCID: 0000-0003-4700-9777
DOI 10.32782/EP.2021.3.8

У статті досліджено особливості адміністративно-юридичної діяльності суб'єктів забезпечення громадської безпеки. Надано характеристику поняття «адміністративно-юридична діяльність» та його співвідношення із забезпеченням громадської безпеки. Розкрито питання специфіки адміністративних правовідносин у вказаній сфері. Проаналізовано думки сучасних учених стосовно особливостей адміністративно-юридичної діяльності суб'єктів забезпечення громадської безпеки. Надане власне бачення проблематики застосування адміністративних заходів та засобів впливу з метою забезпечення громадської безпеки. Виділено значення адміністративно-юридичної діяльності правоохоронних органів, розкрито її сутність та в яких діях вона полягає. Порушено питання щодо взаємодії суб'єктів забезпечення громадської безпеки між собою та регулювання таких правовідносин. Встановлено види нормативно-правових актів, що застосовуються суб'єктами забезпечення громадської безпеки. Відмічено значення актів місцевих державних адміністрацій. Досліджено питання застосування індивідуальних нормативно-правових з метою забезпечення громадської безпеки, а також розкрито їх значення і зміст. Запропоновано класифікацію адміністративно-правових актів забезпечення громадської безпеки.

Ключові слова: громадська безпека, суб'єкти забезпечення громадської безпеки, адміністративні правовідносини, адміністративно-юридична діяльність, нормативно-правовий акт, адміністративно-правовий акт.

Постановка проблеми

Процес євроінтеграції України значно змінив підходи до забезпечення громадської безпеки. Діяльність суб'єктів забезпечення громадської безпеки направлена здебільшого не на покарання порушників правопорядку, а на удосконалення профілактичної роботи з метою недопущення правопорушень, у чому і полягає захист прав та свобод людини і громадянина. Визначення сутності адміністративно-юридичної діяльності суб'єктів забезпечення громадської безпеки дозволить встановити проблемні питання у вказаній сфері, а також спрямувати зусилля на удосконалення діяльності суб'єктів забезпечення громадської безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Бандурка О. М., Тищенко М. М., а також Васильєв А. С. надали загальну характеристику поняттю адміністративно-юридичної діяльності, встановили види адміністративних проваджень, що відносяться до юрисдикційних: провадження в справах про адміністративні правопорушення, дисциплінарне провадження і провадження щодо скарг громадян. Старілов Ю. М. надав характеристику адміністративній юстиції. Джафарова О. В. визначила, у чому полягає адміністративно-юрисдикційна діяльність правоохоронних органів. Салманова О. Ю. дослідила правові акти в управлінській діяльності Національної поліції України. Па-

нова О. О. висвітлила питання адміністративних правовідносин, що виникають при забезпеченні публічної безпеки, в рамках дослідження забезпечення публічної безпеки в Україні. Глуценко Ю. М. висвітлив питання адміністративно-юридичної діяльності місцевих державних адміністрацій.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Адміністративно-юридична діяльність суб'єктів забезпечення громадської безпеки має свою специфіку, оскільки відрізняється характером спеціальних повноважень, якими наділені такі суб'єкти, а також відповідальністю, яка на них покладається, тому вказане питання потребує уваги з метою удосконалення роботи всієї системи забезпечення громадської безпеки.

Таким чином, **метою дослідження є** встановлення особливостей адміністративно-юридичної діяльності суб'єктів забезпечення громадської безпеки, висвітлення основних проблем у вказаній сфері, а також надання пропозицій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу

Визначення сутності адміністративно-юридичної діяльності суб'єктів забезпечення громадської безпеки неможливе без з'ясування змісту цього поняття. За допомогою адміністративної юрисдикції забезпечується «охорона певних соціальних благ і цінностей (прав і свобод громадян, громадського порядку, суспільної безпеки) шляхом здійснення органами публічної адміністрації юрисдикційної діяльності у зв'язку з адміністративним правопорушенням, у процесі якої дані органи розглядають справу про це діяння, виносять по ньому рішення про застосування (або незастосування – Авт.) до правопорушника адміністративного стягнення, виконують рішення, яке прийняте» [1].

Погоджуємось із думкою Педька Ю. С. та відмітимо, що адміністративна юрисдикція є одним із видів юрисдикційної діяльності органів публічної адміністрації, виступає складовою частиною реалізації публічної влади, будучи «специфічним різнови-

дом правоохоронної діяльності її органів» [2, с. 74]. О.М. Бандурка, М.М. Тищенко, а також А.С. Васильєв до юрисдикційних відносять три види адміністративних проваджень: провадження в справах про адміністративні правопорушення, дисциплінарне провадження і провадження щодо скарг громадян [3, с. 17, 4 с. 194].

Гусаров С. М. встановив, що адміністративно-юрисдикційна діяльність має такі, властиві лише їй риси:

1) наявність правового спору (або правопорушення). Юрисдикція виникає тільки тоді, коли необхідно вирішити спір про право або у зв'язку з порушенням чинних правових норм. Щодо адміністративної юрисдикції такі спори виникають між сторонами суспільних відносин, що регулюються адміністративно-правовими нормами, набуваючи характеру адміністративно-правових спорів;

2) основою адміністративно-правових спорів, у процесі вирішення яких здійснюється правова оцінка поведінки (дій) сторін є індивідуальні адміністративні справи. Розгляд тільки спірних конкретних справ становить зміст юрисдикційного адміністративного процесу (наприклад, розгляд справ про адміністративне правопорушення, скарг громадян);

3) адміністративно-юрисдикційна діяльність через свою суспільну значущість потребує належного процесуально-правового регулювання. Установлення та доведення подій і фактів, їх юридична оцінка здійснюються в рамках особливої процесуальної форми, що є важливою й обов'язковою для юрисдикції. Адміністративна юрисдикція значно відрізняється від інших видів юрисдикційної діяльності, що існують у рамках кримінального та цивільного процесів. Вона є менш деталізованою процесуальною діяльністю [4].

Адміністративно-юридична діяльність суб'єктів забезпечення громадської безпеки має свою специфіку, оскільки відрізняється характером спеціальних повноважень, якими наділені такі суб'єкти, а також відповідальністю, яка на них покладається. Наприклад, правом розгляду справ про адміністративні проступки, застосування

до винних осіб адміністративних стягнень відповідно до чинного законодавства наділено працівників органів і підрозділів Національної поліції, які мають спеціальні звання, відповідно до покладених на них повноважень. У свою чергу, розглядати справи про дисциплінарні проступки мають право уповноважені на те начальники структурних підрозділів і органів Національної поліції. Крім того, значна частина поліцейських виконує великий обсяг дій юрисдикційного характеру на підготовчій стадії провадження в справах про адміністративні правопорушення.

Правові акти у сфері забезпечення публічної безпеки поділяються на: 1) постанова – правовий акт, який приймається вищими та деякими центральними органами управління для розв'язання найважливіших питань, що стоять перед цими органами, і для встановлення стабільних норм та правил поведінки [5]; 2) розпорядження – це правовий акт управління державного органу та органу місцевого самоврядування, що видається у рамках наданої посадовій особі, державному органу, органу місцевого самоврядування компетенції і є обов'язковим для громадян та організацій, яким він адресований. Цей документ має обмежений термін дії і стосується вузького кола організацій, посадових осіб та громадян. Розпорядження бувають загальні та спеціальні. Розпорядження видаються Кабінетом Міністрів України, місцевими радами, а також керівниками місцевих державних адміністрацій, міськими головами, адміністрацією підприємства, закладу в межах наданих законом прав для розв'язування оперативних питань там же ; 3) наказ – це основний документ, що забезпечує розпорядчу діяльність переважної більшості підприємств, установ і організацій. За змістом накази поділяють на три основні групи: накази з основної діяльності (з основних питань); накази з адміністративно-господарських питань; накази з кадрових питань (особового складу) [6]; 4) інструкції – акти управління, що визначають порядок здійснення певних дій, робіт. Вони видаються і діють у зв'язку з виданням закону або акта управління, що потре-

бують встановлення порядку їх виконання. Інструкції видають міністри та керівники багатьох єдиноначальних органів управління. Постанови, розпорядження, накази можуть бути нормативними та індивідуальними [7, с. с. 209, 218, 8, с.191, 9 с. 142].

Слід відмітити значення індивідуальних нормативно-правових актів у системі забезпечення громадської безпеки, адже саме вони мають конкретну направленість дій та індивідуальний характер. Так, О. О. Панова зазначила, що видання індивідуальних правових актів суб'єктами забезпечення публічної безпеки здійснюється в рамках наданих їм повноважень відповідно до положень законодавства у результаті дотримання процедури прийняття офіційного документу, положення якого спрямовані на встановлення, зміну чи припинення адміністративно-правових відносин у сфері забезпечення публічної безпеки та адресовані конкретній особі (групі осіб). Втрата вказаним правовим актом юридичної сили відбувається у термін, визначений у його змісті, або в разі досягнення мети, для якої його було прийнято [10, с., с. 264, 265].

Адміністративно-юридичну діяльність суб'єкти забезпечення громадської безпеки можуть здійснювати як у письмовій формі, так і в усній, шляхом видання усних наказів, розпоряджень, вказівок, команд тощо. Так, наприклад вважаємо, що, викликаючи в усній формі конкретну фізичну особу для здійснення участі в кримінальному провадженні (в якості свідка, потерпілого, понятого) поліцейський (слідчий або оперативний працівник за дорученням слідчого) здійснює також юридичну дію, проте її проведення у письмовій формі, за наявності письмового підтвердження про обізнаність особи з'явитися за викликом (вручення повістки), така дія буде більш кваліфікованою і мати юридичні підстави для вживання подальших заходів по цьому провадженню.

Вважаємо за необхідне запропонувати класифікацію адміністративно-правових актів суб'єктів забезпечення громадської безпеки на внутрішню та зовнішню спрямованості. Так, акти внутрішньої спрямованості встановлюють, припиняють, змінюють, доповнюють адміністративно-правові

норми, що стосуються повноважень самих суб'єктів забезпечення громадської безпеки (відомчі та міжвідомчі накази, розпорядження статути тощо), зовнішньої спрямованості адміністративно-правові акти визначають дії, заходи адміністративного впливу уповноважених державних органів організацій на громадян у разі виникнення між ними адміністративних правовідносин, такі акти мають здебільшого процесуальний характер.

Щодо індивідуальних адміністративно-правових актів, що видаються Національною поліцією, О. Ю. Салманова вказала, що ними є «обов'язкові до виконання правові акти, що видаються поліцією (будь-яка посадова особа, структурний підрозділ, територіальний орган поліції в межах власних повноважень у тому чи іншому обсязі володіє правом прийняття індивідуальних актів управління) у ході поліцейської виконавчої діяльності та які: 1) містять строкові чи безстрокові владні приписи, що: а) були адресовані (письмово, усно чи у формі конклudentних дій, коли таке передбачено чинним законодавством про поліцію) поліцією відповідним суб'єктам адміністративних правовідносин; б) зумовлюють виникнення, зміну або припинення конкретних адміністративних правовідносин; в) були розраховані на одноразове виконання (хоча в окремих випадках такі акти розраховані і на неодноразове використання); г) характеризуються різними методами управлінського впливу; 2) видаються у зв'язку з вирішенням конкретних питань, які виникли у сферах забезпечення охорони прав та свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку; 3) здійснюють активний вплив на процес розвитку суспільних відносин у підконтрольних Національній поліції сферах діяльності» [11, с. 455].

Адміністративно-юридичну діяльність із забезпечення громадської безпеки місцеві державні адміністрації здійснюють шляхом прийняття рішень, у тому числі адміністративних актів. Так, статтею 6 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» [12] передбачено: «акти місцевих

державних адміністрацій на виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які відповідно до закону забезпечують нормативно-правове регулювання власних і делегованих повноважень, голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники структурних підрозділів - накази. Розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, прийняті в межах їх компетенції, є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами. Акти місцевих державних адміністрацій, які відповідно до закону є регуляторними актами, розробляються, розглядаються, приймаються та оприлюднюються з урахуванням вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Акти місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України, законам України, рішенням Конституційного Суду України, актам Президента України та постановам Верховної Ради України, прийнятим відповідно до Конституції та законів України, актам Кабінету Міністрів України або інтересам територіальних громад чи окремих громадян, можуть бути оскаржені до органу виконавчої влади вищого рівня або до суду.

Слід відмітити, що повноваження місцевих державних адміністрацій, що прямо не передбачають видання актів, направлених на безпосереднє забезпечення громадської безпеки (в економічній, соціальній, екологічній сферах тощо) опосередковано впливають на стан безпеки в регіоні, а отже, і представляють собою адміністративно-юридичну діяльність у сфері забезпечення громадської безпеки.

Висновки

Як висновок, надаємо загальну характеристику адміністративно-юридичній діяльності суб'єктів забезпечення громадської безпеки:

- суб'єкти забезпечення громадської безпеки діють у межах повноважень, встановлених законом, при цьому, спеціальні суб'єкти наділені особливими власними повноваженнями, що регулюються законом та відомчими нормативно-правовими актами, такі суб'єкти застосовують спеціальні методи і засоби забезпечення громадської безпеки;

- усі без виключення суб'єкти забезпечення громадської безпеки здійснюють свою адміністративно-юридичну діяльність у відповідності до принципів забезпечення громадської безпеки;

- усі правочини, що вчинені державними суб'єктами забезпечення громадської безпеки, здійснюються від імені держави, в інтересах громадян. Причому, предмет адміністративної юрисдикції залежить від повноважень, якими наділений конкретний суб'єкт забезпечення громадської безпеки;

- суб'єктами забезпечення громадської безпеки, що здійснюють адміністративно-юридичну діяльність, є органи, організації, якщо говорити більш конкретно – посадові особи державних органів, організацій, до повноважень яких входить забезпечення громадської безпеки. Діяльність таких органів є офіційною, тягне за собою юридичні наслідки;

- адміністративно-юридична діяльність кожного суб'єкта забезпечення громадської безпеки має свою, притаманну саме йому специфіку;

- адміністративно-юридична діяльність суб'єктів забезпечення громадської безпеки дозволяє здійснити профілактику серйозних загроз громадській безпеці.

Література

1. Вельский К.С., Елисеев Б.П., Кучеров И.И. О системе специальных методов полицейской деятельности // Государство и право. - 2003. - № 4. - С.14.

2. Педько Ю.С. Адміністративна юстиція і адміністративна юрисдикція: деякі теоретичні та практичні питання співвідношення // Право України. - 2001. - № 10. - С.72-75. - С.74.

3. Бандурка А.М., Тищенко Н.М. Административный процесс: Учебник. – Х., 2001. – 352 с. – С. 17.

4. Гусаров С.М. Адміністративно-юрисдикційна діяльність органів внутрішніх справ: Дис... доктор. юрид. наук: 12.00.07 / Гусаров Сергій Миколайович / Інститут законодавства ВРУ. – К., 2009. – 432 арк.+ дод. – с. 21.

5. Ділова українська мова : навч. посібник / ред. О. Д. Горбул. Київ : Знання, 2000. 226 с.;

6. Загорецька О. М. Види наказів і підстави їх видання. Кадровик. 2013. № 1 (7). С. 30

7. Інструкції завжди є нормативними Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України. Київ : ЮрінкомІнтер, 2003. С. 209, 218;

8. Административное право России : учебник. Часть 1. Государственное управление и административное право / под. ред. А. П. Коренева. Москва : Московская академия МВД России; Щит, 2002;

9. Адміністративне право : підруч. / за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй. Харків : Право, 2010;

10. Панова О.О. Забезпечення публічної безпеки в Україні: адміністративно-правовий аспект : монографія. – Харків : Панов. - 2018 – 510 с.

11. Салманова О. Ю. Правові акти в управлінській діяльності Національної поліції України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2016. 455 с.

12. Про місцеві державні адміністрації: закон України від 9 квітня 1999 року № 586-ХІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>

KEY ISSUES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL ACTIVITIES OF THE SUBJECTS OF ENSURING PUBLIC SAFETY

The author of the article has studied specific features of administrative and legal activities of the subjects of ensuring public safety. The author has provided characteristics of the concept of “administrative and legal activities” and its correlation with ensuring public safe-

ty. The issue of the specifics of administrative legal relations in the specified area has been revealed. The opinions of modern scholars on the peculiarities of administrative and legal activities of the subjects of ensuring public safety have been analyzed. The author has presented own vision of the problem of applying administrative measures and means of influence in order to ensure public safety. The significance of administrative and legal activities of law enforcement agencies has been highlighted; its essence and actions, where it operates, have been revealed. The issues of the interaction between the subjects of ensuring public safety and the regulation of such legal relations have

been raised. The types of regulatory acts applied by the subjects of ensuring public safety have been established. The significance of acts of local state administrations has been noted. The issue of applying individual regulatory acts in order to ensure public safety has been researched; their importance and content have been revealed. The author has suggested the classification of administrative and legal acts of ensuring public safety.

Key words: public safety, subjects of ensuring public safety, administrative legal relations, administrative and legal activities, regulatory act, administrative and legal act.

ЗАХОДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ДЕРЖАВНОЮ ПРИКОРДОННОЮ СЛУЖБОЮ УКРАЇНИ

ФРАНЧУК Тетяна Анатоліївна - аспірант Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

**УДК 342.9
DOI 10.32782/EP.2021.3.9**

Розкрито сутність та зміст заходів забезпечення провадження у справах про адміністративне правопорушення. Визначені особливості таких заходів при їх застосуванні Державною прикордонною службою України. Проведено аналіз нормативно-правового регулювання заходів забезпечення адміністративного провадження, що застосовуються Державною прикордонною службою України. Розкрито основні проблеми їх законодавчого забезпечення.

Ключові слова: заходи забезпечення, адміністративне провадження, Державна прикордонна служба України, адміністративне затримання, адміністративна відповідальність

Актуальність теми

Ефективність реалізація цілей процесу притягнення до адміністративної відповідальності багато в чому визначається комплексом дій та процедур, спрямованих на організаційне, процесуальне та інформаційно-аналітичне забезпечення самого адміністративного провадження. Таке забезпечення має об'єктивну природу та спільне доктринальне обґрунтування для всіх без виключення видів адміністративних проваджень за критерієм органу державної влади, який його реалізує. Фактично спільність рис та характеристик адміністративного провадження, яка забезпечується на рівні закону розкривається певною особливістю лише в контексті специфіки цілей, виду та способу реалізації органами державної влади первинних функцій.

З точки зору Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) особливості адміністративного провадження пов'язані перш за все із великою кількістю потенційних правопорушників іноземців, у тому числі іноземних морських суден та інших транспортних засобів. Через це організаційне та інше забезпечення повноважень ДПСУ в частині притягнення до адміністративної відповідальності також характеризується своєю особливістю. І найбільш яскраво це розкривається на рівні заходів забезпечення адміністративного провадження, як самостійного адміністративно-правового інституту. Дослідження його особливостей мають високу актуальність, враховуючи той пріоритет, який має захист державного кордону та виключної морської економічної зони України від правопорушників.

Ступінь наукової розробки теми. Проблематика законодавчого забезпечення заходів забезпечення адміністративного провадження, яке реалізується ДПСУ, на сьогодні має вкрай низький рівень висвітлення, не зважаючи на те, що існують і поодинокі фундаментальні дослідження. Зокрема, слід виділити праці таких науковців, як Бандурка О.М., Комзюк А.Т., Миколенко А. І., Пугач А.В., Романяк М.М., Соколов А.Ю. та ін.

Мета статті

Метою цієї статті є визначення особливостей організаційно-правового забезпечення заходів забезпечення провадження

у справах про адміністративне правопорушення ДПСУ.

Виклад матеріалу

Адміністративне провадження, яке здійснюється органами та посадовими особами ДПСУ, є комплексом специфічних заходів, дій та процедур, які реалізуються з метою притягнення до адміністративної відповідальності осіб, що скоїли правопорушення в доволі специфічній сфері – порушення правового режиму державного кордону, виключної морської економічної зони, а також прикордонних територій, що у сукупності є елементом державного суверенітету. Таким чином, ДПСУ перешкоджають, зупиняють та притягують до відповідальності осіб за вчинення порушення державного суверенітету як елемента безпекової системи держави в цілому. Така значущість функції адміністративного провадження обумовлюють необхідність максимізації ефекту від її реалізації, а також самого ефекту від притягнення до адміністративної відповідальності. Це досягається з-поміж іншого шляхом запровадження спеціальних процедур та механізмів забезпечувального характеру – заходів забезпечення.

Їх сутність полягає в тому, що для реалізації мети адміністративного провадження необхідне суворе дотримання законності під час його здійснення, а також досягнення повноти з'ясування та дослідження обставин справи, що мають значення для її розгляду. Для цього приймаються спеціальні заходи допоміжного характеру на кожному з етапів та процедур провадження від припинення правопорушення і до винесення постанови про притягнення до адміністративної відповідальності. Такі заходи втілюють у собі державний примус, але при цьому не порушують, а лише частково обмежують права особи.

Через це цікавим видається нам твердження А.Ю. Соколова про те, що заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення є «елементом державного примусу, що спрямовані на обмеження прав на свободу і особисту недоторканність, майнових або суб'єктивних прав керування транспортним засобом і за-

стосовуються у визначений законом спосіб з метою недопущення уникнення покарання» [9, с. 8-9]. Така дефініція відображає власне всю імперативну антигромадянську спрямованість російського законодавця, але лише ця дефініція в її такому трактуванні розкриває основну правову природу заходів забезпечення – легальне обмеження особистих майнових та немайнових прав, яке застосовується в умовах не встановлення вини особи. Це ключова теза, на наш погляд, оскільки вона, з одного боку, забезпечує невідворотність адміністративної відповідальності, а з іншого – легітимізує застосування до особи заходів державного примусу, які обмежують його конституційні права без визнання його винною особою.

Власне А.І. Миколенко також визначає заходи забезпечення провадження як «різновид заходів примусу, що застосовується уповноваженими особами для забезпечення об'єктивного, всебічного і повного розгляду справи про адміністративний проступок» [11, с. 161]. Таким чином, метою заходів забезпечення є досягнення цілей адміністративного переслідування – притягнення до відповідальності об'єктивну винну особу. З іншого ж боку, такі заходи вже є засобами державного примусу в системі адміністративного провадження, які застосовуються до особи з метою зміни її правового становища шляхом обмеження прав та свобод.

Але обмеження прав та свобод не тягне за собою зменшення правосуб'єктності такої особи в процесі адміністративного провадження. ключовим, на наш погляд, аспектом застосування заходів забезпечення адміністративного провадження є не лише строк їх застосування, але і обґрунтованість, тобто раціональність обмеження прав особи до винесення відповідної постанови. Об'єктивність та важливість заходів забезпечення полягає в тому, що вони є інструментами, які допомагають реалізувати органам та посадовим особам ДПСУ окремі функції та повноваження в частині встановлення істинності у справі про адміністративне правопорушення.

У цьому контексті А.Т. Комзюк та О.М. Бандурка вважають заходи забезпечення адміністративного провадження

лише допоміжними заходами впливу, завдяки яким створюються умови для притягнення порушника до відповідальності [12, с. 318-319].- Додатковий характер та призначення заходів забезпечення у своїх роботах визначає і М.М. Романенко. Розглядаючи такі заходи тільки через призму правового регулювання заходів забезпечення доказів у справах про адміністративні правопорушення, дослідник доходить висновку про їх факультативність, а отже, низький рівень утилітарності в більшості випадків [10, с. 49-50]. Ми погоджуємося лише з тим, що заходи забезпечення адміністративного провадження не здатні виконувати в повному обсязі завдання такого провадження – притягнення до відповідальності винних осіб. Але без застосування таких заходів розгляд справи, по суті, у багатьох випадках унеможливується через потенційні ризики зникнення, зміни доказової бази або викривлення обставин правової діяльності з метою уникнення правопорушниками адміністративної відповідальності.

Таким чином, під заходами забезпечення провадження у справах про адміністративне правопорушення ДПСУ пропонується розуміти комплекс законодавчо визначених способів, засобів та механізмів такого обмеження особистих майнових та немайнових прав особи, яке надасть можливість органам та посадовим особам ДПСУ максимально всебічно та об'єктивно вивчити обставини скоєного адміністративного правопорушення, встановити істинність у справі та притягнути винну особу до адміністративної відповідальності, а після цього припинити дію заходів забезпечення.

У такому розумінні ми наполягаємо на тимчасовому характері заходів забезпечення та акцентуємо увагу на необхідності дискреційного їх застосування, виходячи із потреб справи та реальних умов дослідження обставин скоєння адміністративного правопорушення.

Обґрунтованість запропонованої дефініції ми можемо знайти в системі ознак таких заходів, яка розроблена А.В. Пугачем. Так, дослідник визначає наступну систему ознак: «мають на меті припинення адміністративних правопорушень, якщо вичерпано інші

заходи впливу; допомагають встановити особу правопорушника та скласти відповідний протокол; використовуються для виконання певних обов'язкових процедур; персоналізовані до конкретного правопорушника; уособлюють єдину можливість виконати вимогу своєчасного і правильного розгляду справи; обмежують права правопорушника; мають порядок і строки їх застосування; мають бути належним чином документально оформлені» [8, с. 30-32]. Наведене вище демонструє той факт, що заходи забезпечення мають не лише тимчасовий характер та тягнуть за собою правові наслідки щодо обмеження прав та свобод людини, а і мають невизначене коло осіб, щодо яких застосовуються, але такі особи охоплюються правовим статусом правопорушника. Це важливо, оскільки серед всіх заходів державного примусу лише саме притягнення до відповідальності та застосування заходів забезпечення є тими інструментами, які можливі для застосування без необхідних процедур узгодження з іншими органами влади, у тому числі іншими державами, наприклад, у випадку застосування таких заходів до іноземця.

Аналізуючи нормативно-правове забезпечення та регулювання заходів забезпечення адміністративного провадження необхідно звернути увагу на існуванні двох груп нормативно-правових актів: перша група – Конституція України, кодекси та закони; а також друга група – підзаконні акти. Проведемо аналіз особливостей регуляторного впливу заходів забезпечення адміністративного провадження, які застосовуються ДПСУ.

Перша група нормативно-правових актів встановлює загальні засади та на практиці закріплює доктринальні підходи науки адміністративного права до вирішення проблеми ефективності реалізації адміністративного провадження як окремого напрямку діяльності державних органів, а тому до цієї групи відносяться:

– Конституція України, відповідно до ч. 3 ст. 29 якої визнається можливість лише у випадку «необхідності запобігти злочині чи його перепинити» тимчасово затримувати особу та тримати її під вартою на макси-

мальний строк до 72 годин, якщо протягом цього терміну особі не вручено вмотивованого рішення суду про продовження тримання під вартою [6]. Ця норма є засобом конституційного виправдання необхідності тимчасового обмеження прав особи в процесі застосування заходів забезпечення адміністративного провадження і цілком обґрунтовує адміністративне затримання, яке регулюється ст. 261-263 КУпАП, і у випадку реалізації адміністративного провадження ДПСУ також здійснюється на максимальний строк у 72 години;

– Митний кодекс України (далі – МК України), Главою 20 якого регулюється порядок адміністративного затримання. А ст. 508 передбачено також ще один захід забезпечення – «тимчасове вилучення товарів, транспортних засобів та документів на них» [7];

– Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), який містить у собі Главу 20 «Заходи забезпечення провадження у справах про адміністративне правопорушення» у ст. 260-267 якої закріплюються загальні засади та вимоги, що пред'являються до осіб, уповноважених на розгляд справи про адміністративну відповідальність у частині застосування кожного конкретного заходу забезпечення. КУпАП визначає такий комплекс заходів забезпечення: адміністративне затримання; особистий огляд та огляд речей, у тому числі транспортних засобів; тимчасове вилучення речей та документів, затримання транспортних засобів; відсторонення водіїв від керування транспортними засобами, якщо його стан створює небезпеку при подальшій експлуатації такого транспортного засобу [5]. КУпАП також чітко зазначає, що заходи забезпечення адміністративного провадження повинні застосуватися лише тоді, коли мета такого провадження в інший спосіб є недосяжною, а тому під час вирішення питання про їх застосування необхідно виходити із наявності реальних та потенційних ризиків, що впливають на повноту дослідження обставин у справі та доказування факту протиправної поведінки.

– Закон України «Про Державну прикордонну службу України», яким покла-

дається обов'язок реалізації заходів забезпечення адміністративного провадження безпосередньо на органи та посадових осіб ДПСУ. При чому такі заходи входять до кола безпосередніх службових обов'язків, хоча і не визначаються саме як заходи забезпечення адміністративного провадження, що дає можливість ДПСУ більш оперативно реагувати на потенційні ризики уникнення винними особами адміністративної відповідальності.

Другу групу нормативно-правових актів, якими регулюються заходи забезпечення адміністративного провадження органа ДПСУ складають:

– Інструкція з оформлення посадовими особами Державної прикордонної служби України матеріалів справ про адміністративні правопорушення, затверджена Наказом МВС України від 18.09.2013 № 898, яка хоча і визначає процедурні аспекти реалізації органами та посадовими особами ДПСУ повноважень в аналізованій нами сфері, але не містить деталізованих алгоритмів та процедур застосування заходів забезпечення. Справа в тому, що органи ДПСУ мають певну специфіку своєї діяльності, оскільки є органом із завданнями з охорони державного кордону, що дає можливість їм застосувати засоби та прийоми військового характеру, які в деяких випадках можуть бути занадто суворими з точки зору можливості обмеження протиправної діяльності лише за рахунок заходів визначених у ст. 260 КУпАП;

– Типове положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 № 1110, відповідно до якого такий пункт є державною установою, що призначена для тимчасового тримання іноземців та осіб без громадянства. І хоча цей пункт віднесено до сфери управління Державної міграційної служби України, але саме в ньому відбуваються тимчасове тримання особи, стосовно яких прийнято рішення про затримання з метою ідентифікації та забезпечення примусового видворення за межі України, у тому числі прийнятих відповідно до міжнародних договорів України про реадмісію [1];

– Порядок зберігання вилучених під час здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення речей і документів, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 16.01.2012 № 17, яким регулюються певні особливості реалізації ДПСУ порядку зберігання речей вилучених за наслідками реалізації положень ст. 262 (адміністративне затримання особи) та ст. 264 (огляд особистих речей) КУпАП України. Це положення спрямоване своїм регуляторним впливом на забезпечення максимально можливого дотримання майнових прав особи, яка тимчасово втрачає фактичний контроль над особистими чи іншими речами, які є власністю такої особи [2];

– Положення про порядок охорони суверенних прав України у її виключній (морській) економічній зоні, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 12.06.1996 № 642, відповідно до якого органи ДПСУ наділяються повноваженнями для затримання, у тому числі із застосуванням зброї, огляду та тимчасового утримання суден, які порушують законодавство про виключну (морську) економічну зону України [3]. Слід зазначити, що вказана Постанова дає змогу розширити перелік заходів забезпечення адміністративного провадження, що міститься в главі 20 КУпАП для цілей притягнення до адміністративної відповідальності, яке здійснюється органами та посадовими особами ДПСУ;

– Положення про застосування оглядових груп Морської охорони Державної прикордонної служби України під час проведення огляду українських та іноземних невійськових суден, яке затверджене Наказом Адміністрації ДПСУ від 22.05.2012 № 360, яке визначає основні завдання, організацію застосування, склад оглядових груп, порядок проведення ними огляду, затримання і конвоювання українських та іноземних невійськових суден [13].

Таким чином, ми приходимо до двох важливих висновків: відсутність чіткої регламентації заходів забезпечення адміністративного провадження, що реалізується органами ДПСУ в сучасному вітчизняному законодавстві, а також фраг-

ментарність та розкиданість по різних нормативно-правових актах механізмів регулювання одних і тих самих заходів забезпечення.

Так, системний аналіз положень КУпАП демонструє загальний характер законодавчого регулювання деяких заходів забезпечення, які застосовуються, як це вочевидь видно із подальшого аналізу законодавства, найбільш широко. Однак, КУпАП не містить згадок про можливість застосовувати інші ніж ті, що містяться в його Главі 20 заходів забезпечення адміністративного провадження. Для ДРСУ такий перелік є занадто обмеженим, до того ж він позбавлений низки ефективних заходів, зокрема тих що стосуються адміністративного затримання іноземців. Враховуючи характер діяльності ДПСУ, такі випадки є не те, що непоодинокими, а взагалі чи не найбільш розповсюдженими під час реалізації мети з охорони державного кордону від несанкціонованого його перетину.

При цьому аналізуючи Типове положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, яке затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 № 1110, ми приходимо до висновку про те, що заходи забезпечення щодо громадян України та осіб без громадянства, і заходи забезпечення, зокрема адміністративне затримання щодо іноземця мають різне правове регулювання та особливості, які потребують відповідної детермінації та закріплення на законодавчому рівні.

Так само не приділено уваги в КУпАП і заходам забезпечення адміністративного провадження ДПСУ, що містяться в Постанові Кабінету Міністрів України від 12.06.1996 № 642 та Наказі Адміністрації ДПСУ від 22.05.2012 № 360 – огляду, тимчасовій затримці, конвоювання та утримання суден у морських портах України. Ці заходи за своєю логікою наближені до заходів у вигляді тимчасової затримки транспортних засобів органами Національної поліції, але суто з точки зору процедурного оформлення: складання протоколу, запрошення понятих, відео- та фотофіксація процесу тощо.

Дійсно, наведені вище заходи забезпечення мають неабияку специфіку та повинні регулюватися максимально чітко, вичерпно, що унеможливує різні підходи до трактування змісту норм, якими закріплюються процедурні аспекти їх реалізації. Зокрема, це стосується морських суден, порядок утримання, затримання та блокування яких, а також процедура застосування зброї – все це при некоректному виконанні із перебільшенням службових обов'язків або заходів, необхідність яких не обґрунтовується обставинами справи, може призвести до негативних наслідків для ДПСУ та для України як держави в цілому.

Також звертає на себе увагу несистемність нормативно-правового регулювання заходів забезпечення адміністративного провадження, що можливо усунути за рахунок об'єднання всіх заходів у єдиному нормативно-правовому акті, зокрема в Інструкції з оформлення посадовими особами Державної прикордонної служби України матеріалів справ про адміністративні правопорушення, затверджена Наказом МВС України від 18.09.2013 № 898, яку доцільно доповнити окремим спеціальним Розділом III-I «Особливості реалізації заходів забезпечення адміністративного провадження посадовими особами Державної прикордонної служби України». Така умовна кодифікація забезпечить комплексність не тільки самих заходів забезпечення, але й підвищення ефективності реалізації самого адміністративного провадження органами та посадовими особами ДПСУ.

Висновки

Підводячи підсумки дослідження особливостей заходів забезпечення адміністративного провадження органами та посадовими особами, ДПСУ, а також КУпАП не містять вичерпний перелік таких заходів, якими може і повинна користуватися у своїй діяльності ДПСУ, що значно зменшує ефективність самого адміністративного провадження та викликає певні суперечності в процесі реалізації окремих процедур.

Встановлено, що заходами забезпечення провадження у справах про адміністративне правопорушення ДПСУ є: окремо

адміністративне затримання громадянина України або особи без громадянства та іноземця; особистий огляд, огляд речей, огляд суден; тимчасове вилучення речей; тимчасове затримання суден; відсторонення осіб від керування транспортними засобами, річковими і морськими суднами. Запропоновано узагальнити нормативно-правове їх регулювання шляхом включення всієї сукупності норм та механізмів їх реалізації в Інструкцію з оформлення посадовими особами Державної прикордонної служби України матеріалів справ про адміністративні правопорушення, затверджену Наказом МВС України від 18.09.2013 № 898.

Література

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#n57>
2. Комзюк А.Т., Бандурки О.М. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія. – Харків: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2002. 355 с
3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
4. Миколенко А. И. Административный процесс и административная ответственность в Украине. – Харьков : Одиссей, 2004. 272 с.
5. Митний кодекс України: Кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#n3947>
6. Про затвердження Інструкції з оформлення посадовими особами Державної прикордонної служби України матеріалів справ про адміністративні правопорушення: Наказ МВС України від 18.09.2013 № 898. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1729-13>
7. Про затвердження Положення про Адміністрацію Державної прикордонної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10.2014 № 533. – URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/533-2014-%D0%BF>

8. Про затвердження Положення про порядок охорони суверенних прав України у її виключній (морській) економічній зоні: Постанова Кабінету Міністрів України від 12.06.1996 № 642. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642-96-%D0%BF#Text>

9. Про затвердження Порядку зберігання вилучених під час здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення речей і документів: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2012 № 17. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/17-2012-%D0%BF#Text>

10. Про затвердження Типового положення про пункт тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 № 1110. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1110-2003-%D0%BF#Text>

11. Пугач А.В. Заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення : дис.. к.ю.н. ; спеціальність 12.00.07. – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2019. 202 с.

12. Романяк М.М. Актуальні питання правового регулювання заходів забезпечення доказів у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2016. № 24. С. 49-51

13. Соколов А.Ю. Меры обеспечения производства по делам об административных правонарушениях в системе мер административного принуждения: автореф. дис. ... докт.юрид. наук: спец. 12.00.14. – Саратов, 2012. 24 с.

*Franchuk Tatyana,
postgraduate
Khmelnitsky University of Management
and rights named after Leonid Yuzkova*

**MEASURES TO ENSURE
PROCEEDINGS IN CASES OF
ADMINISTRATIVE OFFENSES BY THE
STATE BORDER GUARD SERVICE OF
UKRAINE**

There were disclosed the essence and content of measures to ensure proceedings in cases of administrative offenses. There were determined the peculiarities of such measures in their application by the State Border Guard Service of Ukraine. It was made the analysis of legal adjusting of measures of maintenance of administrative proceedings applied by the State Border Guard Service of Ukraine. There were disclosed the main problems of their legal adjusting .

Key words: security measures, administrative proceedings, State Border Guard Service of Ukraine, administrative detention, administrative liability

ДЕЯКІ ЗАГРОЗИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ У СФЕРІ МОРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ВИЗНАЧЕННЯ КОМПЛЕКСУ ЗАХОДІВ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ НА МОРІ

УСТИМЕНКО Богдан Миколайович - аспірант Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, адвокат (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0001-9151-9438

УДК 342.1

DOI 10.32782/EP.2021.3.10

У статті проведений аналіз чинного законодавства України в контексті окупації Російською Федерацією українських морських просторів та загроз національній безпеці у сфері морської діяльності, а також деяких документів Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Європейського Союзу, Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй та Міністерства закордонних справ України, які констатують чисельні порушення Росією прав України як прибережної держави. Особливу увагу приділено деяким висновкам іноземних та українських учених щодо актуальних проблем національної безпеки України у сфері морської діяльності. За результатами проведеного дослідження визначено комплекс нормативно-правових, політико-правових, адміністративно-правових, інституційно-правових та інших правових заходів захисту національних інтересів України на морі.

Ключові слова: національна безпека України у сфері морської діяльності, Чорне море, Азовське море, Керченська протока, свобода судноплавства, російська агресія.

Як встановлено пунктом 55 Стратегії національної безпеки України, Україна – морська і річкова держава. Для реалізації її потенціалу будемо захищати свободу судноплавства, сприяти ефективному використанню ресурсів Чорного та Азовського морів, річок Дніпра і Дунаю, розвивати торговельний флот і Військово-Морські Сили Збройних Сил України [1].

У контексті цього дослідження необхідно звернути увагу на визначення терміна «національні інтереси на морі» та інші поняття, які стосуються до згаданого терміна.

Так, Морською доктриною України на період до 2035 року, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2009 року № 1307 (далі – Морська доктрина України), визначено, що національні інтереси на морі – це сукупність матеріальних та інтелектуальних потреб українського народу і держави у сфері морської діяльності, що реалізуються на основі морського потенціалу [2].

У свою чергу, морський потенціал - це сукупність природних ресурсів моря, надбань людини і активів держави та можливостей їх використання у процесі провадження морської діяльності [2].

Також згідно із Морською доктриною України морська діяльність – це діяльність у сфері забезпечення сталого економічного і соціального розвитку суспільства, вивчення, освоєння і використання моря, захисту національної безпеки, морська торгівля (комерційні операції, які пов'язані з використанням морських суден, купівля-продаж товарів, що перевозяться морським шляхом, фрахтування суден, морське агентування, морське страхування тощо). Складовими морської діяльності є: торговельне мореплавство, морський транспорт, суднобудування, військово-морська діяльність, використання водних біоресурсів та інших ресурсів моря, туристична та рекреаційна

діяльність, а також діяльність у сферах науки, освіти, екології і захисту моря [2].

Водночас, у пункті 17 Стратегії національної безпеки України зазначено, що для відновлення свого впливу в Україні Російська Федерація, продовжуючи гібридну війну, системно застосовує політичні, економічні, інформаційно-психологічні, кібер- і воєнні засоби. Посилюються угруповання збройних сил Російської Федерації та їх наступальний потенціал, регулярно проводяться масштабні військові навчання поблизу державного кордону України, що свідчить про збереження загрози військового вторгнення. Зростає мілітаризація територій тимчасово окупованої Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Зберігається загроза з боку Російської Федерації вільному судноплавству у Чорному та Азовському морях, Керченській протоці [1].

Важливо зазначити, що Російська Федерація окупувала не тільки Автономну Республіку Крим та місто Севастополь, а й внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територію виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглий до узбережжя континентальний шельф України.

Згадані факти знайшли своє відображення у чинному законодавстві України.

Так, відповідно до статті 3 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» для цілей цього Закону тимчасово окупованою територією визначається:

1) суходпутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) надра під територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями [3].

Окрім цього, порушення Російською Федерацією прав України як прибережної держави неодноразово констатувалося на міжнародній арені. Наведемо лише декілька прикладів.

Так, згідно із пунктом 1 резолюції Європейського Парламенту від 25 жовтня 2018 року під назвою «Ситуація в Азовському морі» (далі – Резолюція Європейського Парламенту), серед іншого, засуджено надмірні дії Російської Федерації в Азовському морі, оскільки такі дії порушують міжнародне морське право та власні міжнародні зобов'язання Росії, засуджено надмірні зупинки та інспектування комерційних суден, включаючи як українські судна, так і судна з прапорами третіх держав, включаючи судна під прапорами різних держав-членів ЄС, а також підкреслено, що інспекції суден, хоча і дозволяються навмання, не повинні використовуватися як засіб зловживання або проводитися з політичних причин з метою подальшої дестабілізації безпеки, цілісності та соціальної і економічної ситуації в Україні [4].

Європейським Парламентом було засуджено незаконне будівництво мосту через Керченську протоку, що зв'язує незаконно анексований Кримський півострів із материковою частиною Росії, та порушення прав судноплавства в територіальних водах України і зазначено, що Росія зобов'язана дотримуватися міжнародного морського права та Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, не перешкоджати та не обмежувати транзитний прохід через Керченську протоку та Азовське море [4].

Відповідно до пункту 4 Резолюції Європейського Парламенту Європарламент ще раз заявив про свою підтримку незалежності та територіальної цілісності України, знову підтвердив суверенітет України над Кримським півостровом та її частиною Азовського моря і абсолютне право України на повний доступ до Азовського моря, як це закріплено в Конвенції ООН з морського права.

Також Європарламент засуджує незаконне видобування Російською Федерацією нафтогазових ресурсів з української території, підкреслює можливу небезпеку захоплення Росією сучасних українських родовищ нафти і газу в Азовському морі, а також перетворення Росією цього моря на власне внутрішнє озеро, чого прагне РФ (пункт 5 Резолюції Європейського Парламенту).

24 січня 2019 року Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) прийняла резолюцію під назвою «Ескалація напруженості навколо Азовського моря та Керченської протоки і загрози європейській безпеці» (далі – Резолюція ПАРЄ) [5].

У своєму документі ПАРЄ висловила глибоку стурбованість щодо ескалації напруженості між Російською Федерацією та Україною в районі Азовського моря та Керченської протоки, що кульмінувала 25 листопада 2018 року, коли три українські військові кораблі здійснювали перехід з Одеси, що знаходиться на українському узбережжі Чорного моря, до українського Маріуполя на Азовському морі.

Відносно згаданої події, як відомо, прикордонна служба Федеральної служби безпеки Росії відкрила вогонь по вищезазначених суднах, захопила їх та 24 українських військовослужбовців, троє з яких були поранені. Інцидент стався у Чорному морі, біля входу в Керченську протоку. Проте існують розбіжності між Україною та Росією щодо визначення точного місця інциденту та його конкретного правового статусу. Асамблея засудила застосування Російською Федерацією військової сили проти українських військових кораблів та їх екіпажів (пункт 2 Резолюції ПАРЄ).

ПАРЄ, серед іншого, закликала РФ негайно звільнити захоплених українських військовослужбовців та забезпечити свободу проходження в Азовському морі та Керченській протоці відповідно до Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки та будь-яких інших взаємоузгоджених процедур, а також дотримуватись Конвенції ООН з морського права (підпункти 6.1 та 6.2 пункту 6 Резолюції ПАРЄ).

Окрім цього, ПАРЄ висловила велике занепокоєння щодо будівництва Росією мосту через Керченську протоку, яке Асамблея вважає як незаконне та черговим порушенням суверенітету України, а також щодо політики Росії, направленої на селективний огляд українських та міжнародних суден, що перешкоджає вільному судноплавству в Азовському морі (підпункт 8.2 пункту 8 Резолюції ПАРЄ).

У заяві Європейського Союзу щодо тривалої російської агресії проти України та незаконної окупації Криму, виголошеній на засіданні Постійної ради ОБСЄ 5 листопада 2020 року, вказано, що Європейський Союз продовжує закликати Росію забезпечити безперешкодний і вільний прохід до Азовського моря і назад відповідно до міжнародного права. У вересні 2020 року судна, що прямували з Чорного моря до українських портів в Азовському морі, затримувались Росією в середньому на 17 годин, а судна, що прямували в зворотному напрямку, іноді затримувались на 30 годин. Це більш ніж удвічі збільшує час тривалості рейсу в порівнянні з тим часом, який витрачався два роки тому до запровадження Росією дискримінаційного режиму інспектування суден. Ці заходи, разом з мілітаризацією півострова, суперечать міжнародному праву і потенційно можуть серйозно підірвати ситуацію з безпекою не лише в Україні, а й в більш широкому Чорноморському регіоні та за його межами [6].

Відповідно до спільної заяви з нагоди сьомої річниці схвалення Генеральною Асамблеєю ООН резолюції 68/262 «Територіальна цілісність України», опублікованою на офіційному веб-сайті Міністерства закордонних справ України 26 березня 2021 року, Генеральна Асамблея ООН переважною більшістю голосів держав-членів ООН схвалила резолюцію 68/262 «Територіальна цілісність України». Цією резолюцією міжнародна спільнота підтвердила, чітко та на повний голос, свою повну відданість суверенітету, політичній незалежності, єдності та територіальній цілісності України в її міжнародно - визнаних кордонах [7].

Незважаючи на чіткі вимоги Генеральної Асамблеї, Російська Федерація не зупи-

нила свою тимчасову окупацію Криму. Навпаки, вона продовжує зухвалі порушення та зловживання в галузі прав людини, а також нарощування військового потенціалу на півострові. Ці дії Російської Федерації, які підривають суверенітет і територіальну цілісність України, зловживання і порушення нею прав людини осіб, що належать до етнічних та релігійних меншин на півострові та всіх інших, хто виступає проти російської окупації, спонукали Генеральну Асамблею схвалити резолюції 71/205, 72/190, 73/263, 74/168, 75/192 «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь, Україна» та 73/194, 74/17, 75/29 «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів». У цих резолюціях Генеральна Асамблея засудила тимчасову окупацію Криму та закликала Російську Федерацію як державу-окупанта виконувати всі свої зобов'язання відповідно до норм чинного міжнародного права [7].

Але розглянемо більш детально резолюцію Генеральної Асамблеї ООН під назвою «Проблема мілітаризації Автономної Республіки Крим та м. Севастополь (Україна), а також частин Чорного і Азовського морів», що була прийнята 3 грудня 2020 року (далі – Резолюція ГА ООН від 3 грудня 2020 року) [8].

У Резолюції ГА ООН від 3 грудня 2020 року Генеральна Асамблея, серед іншого:

- відзначила, що проблеми в області безпеки, нарощування сил і проведення російських військових навчань у районах Чорного і Азовського морів, які супроводжуються закриттям морських шляхів, ще більше дестабілюють економіку і роботу системи соціального забезпечення, особливо в прибережних районах України;

- закликала РФ утриматися від незаконної військової діяльності в Криму і районах Чорного та Азовського морів, що може ще більше загострити напруженість у регіоні та за його межами;

- засудила будівництво РФ військових кораблів у тимчасово окупованому Криму, що сприяє подальшому нарощуванню сил та становить загрозу для регіональної безпеки і стабільності;

- висловила крайню стурбованість щодо небезпечного зростання рівня напруженості та невинуватого застосування сили РФ проти України в Чорному морі й Азовському морі, включаючи умисне створення перешкод судноплавству;

- закликала далі РФ утримуватися від дій, що перешкоджають законному здійсненню навігаційних прав та свобод у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці, що здійснюються відповідно до застосовуваного міжнародного права, включаючи положення Конвенції ООН з морського права, у тому числі, серед іншого, від того, щоб закривати морські райони під приводом проведення військових навчань;

- засудила будівництво і відкриття РФ мосту через Керченську протоку та залізничного мосту, що є частиною проєкту будівництва автодороги «Таврида», між РФ та тимчасово окупованим Кримом, що призвели до подальшої мілітаризації Криму та обмеження розміру суден, які можуть заходити в українські порти на узбережжі Азовського моря;

- засудила також зростаючу військову присутність РФ у районах Чорного та Азовського морів, у тому числі в Керченській протоці, та утиски РФ комерційних суден і обмеження міжнародного судноплавства в межах цих районів, що посилює загострення соціально-економічної ситуації у всій Донецькій області, яка і без цього відчуває на собі наслідки тимчасової окупації Криму та наступних за нею дестабілізуючих дій РФ, що продовжуються;

- закликала РФ без будь-яких умов і невідкладно повернути Україні все майно і зброю, вилучені з кораблів «Бердянськ» та «Нікополь» і буксира «Яни Капу» в ході невинуватого застосування сили Російською Федерацією 25 листопада 2018 року.

У контексті вищезгаданого пункту Резолюції ГА ООН від 3 грудня 2020 року слід додати, що всесвітньо відомий учений з США Джеймс Краска (James Kraska) вважає, що напад на українські кораблі «Бердянськ», «Нікополь» та «Яни Капу» і захоплення їх екіпажів, що сталися 25 листопада 2018 року, «... є частиною агресії Росії проти України, що продовжується, в порушення Статуту ООН» [9].

Окрім цього, згідно із заявою Міністерства закордонних справ України, опублікованою 15 квітня 2021 року, Російська Федерація оголосила про закриття до жовтня 2021 року частини акваторій Чорного моря в напрямку Керченської протоки для військових кораблів та державних суден інших країн під приводом військових навчань [10].

Такі дії Російської Федерації є черговою спробою в порушення норм і принципів міжнародного права узурпувати суверенні права України як прибережної держави, оскільки саме Україна наділена правами регулювати судноплавство в цих акваторіях Чорного моря. Також цей крок є грубим порушенням права на свободу судноплавства, гарантованого Конвенцією ООН з морського права. Відповідно до Конвенції, Російська Федерація не повинна перешкоджати або заважати транзитному проходу через міжнародну протоку до портів в Азовському морі [10].

Отже, проаналізувавши зміст згаданих вище документів, стає очевидним, що, окрім «стандартного» комплексу загроз національній безпеці держави у сфері морської діяльності, який складається з розповсюдження зброї масового ураження, піратства, розбійних нападів на судна, терористичних актів, контрабанди, наркотрафіку, нелегальної міграції, торгівлі людьми, шкоди, завданої умисними незаконними діями морському середовищу, проблем у галузі морської економіки тощо, саме гібридна війна РФ проти України, зокрема на морі, є, без перебільшення, головною поточною загрозою національній безпеці України у сфері морської діяльності.

Пунктом 39 Стратегії національної безпеки України також встановлено, що Російська Федерація як держава-агресор – джерело довгострокових системних загроз національній безпеці України. Це обумовлює необхідність запровадження моделі відносин України з Російською Федерацією, яка має забезпечити припинення агресії та відновлення територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаного державного кордону на основі міжнародного права [1].

Стратегією воєнної безпеки України передбачено, що під час формування та реа-

лізації державної політики у воєнній сфері, сфері оборони і військового будівництва враховуються, серед інших, такі обмеження: протиправні дії Російської Федерації в акваторіях Азовського і Чорного морів, що перешкоджають судноплавству та вимагають застосування Україною комплексу непрямих дій, перегляду двосторонніх угод та наявних форматів співпраці, які використовуються Російською Федерацією з метою завдання шкоди національним інтересам України [11].

Більше того, перешкоджання Російською Федерацією вільному судноплавству в Чорному і Азовському морях є загрозливим аспектом не тільки національного рівня, а також фактором ймовірної дестабілізації ситуації на Балканах, у Балтійському та Чорноморському регіонах, на Кавказі та у Східній Європі [11].

Вбачаємо за слушне також звернути увагу на позицію американських учених Синтії Памлі (Cynthia Parmley) та Рауля Педрозо (Raul Pedrozo), які вважають, що суверенітет України над її територіальними морями та доступ до українських портів в Азовському морі є настільки ж критично важливими для національної безпеки, як і суверенітет над Кримом. Доступ до Керченської протоки, а також свобода судноплавства по всьому Чорному морю є принциповими для безпеки чорноморських держав, усіх європейських держав та США [12].

З таким твердженням не погодитися неможливо.

До цієї позиції науковців з США слід додати лише деякі дані, що містяться в Стратегії розвитку морських портів України на період до 2038 року [13].

Так, портова галузь відіграє одну з головних ролей у зростанні української економіки. Морські порти України забезпечують експорт продукції агропромислового та гірничо-металургійного комплексів країни та імпорт таких ресурсів, як вугілля, залізорудна сировина та контейнерні вантажі. У морських портах України обробляється понад 37 відсотків (916908 млн. гривень у 2018 році) загального обсягу міжнародної торгівлі України з різними країнами світу, у тому числі більше ніж 57 відсотків вітчизняного експорту [13].

У свою чергу, Україна вживатиме заходів для запобігання ескалації конфлікту з Російською Федерацією, насамперед, шляхом збільшення її потенційної ціни до неприйнятної для Російської Федерації рівня. Пріоритетними напрямами є посилення оборонних і безпекових спроможностей, зміцнення міжнародної підтримки України та ефективне використання міжнародної допомоги, а також збереження консолідованого міжнародного політичного, економічного та правового тиску на агресора (пункт 40 Стратегії національної безпеки України) [1].

Отже, усі заходи України, у тому числі правові, направлені на припинення порушень РФ фундаментального принципу вільного судноплавства, мають значення не тільки для національної безпеки України, а й безпеки всієї Європи та світу.

З огляду на все вище викладене, вбачаємо за необхідне визначити наступний комплекс нормативно-правових, політико-правових, адміністративно-правових, інституційно-правових та інших правових заходів захисту національних інтересів України на морі:

1. У зв'язку з відсутністю у чинному законодавстві України визначення терміна «морська безпека України», слід додати до Закону України «Про національну безпеку України» [14] наступне визначення цього терміна: «морська безпека України - захищеність національних інтересів України на морі від реальних та потенційних загроз, а також забезпечення сталого розвитку України як морської держави» [15, с. 75].

2. З метою удосконалення правового забезпечення захисту національних інтересів України на морі, у тому числі, встановлення ширини територіального моря України (до 12 морських миль), своєчасного реагування українськими військовими формуваннями на загрози з моря, встановлення порядку реалізації Україною у власних морських просторах повноти своїх прав як прибережної держави відповідно до норм міжнародного права, слід прийняти Закон України «Про внутрішні води та територіальне море України» із визначенням координат середньої лінії [15, с. 77, 79].

3. У зв'язку з тим, що Стратегія морської безпеки України не розроблена та не прийнята станом на серпень 2021 року, слід усунути цю прогалину у праві шляхом внесення змін Указом Президента України до пункту 66 Стратегії національної безпеки України [1], яким визначено перелік документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони, та додати до цього переліку документ під назвою «Стратегія морської безпеки України», а також затвердити Указом Президента України Стратегію морської безпеки України, оскільки без цього документа якісного рівня правового регулювання національної безпеки України у сфері морської діяльності буде досягнути неможливо [15, с. 77, 79].

4. З метою підвищення рівня ефективності міжнародного реагування на окупацію Кримського півострову та частин українського сектору Чорного та Азовського морів, а також деокупації півострову та українських морських просторів, слід вжити заходів, направлених на звернення Генеральної Асамблеї ООН на підставі Статуту ООН [16] до головного судового органу ООН - Міжнародного Суду з проханням винести консультативний висновок з юридичних питань, пов'язаних з агресією Російської Федерації проти України, у тому числі на морі. Необхідно додати, що консультативні висновки Міжнародного Суду мають глобальне значення, приймаються до уваги міжнародними організаціями і державами, що на практиці сприяє розвитку міжнародного права.

5. З метою підтримання міжнародного миру та безпеки в Чорноморському регіоні, слід розглянути питання створення спеціального допоміжного органу Ради Безпеки ООН для швидкого і ефективного вирішення питань, що стосуються підтримання міжнародного миру та безпеки в Чорноморському регіоні на підставі Статуту ООН, зокрема статті 29 цього договору.

6. З метою підвищення рівня ефективності міжнародного реагування на окупацію Кримського півострову та частин українського сектору Чорного та Азовського морів, а також створення платформи для обговорення питань деокупації півострова та українських морських просторів, слід проводити

консультації між Україною, РФ, Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії і США щодо питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та українських морських просторів на підставі пункту 6 Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [17].

7. У зв'язку з відсутністю морського кордону між Україною та Російською Федерацією у Чорному та Азовському морях і Керченській протоці, а також існування спору між державами стосовно делімітації морського кордону, слід передати цей спір на підставі статті 298 та Розділу 2 Додатку V Конвенції ООН з морського права на врегулювання за допомогою (примусової) погоджувальної процедури [18, с. 191] [19, с. 113].

8. З метою відмови від незаконно нав'язаного Росією псевдостатусу акваторій Азовського моря та Керченської протоки як спільних внутрішніх вод РФ та України (внаслідок спровокованого державою-агресоркою у 2003 році конфлікту щодо українського острова Тузла), враховуючи зміст статті 52 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, слід прийняти закон про нікчемність Договору між Україною та РФ про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки (Керченського Договору), а також повідомити всі держави світу та інших відповідних суб'єктів міжнародного права про те, що Керченський Договір не має юридичної сили [20, с. 141]. Або розглянути варіант прийняття закону про денонсацію Керченського Договору.

9. З метою припинення спільної участі України та РФ у Чорноморській Групі Військово-Морського Співробітництва (BLACKSEAFOR), що є загрозою національній безпеці України, слід прийняти закон про припинення дії відносно України (денонсацію) Угоди про створення Чорноморської Групи Військово-Морського Співробітництва. Також буде доцільним розглянути питання про створення нового регіонального військово-морського з'єднання причорноморських країн без участі і перебу-

вання в такому новому військово-морського з'єднанні Російської Федерації [21, с. 37].

10. З метою правового забезпечення захисту національних інтересів України на морі, слід провести силами державного апарату із залученням представників експертного середовища перевірку (перегляд) усіх міжнародних договорів та наявних форматів співпраці, які використовувалися, використовуються або можуть у майбутньому використовуватися РФ для завдання шкоди національним інтересам України, зокрема, на морі. Після проведення такої перевірки (перегляду) слід вжити всіх відповідних заходів, у тому числі правового, дипломатичного та політичного характеру [21, с. 39].

11. Враховуючи складність системи морської безпеки держави, з метою здійснення координації та контролю за діяльністю суб'єктів сектору безпеки і оборони, які забезпечують морську безпеку, а також виконання інших завдань (здійснення аналізу стану морської безпеки; прогнозування та виявлення потенційних та реальних загроз у сфері морської безпеки; оперативне, інформаційно-аналітичне забезпечення з питань морської безпеки; розроблення і внесення пропозицій щодо питань морської безпеки; узагальнення міжнародного досвіду у сфері забезпечення морської безпеки тощо) слід створити Національний координаційний центр морської безпеки України та забезпечити його функціонування. В Україні такий критично важливий координаційний орган не створений до сих пір.

Окрім цього, у контексті запропонованого заходу необхідно звернути увагу на позицію Генерального Секретаря ООН, викладену у 2008 році. Так, Генеральним Секретарем було зазначено, що покращення співробітництва на національному та міжнародному рівнях може грати найважливішу роль у вирішенні завдань морської безпеки, в тому числі щодо здійснення та забезпечення дотримання міжнародних документів та зміцнення потенціалів держав [22, с. 39]. На національному рівні одним із найбільш економічних шляхів сприяння ефективній розробці та здійсненню заходів морської безпеки, можливо, є вдосконалення координації між відповідними державними відомствами.

Наприклад, покращення координації між національними правоохоронними органами та законодавчими/регламентуючими відомствами може сприяти розробці більш ефективних норм та правил і забезпечити належний розподіл ресурсів та направленість заходів. Водночас, співпраця між різними правоохоронними органами та збройними силами, що беруть участь у здійсненні ініціатив з морської безпеки, сприяє ефективному використанню ресурсів та підвищенню загальної ефективності правозастосовчого процесу [22, с. 40].

12. З метою масових стягнень з Уряду РФ сотень мільярдів доларів США компенсацій, які будуть відповідати ринковій вартості всього експропрійованого державою-агресором у межах окупованих Кримського півострова, частин територіального моря та виключної (морської) економічної зони України майна суб'єктів господарювання державного сектору економіки, у тому числі інфраструктури морського транспорту, з урахуванням процентів на підставі Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації про заохочення та взаємний захист інвестицій [23] та Конвенції про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень [24], слід створити та забезпечити функціонування уповноваженої державної установи, на яку буде покладено виконання такого завдання. В Україні згадана критично важлива державна установа не створена до сих пір.

13. З метою ефективного правового захисту національних інтересів на морі за допомогою міжнародних судів та арбітражів, а також міжнародних організацій та інституцій, слід затвердити відповідний механізм реалізації - План заходів щодо правового захисту національних інтересів України на морі.

14. З метою невідкладного та ефективного реагування на наявні і потенційні загрози національним інтересам на морі і національній безпеці України у сфері морської діяльності, слід затвердити окремий порядок застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) щодо іноземних держав, іноземних юридичних та фізичних осіб, інших суб'єктів,

які створюють реальні та/або потенційні загрози національним інтересам на морі, національній безпеці у сфері морської діяльності з урахуванням приписів Закону України «Про санкції» [25].

15. У зв'язку з відсутністю чітко визначеної державної політики України в полярних регіонах, слід прийняти Закон України «Про засади політики в Антарктиці та Арктиці».

16. З метою зміцнення державної енергонезалежності України слід затвердити стратегію (програму) освоєння вуглеводневих ресурсів в українському секторі Чорного й Азовського морів [2] [26, с. 120].

17. Враховуючи окупацію українських морських просторів, з метою удосконалення правового забезпечення захисту національних інтересів України на морі, слід розглянути питання доцільності викладення Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України» у новій редакції, у якій, серед іншого, встановити порядок надання Україною дозволів на проведення військової діяльності, зокрема навчань з використанням зброї, досліджень і гідрографічних зйомок іноземними військовими кораблями у межах виключної економічної зони України [27, с. 298].

18. Враховуючи окупацію українських морських просторів, з метою удосконалення правового забезпечення захисту національних інтересів України на морі, слід розглянути питання доцільності встановлення у відповідних внутрішніх морських водах і територіальному морі навколо Кримського півострова район, у якому тимчасово забороняється плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів, до відновлення конституційного ладу України на цих тимчасово окупованих територіях [28, с. 209].

Література

1. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

2. Морська доктрина України на період до 2035 року: постанова Кабінету Міністрів України від 07.10.2009 р. № 1307. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-п#Text>.

3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

4. European Parliament resolution of 25 October 2018 on the situation in the Sea of Azov (2018/2870(RSP)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0435_EN.html.

5. Parliamentary Assembly of the Council of Europe resolution of 24 January 2019 on the escalation of tensions around the Sea of Azov and the Kerch Strait and threats to European security 2259 (2019). URL: <https://pace.coe.int/pdf/2f791af22710f754cc9b5423e0a24760f22f540cde28f6534fa7efa03acc1859/resolution%202259.pdf>.

6. European Union Statement of 5 November 2020 on “Russia’s Ongoing Aggression against Ukraine and Illegal Occupation of Crimea” URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/7/e/470643.pdf>.

7. Спільна заява з нагоди сьомої річниці схвалення Генеральною Асамблеєю ООН резолюції 68/262 «Територіальна цілісність України» від 26.03.2021 р. URL: <https://mfa.gov.ua/news/spilna-zayava-z-nagodi-somoy-richnici-shvalennya-generalnoyu-asambleyeyu-oon-rezolyuciyi-68262-teritorialna-cilistnist-ukrayini>.

8. United Nations General Assembly resolution of 3 December 2020 on problem of the militarization of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine, as well as parts of the Black Sea and the Sea of Azov A/75/L.38/Rev.1. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3893540>.

9. J. Kraska. The Kerch Strait Incident: Law of the Sea or Law of Naval Warfare? *Blog of the European Journal of International Law*. 2018. URL: <https://www.ejiltalk.org/the-kerch-strait-incident-law-of-the-sea-or-law-of-naval-warfare/>.

10. Заява МЗС України у зв’язку із обмеженням Російською Федерацією свободи судноплавства в Чорному морі від 15.04.2021 р. URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-u-zvyazku-iz-obmezhennyam-rosijskoju-federaciyeyu-svobodi-sudnoplavstva-v-chornomu-mori>.

11. Стратегія воєнної безпеки України: Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661>.

12. C. Parmley, R. Pedrozo. Russia’s Illegal Restriction of Navigation in the Black Sea. *Lawfare*. 2021. URL: <https://www.lawfareblog.com/russias-illegal-restriction-navigation-black-sea>.

13. Стратегія розвитку морських портів України на період до 2038 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 548-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-2013-р#Text>.

14. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.

15. Устименко Б.М. Актуальні проблеми правового регулювання національної безпеки України у сфері морської діяльності і шляхи їх вирішення. *Право.ua*. 2021. № 2.- С. 74 - 80.

16. United Nations Charter. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text>.

17. Memorandum on security assurances in connection with Ukraine’s accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons of 5 December 1994 URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/No%20Volume/52241/Part/I-52241-0800000280401fbb.pdf>.

18. Устименко Б.М., Устименко Т.П. Щодо делімітації морського кордону між Україною та Російською Федерацією. *Європейські перспективи*. 2020. № 1. С. 186 – 192.

19. Устименко Т.П., Устименко Б.М. Морські кордони як ключовий елемент українського державотворення. *Судова апеляція*. 2019. № 4 (57). С. 103 – 114.

20. Устименко Б.М., Устименко Т.П. Щодо правового статусу Азовського моря та Керченської протоки. *Наше право*. 2019. № 4. С. 138 – 142.

21. Устименко Б.М. Загрози національній безпеці України у сфері морської діяльності, які випливають з деяких договорів та форматів співпраці за участю Російської Федерації. *Право.ua*. 2021. № 1. С. 31 - 41.

22. UN Secretary General, *Oceans and the Law of the Sea: Report of the Secretary-General to the General Assembly*, UN Doc A/63/63 of 10 March 2008. 102 с. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/266/26/PDF/N0826626.pdf?OpenElement>.

23. Про заохочення та взаємний захист інвестицій: Угода між Кабінетом Міністрів України і Урядом Російської Федерації від 27.11.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_101#Text.

24. Про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень: Конвенція від 10.06.1958 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_070#Text.

25. Про санкції: Закон України від 14.08.2014 р. № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text>.

26. Б. Устименко., Т. Устименко. Про правові аспекти видобування вуглеводнів відповідно до угод про розподіл продукції у виключній економічній зоні України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 2 (288). С. 115 – 121.

27. Устименко Б.М. Правові аспекти проведення навчань з використанням зброї іноземними військовими кораблями у виключній економічній зоні України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 296 – 299.

28. Устименко Т.П., Устименко Б.М. Щодо необхідності встановлення району, тимчасово забороненого для плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів, навколо окупованого Кримського півострова. *Держава і право*. 2019. Випуск 86. С. 198 – 211.

Ustymenko Bohdan - PhD candidate of National Pedagogical Dragomanov University, attorney-at-law (Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0001-9151-9438

Email: b.ustymenko@protonmail.ch

**THREATS TO NATIONAL SECURITY
OF UKRAINE IN THE SPHERE OF
MARITIME ACTIVITIES AND COMPLEX
OF MEASURES FOR LEGAL PROTECTION
OF MARITIME INTERESTS OF UKRAINE**

The article provides a legal analysis of current legislation of Ukraine in the context of the Russian Federation's occupation of Ukrainian sea areas and threats to national security in the sphere of maritime activities, as well as some documents of the European Parliament, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the European Union, the United Nations General Assembly and the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine where numerous violations of the rights of Ukraine as a coastal state have been recorded. Special attention is paid to some research by foreign and Ukrainian scholars on current issues of national security of Ukraine in the sphere of maritime activities. The author makes a conclusion that it is necessary for Ukraine to adopt a complex of legal measures to protect Ukraine's maritime interests, and describes the main elements of this complex.

Key words: maritime security of Ukraine, the Black Sea, the Sea of Azov, the Kerch Strait, freedom of navigation, Russian aggression.

ПОРЯДОК ПОДАННЯ, РОЗГЛЯДУ ТА ВИРІШЕННЯ КЛОПОТАННЯ ПРО ДОЗВІЛ НА ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

КРЕТ Галина Романівна - доктор юридичних наук, доцент, суддя Великої Палати Верховного Суду

**УДК 343.132
DOI 10.32782/EP.2021.3.11**

Стаття посвячена раскрытию порядка представления, рассмотрения и решения ходатайства о разрешении на проведение негласных следственных (розыскных) действий.

Обосновано, что порядок принятия следственным судьей решения о предоставлении разрешения на проведение негласных следственных (розыскных) действий состоит из двух этапов: 1) инициирование их проведения путем подачи прокурором или следователем по согласованию с прокурором соответствующего ходатайства; 2) рассмотрение этого ходатайства следственным судьей и вынесение постановления о разрешении на проведение негласного следственного (розыскного) действия или отказе в предоставлении такого разрешения. С учетом норм Уголовного процессуального кодекса Украины, положений подзаконных нормативно-правовых актов и сформированной судебной практики подробно раскрыто содержание каждого из указанных этапов.

Доказано, что ходатайство следователя, прокурора о предоставлении разрешения на проведение негласных следственных (розыскных) действий состоит из вступительной, мотивировочной и заключительной частей, по своему содержанию должно отвечать требованиям, определенным в ч. 2 ст. 248 УПК Украины, и материалам уголовного производства. Определены требования к содержанию вступительной, мотивировочной и заключительной частей ходатайства следователя,

прокурора о предоставлении разрешения на проведение негласных следственных (розыскных) действий. Обращено внимание на обязательность приложения к этому ходатайству выписки из Единого реестра досудебных расследований относительно уголовного производства, в рамках которого подается ходатайство, и констатировано, что в судебной практике вынесение следственным судьей постановления о предоставлении разрешения на проведение негласного следственного (розыскного) действия без его приложения приводит к признанию недопустимыми доказательств, полученных в результате его проведения на основании такого решения.

Установлено, что решение следственного судьи о разрешении на проведение негласного следственного (розыскного) действия должно соответствовать общим требованиям к судебным решениям, предусмотренным УПК Украины, содержать сведения, определенные в ч. 5 ст. 246 и ч. 4 ст. 248 УПК Украины, и по своей структуре состоять из трех частей: вступительной, мотивировочной и резолютивной. Определены требования к содержанию вступительной, мотивировочной и резолютивной частей решения следственного судьи о разрешении на проведение негласного следственного (розыскного) действия.

Ключевые слова: доказательства, доказывание, негласные следственные (розыскные) действия, ходатайство следователя, прокурора, определение следственного судьи.

Постановка проблеми

Неодмінною умовою проведення негласних слідчих (розшукових) дій є відповідне процесуальне рішення, прийняте залежно від виду дії, що підлягає проведенню, слідчим, прокурором або слідчим суддею. Як передбачає ч. 3 ст. 246 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), рішення про проведення негласних слідчих (розшукових) дій приймає слідчий, прокурор, а у випадках, передбачених цим Кодексом, – слідчий суддя за клопотанням прокурора або за клопотанням слідчого, погодженого з прокурором [1]. Зокрема, на підставі рішення слідчого судді проводяться: 1) аудіо-, відеоконтроль особи; 2) накладення арешту на кореспонденцію; 3) огляд і виїмка кореспонденції; 4) зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; 5) зняття інформації з електронної інформаційної системи без відома її власника, володільця або утримувача; 6) обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; 7) установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; 8) спостереження за особою; 9) моніторинг банківських рахунків; 10) аудіо-, відеоконтроль місця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню теоретичних і практичних аспектів проблематики проведення негласних слідчих (розшукових) дій присвячені наукові праці Л.І. Аркуші, Р.І. Благути, С.О. Гриненка, О.М. Дроздова, В.А. Колесника, С.С. Кудінова, Є.Д. Лук'янчикова, М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої, Є.Д. Скулиша, О.Ю. Татарова, Л.Д. Удалової, С.Б. Фоміна, Р.М. Шехавцова та інших вітчизняних і зарубіжних учених. Проте, аналіз праць науковців свідчить про недостатньо повне висвітлення механізму ініціювання та вирішення питання про проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Постановка завдання

Метою статті є розкриття порядку подання, розгляду та вирішення клопотання про дозвіл на проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Виклад основного матеріалу

Правом на звернення до слідчого судді із клопотанням про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій наділені прокурор та слідчий за погодженням з прокурором. Виняток з цього становить здійснення моніторингу банківських рахунків, з клопотанням про надання дозволу на проведення якого, відповідно до ч. 1 ст. 269-1 КПК України, може звернутися лише прокурор.

Клопотання слідчого про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій підлягає погодженню з прокурором. Розгляд і погодження прокурором клопотання слідчого про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії здійснюється невідкладно з моменту надходження. Прокурором вивчаються матеріали кримінального провадження, які є підставою для прийняття рішення про погодження клопотання (п. 2.4 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затвердженої Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5 (далі – Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні) [2].

Відмова в погодженні клопотання приймається у формі постанови і не виключає повторного звернення слідчого після отримання додаткових доказів або усунення недоліків, вказаних прокурором у рішенні (п. 2.4 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні) [2]. У випадках відмови прокурора у погодженні клопотання слідчого до слідчого судді про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчий, згідно з ч. 3 ст. 40 КПК України, має право звернутися до керівника органу досудового розслідування, який після вивчення клопотання за необхідності ініціює розгляд питань, порушених у ньому, перед прокуро-

ром вищого рівня, який протягом трьох днів погоджує відповідне клопотання або відмовляє у його погодженні [1].

Із метою забезпечення гарантій професійної діяльності окремих суб'єктів законом встановлюються особливості звернення з клопотанням про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Так, проведення стосовно судді та адвоката негласних слідчих (розшукових) дій, що можуть проводитися лише з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора або його заступника, керівника регіональної прокуратури або його заступника (ч. 9 ст. 49 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 р. № 1402-VIII, п. 3 ч. 1 ст. 23-Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 р. № 5076-VI) [3; 4]. Клопотання про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, що відповідно до закону обмежують права і свободи народного депутата України, розгляд яких віднесено до повноважень слідчого судді, мають бути погоджені Генеральним прокурором (особою, що виконує обов'язки Генерального прокурора) (ч. 2 ст. 482-2 КПК України) [1].

Клопотання про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії складається зі вступної, мотивувальної та заключної частин і за своїм змістом повинно відповідати вимогам, визначеним у ч. 2 ст. 248 КПК України, а також матеріалам кримінального провадження, які надаються лише на вимогу слідчого судді для підтвердження необхідності проведення негласної слідчої (розшукової) дії (п. 2.2 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні) [2].

У вступній частині клопотання наводяться такі відомості: 1) найменування та адреса суду, до якого слідчим, прокурором подається клопотання; 2) найменування клопотання, дата та місце його складання; 3) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер.

Мотивувальна частина клопотання повинна містити: 1) короткий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з

розслідуванням якого подається клопотання; 2) правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) Кримінального кодексу України; 3) відомості про особу (осіб), місце або річ, щодо яких необхідно провести негласну слідчу (розшукову) дію; 4) обставини, що дають підстави підозрювати особу у вчиненні кримінального правопорушення; 5) вид негласної слідчої (розшукової) дії та обґрунтування строку її проведення; 6) обґрунтування неможливості отримання відомостей про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, в інший спосіб; 7) відомості залежно від виду негласної слідчої дії про ідентифікаційні ознаки, які дозволять унікально ідентифікувати абонента спостереження, телекомунікаційну мережу, кінцеве обладнання тощо; 8) обґрунтування можливості отримання під час проведення негласної слідчої (розшукової) дії доказів, які самостійно або в сукупності з іншими доказами можуть мати суттєве значення для з'ясування обставин кримінального правопорушення або встановлення осіб, які його вчинили.

У заключній частині клопотання зазначаються: 1) прохання слідчого, прокурора про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії; 2) строк проведення негласної слідчої (розшукової) дії; 3) прізвище, ім'я, по батькові та посада слідчого, прокурора, який подає клопотання, та його підпис.

У клопотанні слідчого, прокурора не зазначається уповноважений оперативний підрозділ, який має виконувати негласну слідчу (розшукову) дію (п. 2.2 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні) [2].

До клопотання слідчого, прокурора додається витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо кримінального провадження, у рамках якого подається клопотання. У судовій практиці постановлення слідчим суддею ухвали про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії без долучення до клопотання витягу з Єдиного реєстру досудових розслідувань розглядається як істотне порушення вимог кримінального процесуального закону. За відсутності

такого витягу Верховний Суд констатує порушення ч. 2 ст. 248 КПК України, що призводить до визнання недопустимими доказів, отриманих у результаті проведення негласної слідчої (розшукової) дії на підставі такої ухвали (постанова від 05.11.2019 р. у справі № 344/11299/15-к) [5].

Клопотання про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії підлягає розгляду слідчим суддею протягом шести годин з моменту його отримання за участю особи, яка подала клопотання (ч. 1 ст. 248 КПК України) [1]. Організаційне забезпечення належного дотримання цього строку забезпечується головою та керівником апарату апеляційного суду шляхом вжиття організаційних заходів, у тому числі чергування (також і в телефонному режимі) слідчих суддів та працівників апаратів судів у неробочий час (вихідні та святкові дні) (п. 3 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про окремі питання здійснення слідчим суддею суду апеляційної інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні» від 29.01.2013 р. № 223-158/0/4-13) (далі – лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29.01.2013 р. № 223-158/0/4-13) [6].

Слідчий суддя постановляє ухвалу про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії за наявності достатніх підстав вважати, що: 1) вчинене кримінальне правопорушення відповідної тяжкості; 2) під час проведення негласної слідчої (розшукової) дії можуть бути отримані докази, які самотійно або в сукупності з іншими доказами можуть мати суттєве значення для з'ясування обставин кримінального правопорушення або встановлення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (ч. 3 ст. 248 КПК України) [1]. Обов'язок доказування вказаних обставин покладається на слідчого, прокурора, який звернувся з клопотанням про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії.

Під час вирішення питання щодо повноти даних, наведених у клопотанні слідчого (прокурора) про дозвіл на проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також у

ухвалі потрібно враховувати специфіку конкретної негласної слідчої (розшукової) дії і ту обставину, що у певних випадках неможливо зазначити всі відомості, передбачені загальними нормами (ч. 2 ст. 248 КПК України). Так, на момент звернення з клопотанням не завжди може бути відома конкретна інформація про особу (прізвище, ім'я, по батькові), стосовно якої слідчий (прокурор) планує провести негласну слідчу (розшукову) дію, у тому числі конкретні відомості про особу, яка користується кінцевим обладнанням телекомунікацій (зокрема, через велику кількість абонентів сервісу зв'язку з попередньою оплатою та наявність корпоративних груп абонентів тощо), а також інші дані. У такому разі слідчий (прокурор) у своєму клопотанні має обґрунтувати причини ненадання відповідних відомостей, а слідчий суддя – переконатися, що такі причини є об'єктивними, та послатися у своїй ухвалі на відповідне обґрунтування. Викладене, зокрема, зумовлено тим, що необхідність проведення негласної слідчої (розшукової) дії може виникати до встановлення особи, підозрюваної у вчиненні злочину, за наявності обмежених даних та/або відсутності конкретних відомостей про таку особу. Саме встановлення цієї особи та інших відомостей про злочин і є метою проведення негласних слідчих (розшукових) дій (п. 5 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29.01.2013 р. № 223-158/0/4-13) [6].

Слідчим суддям потрібно враховувати, що однорідні питання, які необхідно з'ясувати в рамках одного кримінального провадження шляхом проведення негласних слідчих (розшукових) дій одного або різних видів, пов'язаних між собою (при цьому необхідність з'ясування таких питань обґрунтовується однаковими обставинами), можуть ініціюватися слідчим (прокурором) у рамках одного клопотання та вирішуватися слідчим суддею однією ухвалою. Наприклад, в одному документі може міститися клопотання про дозвіл на здійснення аудіо-, відеоконтролю особи (ст. 260 КПК України) та обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України) із метою встановлення технічних засобів аудіо-, відеоконтролю особи; про дозвіл на зняття інфор-

мації з транспортних телекомунікаційних мереж кількох видів. При цьому слідчий суддя розглядає необхідність проведення таких дій щодо кожного виду негласних слідчих (розшукових) дій чи мережі окремо та за відсутності підстав для постановлених ухвал про відмову, може приймати рішення як про повне, так і часткове задоволення клопотання (наприклад, лише щодо частини таких видів мереж) (п. 6 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29.01.2013 р. № 223-158/0/4-13) [6].

Також потрібно враховувати, що під час розгляду клопотання про надання дозволу на спостереження за конкретною особою (ч. 2-ст. 269 КПК) в окремих випадках для досягнення мети цієї негласної слідчої (розшукової) дії виникає потреба одночасного вирішення питання про дозвіл на спостереження й за іншими суб'єктами (до встановлення їх особи), з якими ця конкретна особа контактуватиме під час спостереження за нею. У цьому аспекті необхідно визнати правильною практику тих слідчих суддів суду першої інстанції, які в рамках кримінального провадження, пов'язаного з злочином, вчиненим в умовах неочевидності (злочин наявний, проте відсутні особи, які підозрюються у причетності до його вчинення), під час розгляду клопотань про надання тимчасового доступу до документів, що знаходяться в операторів і провайдерів телекомунікацій та містять інформацію про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, у тому числі отримання послуг, їх тривалості, змісту (вихідні чи вхідні з'єднання, SMS, MMS тощо), маршрутів передавання тощо (ст. 159, п. 7 ч. 1 ст. 162 КПК України), надають тимчасовий доступ до такої інформації щодо всіх абонентів, які перебували у місці вчинення такого злочину у відповідний час, одним судовим рішенням (п. 6 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29.01.2013 р. № 223-158/0/4-13) [6].

Ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії повинна відповідати загальним вимогам до судових рішень, передбаченим КПК України, та містити відомості, визначені ч. 5 ст. 246 і ч. 4 ст. 248 КПК України. За своєю структурою така ухвала слідчого судді має складати-

ся з трьох частин: вступної, мотивувальної та резолютивної.

У вступній частині ухвали наводяться відомості про: 1) дату та місце її постановлення; 2) назву суду, прізвище, ім'я, по батькові слідчого судді, секретаря судового засідання; 3) найменування (номер) кримінального провадження; 4) прізвище, ім'я, по батькові, посаду прокурора, слідчого, який звернувся з клопотанням, та учасників судового засідання з розгляду клопотання; 5) кримінальне правопорушення, у зв'язку з досудовим розслідуванням якого постановляється ухвала.

Мотивувальна частина ухвали повинна містити відомості про: 1) встановлені судом обставини, що дають підстави для проведення негласної слідчої (розшукової) дії; 2) особу (осіб), місце або річ, щодо яких необхідно провести негласну слідчу (розшукову) дію; 3) вид негласної слідчої (розшукової) дії та відомості залежно від виду негласної слідчої дії про ідентифікаційні ознаки, які дозволять унікально ідентифікувати абонента спостереження, телекомунікаційну мережу, кінцеве обладнання тощо; 4) строк проведення негласної слідчої (розшукової) дії; 5) мотиви, з яких суд виходив у ході постановлення ухвали, і положення закону, яким він керувався.

У резолютивній частині ухвали зазначаються: 1) вид негласної слідчої (розшукової) дії, що підлягає проведенню; 2) строк дії ухвали; 3) місце та час її виконання.

Водночас, в ухвалі слідчого судді не зазначається уповноважений оперативний підрозділ, який має виконувати негласну слідчу (розшукову) дію (п. 2.2 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні) [1].

З урахуванням специфіки окремих негласних слідчих (розшукових) дій у низці норм кримінального процесуального закону конкретизуються вимоги стосовно змісту ухвал слідчого судді про надання дозволу на їх проведення. Так, в ухвалі про надання дозволу на зняття інформації з електронних інформаційних систем повинні бути зазначені ідентифікаційні ознаки електронної інформаційної системи, в якій може здійснюватися втручання у приватне спілкування (ч. 3 ст. 264 КПК України), на встановлення місцезнахо-

дження радіоелектронного засобу – ідентифікаційні ознаки, які дозволять унікально ідентифікувати абонента спостереження, транспортну телекомунікаційну мережу, кінцеве обладнання (ч. 3 ст. 268 КПК України), на негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження, – відомості про конкретні зразки, які планується отримати (ч. 3 ст. 274 КПК України) [1].

Ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії додається до доручення слідчого, прокурора на її проведення (п. 3.4 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні) [2].

Ухвала слідчого судді щодо відмови у наданні дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії не оскаржується (п. 2.10 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні) [2]. Водночас, постановлення слідчим суддею ухвали про відмову в наданні дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії не перешкоджає повторному зверненню з новим клопотанням про надання такого дозволу (ч. 5 ст. 248 КПК України) [1]. Повторне звернення слідчого за погодженням з прокурором або прокурора до слідчого судді з клопотанням про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії після постановлення ним ухвали про відмову у задоволенні такого клопотання можливе лише у разі виникнення нових обставин, які підтверджують необхідність її проведення.

Висновки

Результати проведеного дослідження свідчать, що порядок прийняття слідчим суддею рішення про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій складається з двох етапів: 1) ініціювання їх проведення шляхом подання прокурором або слідчим за погодженням із прокурором відповідного клопотання; 2) розгляд цього клопотання слідчим суддею та постановлення ухвали про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії або відмову в наданні такого дозволу. Клопотання слідчого, прокурора про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшуко-

вих) дій складається зі вступної, мотивувальної та заключної частин, за своїм змістом повинно відповідати вимогам, визначеним у ч. 2 ст. 248 КПК України, і матеріалам кримінального провадження та як додаток містити витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо кримінального провадження, у рамках якого подається клопотання. Ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії повинна відповідати загальним вимогам до судових рішень, передбаченим КПК України, містити відомості, визначені ч. 5 ст. 246 і ч. 4 ст. 248 КПК України, і за своєю структурою складатися з трьох частин: вступної, мотивувальної та резолютивної.

Література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
2. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: затверджено Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12>.
3. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>.
4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р.- № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.
5. Постанова Верховного Суду від 07.10.2020 р. у справі № 235/5633/18 (провадження № 51-1770км20). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/92173700>.
6. Про окремі питання здійснення слідчим суддею суду апеляційної інстанції судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні: лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 29.01.2013 р. № 223-158/0/4-13. К.: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, 2013. 12 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена розкриттю порядку подання, розгляду та вирішення клопотання про дозвіл на проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Обґрунтовано, що порядок прийняття слідчим суддею рішення про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій складається з двох етапів: 1) ініціювання їх проведення шляхом подання прокурором або слідчим за погодженням із прокурором відповідного клопотання; 2) розгляд цього клопотання слідчим суддею та постановлення ухвали про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії або відмову в наданні такого дозволу. З урахуванням норм Кримінального процесуального кодексу України, положень підзаконних нормативно-правових актів і сформованої судової практики детально розкрито зміст кожного з наведених етапів.

Доведено, що клопотання слідчого, прокурора про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій складається зі вступної, мотивувальної та заключної частин, за своїм змістом повинно відповідати вимогам, визначеним у ч. 2 ст. 248 КПК України, і матеріалам кримінального провадження. Визначено вимоги до змісту вступної, мотивувальної та заключної частин клопотання слідчого, прокурора про надання дозволу на проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Звернено увагу на обов'язковість додання до цього клопотання витягу з Єдиного реєстру досудових розслідувань щодо кримінального провадження, у рамках якого подається клопотання, та констатовано, що в судовій практиці постановлення слідчим суддею ухвали про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії без його долучення призводить до визнання недопустимими доказів, отриманих у результаті її проведення на підставі такої ухвали.

Встановлено, що ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії повинна відповідати загальним вимогам досудових рішень, передбаченим КПК України, містити відомості, визначені ч. 5 ст. 246 і ч. 4 ст. 248 КПК України, і за своєю структурою складатися з трьох частин: вступної, мотивувальної та резолютивної. Визначено вимоги до змісту вступної, мотивувальної та резолютивної частин ухвали слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії.

Ключові слова: докази, доказування, негласні слідчі (розшукові) дії, клопотання слідчого, прокурора, ухвала слідчого судді.

SUMMARY

The article is devoted to the disclosure of the procedure for filing, consideration and resolution for permission to conduct a covert investigative (search) actions.

It is substantiated that the procedure for the investigative judge to make a decision for permission to conduct covert investigative (search) actions consists of two stages: 1) initiating their conduct by submitting an application by the prosecutor or the investigator in agreement with the prosecutor; 2) consideration of this petition by the investigative judge and resolution of a decision for permission to conduct covert investigative (search) action or refusal to grant such permission. Taking into account the norms of the Criminal Procedural Code of Ukraine, the provisions of bylaws and the established case law, the content of each of these stages is disclosed in detail.

It is proved that the application of the investigator, prosecutor for permission to conduct covert investigative (search) actions consists of introductory, motivational and final parts, in its content must comply with the requirements specified in Part 2 of Article 248 of the CPC of Ukraine, and the materials of the criminal proceedings. Requirements to the content of the introductory, motivational and final parts of the application of the investigator, prosecutor for permission to conduct covert investigative (search) actions are determined. Attention is drawn to the obligation to attach to this application an extract from the Unified register of pre-trial investigations into the criminal proceedings in which the application is filed, and it is stated that in judicial practice the adoption by the investigative judge of the decision for permission to conduct covert investigative (search) action without this annex leads to inadmissible evidence obtained as a result of its implementation on the basis of a such decision.

It is established that the decision of the investigative judge for permission to conduct a covert investigative (search) action must comply with the general requirements for court decisions under the CPC of Ukraine, contain information specified in Part 5 of Article 246 and Part 4 of Article 248 of the CPC of Ukraine, and in its structure consist of three parts: introductory, motivational and resolatory. The requirements to the content of the introductory, motivational and resolatory parts of the decision of the investigative judge for permission to conduct a covert investigative (search) action are determined.

Key words: evidence, proof, covert investigative (search) actions, application of the prosecutor or the investigator, decision of the investigative judge.

ВИЗНАЧАЛЬНІ АСПЕКТИ У ТАКТИЦІ ПІДГОТОВКИ, ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

КРАВЧУК Олег Вікторович - доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та процесу, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, місто Хмельницький

ТУРОВЕЦЬ Юрій Миколайович - кандидат юридичних наук, доцент, Заслужений юрист України, доцент кафедри кримінального права та процесу, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, місто Хмельницький

ГАЮР Ігор Йосипович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, місто Хмельницький

УДК 343.985.2
DOI 10.32782/EP.2021.3.12

Излагаются правовые основы и перспективы развития криминалистики в свете правовой реформы в государстве. Рассмотрены процессуально-правовые и криминалистические вопросы использования возможностей экспертизы в выявлении, фиксации и исследовании доказательной базы совершения уголовного преступления, а также обоснована необходимость эффективного сотрудничества работников следственных органов, суда, экспертов и криминалистов для качественного и объективного выполнения задач уголовного судопроизводства. Сформулированы и приведены предложения по совершенствованию тактики подготовки, назначения и проведения судебной экспертизы в уголовном и гражданском производстве. Акцентируется весомость процедуры подготовки и назначения экспертизы, а также отмечается необходимость изучения и осведомленность лица, осуществляющего производство, в тактике и методике проведения ряда судебных экспертиз, с целью профессионального понимания цели и назначения каждой конкретной экспертизы. Сделанные выводы и даны рекомендации по согласованному применению норм действующего законодательства в практической деятельности

експерта, криміналіста, слідователя и судьи. Отмечена необходимость научного сотрудничества ученых, практических работников для реализации задач и принципов уголовного и гражданского производства.

Ключевые слова: экспертиза, эксперт, уголовный процесс, криминалистика, уголовное производство, гражданское производство, тактика.

Постановка проблеми

Проблема покращення та вдосконалення тактики підготовки, призначення та проведення судових експертиз на сьогодні є дуже актуальною та потребує свого поглибленого вивчення та покращення. Оскільки від правильності, професійності зібрання слідової картини та своєчасності її направлення на експертне дослідження залежить не лише ділова репутація посадовця-правоохоронця та суду, але і повнота, об'єктивність та всесторонність проведеного розслідування у провадженні, якість та об'єктивність виконання завдань кримінального та цивільного провадження.

Це покладає особливу відповідальність на правоохоронні органи та криміналістів

щодо проведення якісного та легітимного досудового розслідування у кримінальних провадженнях, повного та неупередженого збору доказової бази, що не уявляється можливим без суворого дотримання процедури законності. Процедура підготовки, призначення та проведення експертизи, незважаючи на низку законодавчих змін, залишається недосконалою та складною. У цьому і полягає **актуальність** проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Питання підготовки, призначення та проведення судової експертизи стали предметом дослідження відомих вітчизняних науковців-практиків, таких як: Белкін Р.С., Тацій В.Я., Тертишник В.М., Погорєцький М.А., Удалова Л.Д., Цимбал П.В. та інші. Проте розгляд визначальних аспектів у тактиці підготовки, призначення та проведення судової експертизи вимагає детального дослідження та аналізу.

Мета статті – дослідити проблеми та труднощі підготовки, призначення та проведення судових експертиз, надати власні пропозиції щодо покращення визначальних аспектів у тактиці проведення судової експертизи та таким чином обґрунтувати необхідність ефективної співпраці працівників слідчих органів, суду та криміналістів для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального та цивільного провадження.

Виклад основного матеріалу

Призначення судової експертизи – це самостійна слідча (судова) дія, метою якого є отримання висновку експерта як джерело доказів у кримінальних або цивільних справах. У той же час це досить складна тривала дія, пов'язана з підготовкою необхідних для проведення експертизи матеріалів, з вибором моменту та оформленням постанови про призначення експертизи та, нарешті, з організацією її успішного проведення. Звідси випливає нагальна необхідність в розробці тактики судової експертизи, що забезпечує найбільш ефек-

тивне використання спеціальних знань для встановлення фактичних даних у кримінальному та цивільному судочинстві.

Так, **судова експертиза** (від лат. *expertus* – досвідчений, знавець) - це розгляд, дослідження експертом-фахівцем якихось справ, питань, що потребують спеціальних знань. У найбільш загальному вигляді експертиза – це спосіб аналізу причинно-наслідкових зв'язків не тільки стосовно того, що вже відбулося, але й того, що очікується, має або може відбутися; це спосіб пізнання певної реальності у тих випадках, коли ця реальність не піддається прямому вимірюванню, обрахуванню і взагалі якому завгодно «об'єктивному дослідженню» [1].

Або **судова експертиза** - це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду [2].

У свою чергу, висновок експерта – це результат діяльності експерта з проведення експертизи, докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи, викладений у складеному відповідно до вимог закону документі [3, С. 182].

Під тактикою судової експертизи слід розуміти систему вироблених криміналістикою на основі процесуального закону та судово-слідчої практики наукових положень (принципів), загальних і спеціальних рекомендацій, прийомів та методів, що застосовуються в рамках Кримінального процесуального кодексу України [4] та Цивільного процесуального кодексу України [5] при підготовці, призначенні, проведенні та використанні висновків експертизи з метою найбільш ефективного застосування спеціальних знань для отримання судових доказів у справі, що розслідується або яка розглядається судом.

Тактичні принципи судової експертизи характеризують найбільш суттєві вихідні положення її тактики та з урахуванням специфіки кримінального і цивільного су-

дочинства обумовлюють необхідність застосування системи загальних та спеціальних тактичних прийомів і рекомендацій, за допомогою яких ці принципи реалізуються у процесі розслідування та судового розгляду справи.

Зміст загальних тактичних прийомів полягає у найбільш раціональних діях суб'єктів процесуальної діяльності з підготовки, призначення та проведення судової експертизи (незалежно від її виду та вирішуваних завдань). Спеціальні тактичні прийоми – це найбільш раціональні та ефективні способи дій суб'єктів процесуальної діяльності, що залежать вже від конкретного завдання та властивостей досліджуваного об'єкта в певному виді судової експертизи.

Особливості процесуальної регламентації призначення судової експертизи у Кримінальному процесуальному кодексі України та Цивільному процесуальному кодексі України визначають специфіку її тактики при здійсненні кримінального та цивільного судочинства.

Так, наприклад, у статті 102 Кримінального процесуального кодексу України законодавцем чітко встановлені відомості, які повинні міститись у висновку експерта [4]:

1) коли, де, ким (ім'я, освіта, спеціальність, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта) та на якій підставі була проведена експертиза;

2) місце і час проведення експертизи;

3) хто був присутній при проведенні експертизи;

4) перелік питань, що були поставлені експертові;

5) опис отриманих експертом матеріалів та які матеріали були використані експертом;

6) докладний опис проведених досліджень, у тому числі методи, застосовані у дослідженні, отримані результати та їх експертна оцінка;

7) обґрунтовані відповіді на кожне поставлене питання.

Окрім того, у висновку експерта обов'язково повинно бути зазначено, що його попереджено про відповідальність за завідомо неправдивий висновок та відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Та вказано, якщо при проведенні експертизи будуть виявлені відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких не ставилися питання, експерт має право зазначити про них у своєму висновку. Висновок підписується експертом.

Система вихідних принципів, що обумовлюють необхідність розробки та вибору найбільш доцільних загальних і спеціальних тактичних прийомів та рекомендацій, які використовуються при підготовці, призначенні та проведенні судової експертизи, повинна охоплювати всі основні сторони та елементи її тактики, що забезпечують законність, обґрунтованість, найбільшу ефективність експертизи, економію часу, засобів та плановірність використання спеціальних знань для отримання судових доказів у кримінальних та цивільних справах.

З урахуванням названих вище цілей наукові положення тактики судової експертизи, на нашу точку зору, повинні включати в себе наступні основні принципи:

1) принцип процесуальної обумовленості тактики;

2) необхідність використання експертизи;

3) обумовленість тактичних прийомів та рекомендацій предметом експертизи;

4) раціонального використання можливостей експертизи;

5) повноти направлених на експертизу матеріалів;

6) своєчасності призначення експертизи;

7) забезпечення доказової значущості висновків експертизи;

8) організації проведення експертизи;

9) принцип плановості у підготовці, призначенні та проведенні експертизи.

Розглянемо зміст кожного із зазначених вище принципів та обумовлену ними структуру загальних і спеціальних тактич-

них прийомів та рекомендацій при провадженні слідчих та судових дій, пов'язаних з підготовкою, призначенням та проведенням судової експертизи.

Принцип процесуальної обумовленості тактики судової експертизи передбачає сувору відповідність усіх тактичних прийомів та рекомендацій вимогам норм процесуальних законів, що регламентують порядок призначення та проведення експертизи.

Поняття процесуальної обумовленості тактики судової експертизи означає, що процесуальний закон, регулюючи процедуру слідчих та судових дій по її підготовці, призначенні та проведенні, визначає «тактичний простір», тобто кордони найбільш доцільного та ефективного використання прийомів і рекомендацій, вироблених та напрацьованих криміналістичною та судово-слідчою практикою. Слід зазначити, що різні процесуальні правомочності осіб, відповідальні за ведення справи у кримінальному та цивільному процесі, у тому числі й при призначенні судових експертиз, багато у чому визначають відмінність тактичних прийомів підготовки, призначення та проведення експертиз у кримінальних та цивільних справах.

Принцип необхідності використання експертизи як засобу доказування визначає тактичну установку на реалізацію вказівок.

Так, законодавець України в статті 242 Кримінального процесуального кодексу України визначив підстави для проведення експертизи та зазначив, що «експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права»[4].

Та у цій же статті імперативно наголошено, що слідчий або прокурор

зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо:

- встановлення причин смерті;
- встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень;
- визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності;
- встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості;
- визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням.

Ця імперативна тактична установка означає, що якщо експертиза необхідна, заміна її іншими засобами доказування не може бути виправдана, оскільки веде до порушення основної вимоги кримінального та цивільного судочинства про всебічне, повне та об'єктивне дослідження всіх зібраних у провадженні доказів. Необхідність же призначення та проведення експертизи визначається об'єктивною природою, закованою у слідах кримінальних правопорушень доказової інформації, для дешифрування якої недостатньо ні застосування звичайних логічних методів дослідження та спеціальних криміналістичних знань і технічних засобів, якими володіють слідчий і суд, ні використання ними знань обізнаних осіб – фахівців безпосередньо при провадженні слідчих або судових дій. У всіх подібних випадках для встановлення фактів, які мають значення для справи у якості доказу, таких, що мають вираз самостійного джерела доказів – висновку експерта, повинні використовуватися лише спеціальні знання обізнаної особи – експерта.

Принцип обумовленості тактичних прийомів та рекомендацій предметом судової експертизи означає, що знання предмета експертизи дозволяє слідчому

та суду тактично правильно визначати завдання, поставлене на вирішення експертизи, обсяг матеріалів, необхідний для її проведення, профіль фахівця або судово-експертної установи та, нарешті, правильно досліджувати, оцінювати і використовувати висновок як джерело судового доказу у справі.

Тактичний принцип раціонального використання можливостей експертизи означає постановку перед експертом тільки тієї частини завдань, які охоплюються предметом цього виду експертизи, рішення якої дійсно обумовлено обставинами кримінального правопорушення, що розслідується чи розглядається судом.

Дотримання цього принципу забезпечує раціональне використання спеціальних знань у кримінальному та цивільному судочинстві, створює значну економію часу та матеріальних витрат, а також виключає отримання експертним шляхом надлишкової доказової інформації.

Принцип повноти представлених на експертизу матеріалів є найважливішим тактичним принципом. Він безпосередньо впливає з розглянутих вище принципів та багато в чому сприяє успішному проведенню експертизи. Він охоплює систему загальних та спеціальних тактичних прийомів і рекомендацій, використання яких забезпечує подання експерту всіх необхідних вихідних та порівняльних матеріалів, а також отримання оптимальної інформації про умови та обставини їх походження або отримання.

Першою необхідною умовою забезпечення повноти наданих у розпорядження експерта матеріалів є виявлення та збирання всіх речових доказів, що відображають властивості та ознаки взаємодіючих об'єктів. Це означає, що на експертизу слід спрямовувати не тільки видимі сліди прямого впливу одного об'єкта на інший (сліди рук, ніг, знарядь та інструментів, сліди – залишки розділених об'єктів), а й матеріальну основу тієї речової обстановки події кримінального правопорушення, з якою взаємодіяв досліджуваний об'єкт.

Другою важливою умовою забезпечення повноти матеріалів, які направляються

на експертизу, є виявлення та повідомлення експерту всієї необхідної інформації, пов'язаної з обставинами походження досліджуваних об'єктів (включаючи показання сторін з цього приводу).

Нарешті, третя необхідна умова забезпечення повноти наданих у розпорядження експерта матеріалів визначають вимоги, що пред'являються до порівняльних матеріалів. Встановлення відповідності цих матеріалів цілям експертного дослідження – перше завдання цих вимог. Під час її вирішення визначається можливість зіставлення зразків із досліджуваним об'єктом та їх повнота. Для цього застосовуються тактичні прийоми огляду речових доказів, спрямовані на встановлення безпосередніх об'єктів дослідження, їх тимчасових та матеріальних параметрів, а також ідентифікаційна характеристика, тобто факторів, що визначають якісну та кількісну сторону порівняльності зразків з досліджуваним об'єктом. Наступний етап вирішення цього завдання передбачає використання тактичних прийомів отримання необхідних вільних та експериментальних зразків. Другим, не менш важливим завданням, є забезпечення достовірності порівняльних матеріалів, що досягається на основі застосування системи тактичних прийомів, спрямованих на встановлення місцезнаходження та дійсності вільних зразків, отримання експериментальних зразків, а також відповідне процесуальне оформлення дій з вилучення та відібрання зразків.

Важливим тактичним принципом, який багато в чому визначає ефективність експертизи як засобу доказування, є своєчасність її призначення, яка визначається правильним вибором моменту призначення експертизи. У свою чергу, правильний вибір цього моменту залежить від ситуації, яка визначається:

- 1) характером слідчих або судових версій у провадженні, з яких впливають загальні та часткові експертні завдання;
- 2) характером зібраних у справі доказів, для дослідження яких необхідна наявність спеціальних знань;
- 3) повнотою зібраних матеріалів;

4) черговістю проведення різних експертних досліджень;

5) загальними термінами розслідування провадження та строками виконання призначених у справі експертиз.

Принцип забезпечення доказової значущості висновків експертизи становить основу тактичних прийомів та рекомендацій, що визначають лінію поведінки особи, що здійснює судочинство, по відношенню до інших учасників процесу (головним чином до підозрюваного (обвинуваченого)) при підготовці та призначенні експертизи. Це обумовлено тим, що ряд слідчих дій, пов'язаних з проведенням експертизи, наприклад, таких, як отримання порівняльних зразків та ознайомлення підозрюваного (обвинуваченого) з постановою про призначення експертизи та її висновками, певною мірою інформують підозрюваного (обвинуваченого) про зібрані у провадженні докази і про подальший перебіг розслідування. Тому особа, яка здійснює судочинство, має чітко визначати тактику здійснення всіх слідчих дій, пов'язаних з підготовкою експертизи, самою постановою про її призначення та пред'явлення експертного висновку.

Принцип організації проведення експертизи передбачає необхідність розробки таких тактичних прийомів та рекомендацій, використання яких буде сприяти оперативному та найбільш ефективному застосуванню спеціальних знань для вирішення експертних завдань.

Успіх у реалізації цього принципу буде можливим лише у тому випадку, якщо особа, яка призначає експертизу, добре знає не тільки процесуальні, а й організаційні основи її проведення, а саме: у першу чергу, основи проведення експертизи у судово-експертних установах.

Так, тактичні прийоми організації проведення експертиз охоплюють:

- визначення найбільш раціонального обсягу досліджень, що проводяться при проведенні кожної з призначених експертиз;

- високу культуру оформлення всіх матеріалів, які направляються на експерти-

зу (включаючи упаковку, що забезпечує їх збереження);

- визначення найбільш раціональної послідовності проведення різних експертних досліджень одних і тих же об'єктів;

- організацію виробництва «міжвідомчих» комплексних експертиз (наприклад, медико-криміналістичних, медико-автотехнічних та інших);

- оперативне забезпечення процесу проведення експертиз додатковими матеріалами (зразками для порівняння, а також натурними моделями, довідниками, Державними стандартами, Технічними умовами, кресленнями деталей та механізмів, якими не володіють судово-експертні установи);

- організацію оглядів об'єктів, що знаходяться поза межами судово-експертних установ, та участь у цих оглядах разом з експертами ще й працівників органів розслідування та суду.

Одним з важливих принципів тактики експертизи є планування конкретних слідчих та судових дій, пов'язаних з підготовкою, призначенням та проведенням судових експертиз.

Планування слідчих та судових дій, що забезпечують певну послідовність у підготовці та проведенні експертизи, по суті, є початком реалізації всієї системи тактичних принципів, загальних та спеціальних прийомів і рекомендацій, спрямованих на найбільш ефективно та дієво використання спеціальних знань у кримінальному та цивільному судочинстві.

Спільність завдань, що виникають при плануванні проведення судових експертиз, у рамках здійснення кримінального та цивільного судочинства, в певній мірі обумовлює й спільність змісту його основних елементів. Так, після визнання необхідності у призначенні та проведенні експертизи особа, яка здійснює судочинство, може почати планомірну підготовку до цього, керуючись планом наступного (авторського) формату, що включає у себе наступні питання:

1) які спеціальні знання необхідні для встановлення факту чи фактів, пошук та

з'ясування якого (яких) відбувається у рамках провадження?;

2) які реальні можливості сучасних методів експертного дослідження, яка особа або судово-експертна установа має такі можливості? Кому може бути доручено проведення експертизи ?;

3) які завдання, що слідують із слідчих або судових версій, слід поставити перед фахівцями ?;

4) які вихідні матеріали (речові докази, протоколи слідчих або судових дій) повинні бути зібрані та надані експерту та які матеріали додатково повинні бути виявлені, відібрані та надані у розпорядження експерта ?;

5) які порівняльні матеріали повинні бути виявлені, відібрані та представлені експерту для вирішення поставлених перед ним завдань ?;

6) які процесуальні дії (допити підозрюваних (обвинувачених), потерпілих, свідків, пред'явлення предметів для впізнання, відтворення обстановки та обставин події кримінального правопорушення) необхідно здійснити перед відібранням зразків та ознайомлення учасників процесу з постановою (ухвалою) про призначення експертизи ?;

7) у якому обсязі (залежно від тактичних результатів вище зазначених дій) повинні бути повідомлені експерту фабула справи та конкретні цілі експертизи, викладені у постанові (ухвалі) про її призначення ?;

8) які організаційні заходи повинні бути здійснені для найбільш оперативного та ефективного проведення експертизи у судово-експертній установі або фахівцем, який не є його співробітником?

Висновки

Підсумовуючи, слід акцентувати, що основні положення у реалізації тактики підготовки, призначення та проведення судової експертизи відіграють визначальну роль у проведенні експертного дослідження, встановленні доказової бази у провадженнях, підтвердженні або спростуванні фактів, які мають вирішальне значення у прийнятті законного рішення судом.

Їх знання та вміння застосувати на практиці вимагають від судових та правоохоронних органів, криміналістів вдосконалення вже дійсних тактик у проведенні слідчих та судово-експертних дій, а також розроблення нових прийомів щодо збирання доказової бази вчинення правопорушення.

Зважаючи на наявність недоліків у цій сфері процесуально-правової та криміналістичної діяльності, вважаємо за актуальні подальші дослідження відповідної спрямованості, адже останні створюватимуть перспективи теоретичних та практичних напрацювань та сприятимуть розв'язанню проблемних питань на цьому напрямку.

Література

1. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення: 23.07.2021).
2. Нестерович В.Ф. Конституційно-правові види громадської експертизи в Україні. Експерт. 2018. № 2. с. 67–76.
3. Тертишник В.М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Видання 12-ге доповн. і перероб. / В. М. Тертишник. – К.: Алерта, 2016. – 810 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. (редакція станом на 15.07.2021). – URL : <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України, 2004, № 40-41, 42, ст.492. (редакція станом на 01.07.2021). – URL : <http://zakon.rada.gov.ua>.

*Kravchuk O.V.,
Turovets Yu. N.,
Gayur I.Y.*

DETERMINING ASPECTS IN THE TACTICS OF PREPARATION, APPOINTMENT AND CONDUCT OF FORENSIC EXAMINATION

The article outlines the legal framework and prospects for the development of criminology in the light of legal reform in the

АНОТАЦІЯ

Викладаються правові основи та перспективи розвитку криміналістики у світлі правової реформи у державі. Розглянуто процесуально-правові та криміналістичні питання щодо використання можливостей експертизи у виявленні, фіксації та дослідженні доказової бази щодо вчинення кримінального правопорушення, а також обґрунтована необхідність ефективної співпраці працівників слідчих органів, суду, експертів та криміналістів для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження. Сформовані та наведені пропозиції щодо вдосконалення тактики підготовки, призначення та проведення судової експертизи у кримінальному та цивільному провадженні. Акцентується вагомість значення процедури підготовки та призначення експертизи, а також наголошується на необхідності вивчення та обізнаності особи, яка здійснює провадження, у тактиці та методиці проведення ряду судових експертиз, з метою професійного розуміння мети та призначення кожної конкретної експертизи. Зроблені висновки та надані рекомендації щодо узгодженого застосування норм чинного законодавства у практичній діяльності експерта, криміналіста, слідчого та судді. Наголошено на необхідності наукової співпраці вчених, практичних працівників для реалізації завдань та принципів кримінального та цивільного провадження.

Ключові слова: експертиза, експерт, кримінальний процес, криміналістика, кримінальне провадження, цивільне провадження, тактика.

country. The authors consider procedural, legal and forensic issues regarding the use of expertise in identifying, recording and investigating the evidence base of a criminal offense, as well as the need for effective cooperation of investigators, courts, experts and forensic scientists for quality and objective performance of criminal proceedings. The article contains and presents proposals for improving the tactics of preparation, appointment and conduct of forensic examination in criminal and civil proceedings. The authors of the article also emphasize the importance of the procedure of preparation and appointment of expertise, emphasize the need to study and awareness of the person conducting the proceedings, tactics and methods of conducting a number of forensic examinations, in order to professionally understand the purpose and purpose of each examination. The authors of the article made conclusions and provided recommendations on the coordinated application of current legislation in the practice of experts, forensic scientists, investigators and judges. The authors stressed the need for scientific cooperation of scientists, practitioners to implement the tasks and principles of criminal and civil proceedings.

Keywords: examination, expert, criminal proceedings, criminology, criminal proceedings, civil proceedings, tactics.

ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ЯК ОБОВ'ЯЗКОВА НОРМА ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНОМУ ОГЛЯДІ ТВАРИН У ПРОВАДЖЕННЯХ ПО ЗАБРУДНЕННЮ ДОВКІЛЛЯ

КОПАНЧУК Володимир Олександрович - доктор наук з державного управління, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова
УДК 343.985.4
DOI 10.32782/EP.2021.3.13

Излагаются правовые основы и перспективы развития уголовного процесса в свете правовой реформы в государстве. Рассмотрены процессуально-правовые и криминалистические вопросы о целесообразности и эффективности привлечения специалиста ветеринара при проведении осмотра места происшествия и криминалистическом осмотре животных по уголовным производствам по загрязнению окружающей среды с целью качественного выявления, фиксации и исследования доказательной базы совершения указанной категории уголовных преступлений, а также обоснована необходимость эффективного сотрудничества работников следственных органов и криминалистов для качественного и объективного выполнения задач уголовного судопроизводства, улучшения инновационной политики Украины. Сформированы и приведены предложения по улучшению методики исследования следовой картины по уголовным правонарушениям против окружающей среды. Раскрывается значение и место этих новелл в системе права и криминалистики в целом. Сделаны выводы и даны рекомендации по согласованному применению норм действующего законодательства в практической деятельности криминалиста и следователя. Привлечено внимание на необходимости дальнейшего научного сотрудничества ученых, специалистов в области материального и процессуального права.

Ключевые слова: уголовный процесс, криминалистика, осмотр, осмотр места происшествия, животные, правоохранительные органы, досудебное расследование, уголовное производство, ветеринария, специалист.

Постановка проблеми

З урахуванням стрімкого зростання випадків незаконного забруднення навколишнього середовища в Україні та світі, збільшення кількості розпочатих кримінальних проваджень вказаної категорії та занепокоєння активістів нашої планети щодо збереження природи, у зазначеній статті буде здійснена спроба надати оцінку ефективності залучення правоохоронними органами та криміналістами, зокрема, профільних спеціалістів для виявлення, фіксації та збирання доказової бази щодо підтвердження фактів та вини у порушенні екологічної безпеки, нежиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення, забруднення або псування земель, знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу та порушення ветеринарних правил, оскільки згідно з інтерв'ю голови Державної екологічної інспекції України Андрія Мальованого від 13 січня 2021 року щороку в Україні утворюється більше 470 млн. тонн промислових та побутових відходів. Населення зменшується, проте обсяги сміття тільки ростуть: у середньому одна людина продукує 250-300 кілограмів на рік. 93% непотребу вивозять на сміттєзвалища

та полігони, більше 2% спалюють, а лише 4,5% йде на переробку [1].

Специфічність та унікальність розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля вимагають від судових та правоохоронних органів, криміналістів розроблення нових методик щодо збирання доказової бази вчинення вказаних правопорушень та удосконалення вже чинних методик, норм кримінального та кримінального процесуального законодавства щодо боротьби із кримінальною протиправною поведінкою осіб-правопорушників у відношенні рослинного та тваринного світу зокрема, з метою подальшого невід'ємного використання вказаних норм та методик у проведенні ефективного розслідування, збору доказової бази, у встановленні та притягненні винних осіб до відповідальності.

Це покладає особливу відповідальність на правоохоронні органи та криміналістів щодо проведення якісного та легітимного досудового розслідування у кримінальних провадженнях зазначеної категорії, повного та неупередженого збору доказової бази, що не уявляється можливим без суворого дотримання процедури законності. У цьому і полягає **актуальність** проблеми.

Аналіз останніх досліджень - та публікацій

Проведений аналіз [1–8] показав, що вчені та практики неодноразово досліджували діяльність правоохоронних органів та криміналістів по збиранні доказової бази, проведенні слідчих дій у цілому та її окремі аспекти зокрема. Проте розгляд питання щодо можливості та доцільності залучення спеціаліста при проведенні криміналістичного огляду тварин у випадках встановлення фактів забруднення навколишнього середовища вимагає детального дослідження та аналізу.

Мета статті – на підставі проведеного теоретичного аналізу та власного практичного досвіду розглянути доцільність та ефективність залучення спеціаліста (ветеринарного лікаря) при проведенні огляду місця події та криміналістичному огляді тварин у кримінальних провадженнях по

забрудненню довкілля, а також обґрунтувати необхідність ефективної співпраці працівників слідчих органів, ветеринарних спеціалістів та криміналістів для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження та покращення інноваційної політики України взагалі.

Виклад основного матеріалу

Згідно з інформацією у всесвітній мережі Інтернет [2] за п'ять років (у період з 2016 по 2021 роки) кількість побутових відходів в Україні збільшилася майже на 40%. Так, якщо у 2016 році українці викинули 11 млн. тонн сміття, то вже у 2021 році ця цифра зросла до 15 млн. тонн, з них 94% відправили на полігони, проте лише 6% – утилізували або відправили на вторинне перероблювання.

Невтішні речі лунають із вуст Андрія Мальованого, голови Державної екологічної інспекції України, який, зокрема, зазначає, що ситуація з утилізацією відходів в Україні різюче різниться від того, що відбувається в країнах Євросоюзу. Так, 47% побутового сміття країни ЄС спрямовують на переробку і цей відсоток постійно зростає. Ще 28% знищують шляхом спалення, виробляючи при цьому енергію, яка йде в тепло – та енергосистеми. А на полігони для захоронення у Європі надходить лише 23%.

В Україні ж сміттєзвалища та полігони займають понад 9 тисяч гектарів. Це площа цілого міста Кременчук Полтавської області або міста Хмельницький. З них третина не відповідає нормам екологічної безпеки. Шкідливі речовини просочуються в атмосферу та ґрунт, в підземні води та поверхневі водоймища, порушують функціонування екосистем, завдають шкоди сільському господарству. А викиди звалищного газу ще й спричиняють негативний вплив на зміну клімату [1].

За вказаної ситуації неминуче страждає рослинний та тваринний фонд нашої держави та цілого світу, як наслідок – страждає людство.

Адже класики медицини роблять такий висновок: медицина зберігає людину, ветеринарія ж оберігає людство. Недарма в багатьох країнах найбільш уживаним є по-

няття «Ветеринарна медицина». І справді, ветеринарний лікар постійно веде боротьбу з зооантропонозами – хворобами, загальними для тварин і людини [3]. Цим самим він охороняє здоров'я людей від багатьох небезпечних хвороб: сибірської виразки, сказу, бруцельозу, туберкульозу, лептоспірозу та цілого ряду інших. Крім того, ветеринарний лікар здійснює нагляд за санітарною якістю м'яса, молока, яєць та інших продуктів тваринництва. Якість зазначених продуктів нерідко постає причиною не тільки поодиноких, а й масових захворювань людини.

Існує тісний зв'язок медицини людської з медициною ветеринарною. Це простежується історично. На всіх стадіях становлення обидві науки і практичне застосування їх досягнень йшли поряд. Пояснення просте: дуже багато у людей і тварин спільних захворювань. І майже однакові причини їх виникнення, особливості прояву та перебігу. У зв'язку з цим у медичних і ветеринарних лікарів багато спільних прийомів і навичок у лікуванні, а також завдань і заходів боротьби з хворобами. До того ж, обидві науки взаємозалежні. Медицина, наприклад, ставить досліди на тваринах, відпрацьовує на них хірургічні операції та випробовує ліки, вакцини, призначені для людей. У свою чергу, ветеринарні дослідники теж багато взяли з медицини.

З урахуванням вищевикладеного стає зрозумілим, що при збиранні та дослідженні доказової бази щодо вчинення кримінальних правопорушень проти довілля криміналістичній науці не обійтись без цих «наук-побратимів»: ветеринарії та медицини, оскільки наслідки забруднення довілля неминуче знаходять своє відображення на рослинах та тваринах, які на собі першими відчують згубний вплив протиправної діяльності люди по забрудненню.

Але в розумінні людей необізнаних медицина, ветеринарія та криміналістика далекі одна від одної. Така думка склалася внаслідок того, що медицина з величезної кількості живих істот на Землі обрала об'єктом своїх досліджень і турбот людину. На ній вона зосередила науку і практику,

свою думку і свої сили, свої знання і свої ресурси, свої дії.

У ветеринарії наука і практика охоплюють безліч живих об'єктів, які у своїй більшості різко відрізняються один від одного видовими і морфологічними особливостями, способом існування, відтворенням собі подібних та іншими ознаками. І ще одна істотна відмінність: тварини безсловесні, що і де болить, вони сказати не можуть. Отже, ветеринарному лікарю часто буває набагато важче, ніж медику, розпізнати хворобу. Під словом тварини ми розуміємо також і домашніх тварин, і звірів, і птицю, і риб, і бджіл. Звідси, у свою чергу, витікають і особливості щодо оцінки хворобливого процесу, визначаються методи та масштаб лікувально-профілактичних заходів, проводиться їх економічна оцінка. Ось цією специфікою визначаються складність завдань ветеринарії, її місце в житті суспільства, а також на виробництві.

Наука ж криміналістика – це наука про закономірності кримінально-протиправної діяльності людини, техніку, тактику та методику виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

Постає логічне запитання: як же можуть бути поєднанні на практиці ветеринарія та криміналістика? Відповідь проста: при проведенні огляду місця події для виявлення ознак вчинення кримінального правопорушення.

Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає такі види огляду: 1) місця події, 2) місцевості, 3) приміщення, 4) речей, 5) документів, 6) кореспонденції, 7) трупа (статті 237-238, 262 Кримінального процесуального кодексу України) [4]. Окрім цього, фактично ще існує огляд тварин.

Огляд місця події, за визначенням Щербаковського М.Г., – це слідча дія, метою якої є виявлення слідів правопорушення, речових доказів, з'ясування обставин злочину, а також інших обставин, які мають значення для справи, а змістом – безпосереднє сприйняття, аналіз та фіксація слідчим різних матеріальних об'єктів та елементів [5, С. 44].

Або огляд місця події, за словами Васильєва О.М., – це слідча дія, яка полягає

у дослідженні слідчим місця події шляхом безпосереднього особистого його сприйняття та фіксації з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки події, а також інших обставин, що мають значення для справи [6, С. 257].

Зокрема, Крилов І.П. вказує, що огляд – процесуальна дія, яка складається із спостереження (під спостереженням необхідно розуміти не лише огляд, але і сприйняття за допомогою усіх органів почуттів: нюху, дотику, слухового сприйняття) та вивчення різних об'єктів для встановлення та закріплення доказів та інших обставин, які мають значення для справи [7, С. 302].

Жогін М.В. вказує, що слідчий огляд представляє собою безпосереднє виявлення, сприйняття та дослідження слідчим об'єктів, які мають значення для справи, їх ознак, властивостей, стану та розташування. Є самостійною невідкладною слідчою дією [8, С. 322].

Зазначимо, що місце події – це ділянка місцевості (у тому числі водойма), приміщення, транспортний засіб, у межах якого виявлені сліди (ознаки) вчиненого кримінального правопорушення.

Об'єктами огляду місця події виступають: ділянка місцевості, приміщення, певний простір або територія – ліс, поле, а також віртуальний простір (у випадках кіберправопорушень), де виявлені сліди правопорушення; труп, жива істота – наприклад, тварина; окремі сліди кримінального правопорушення та злочинця; речі та документи, які перебувають на місці події; обстановка (різні речі матеріального світу) місця події.

Розглянемо більш детально можливості огляду тварини.

Так, огляд – найдавніший простий і доступний кожному метод дослідження тварини. Його проводять при денному світлі або при хорошому штучному освітленні неозброєним оком.

При загальному огляді власник тварини, а також слідчий та криміналіст, які оглядають тварину, можуть визначити такі складові, як: статура, вгодованість, положення тіла в просторі, стан слизових оболонок, шкіри та волосяного покриву, виявити

місця пошкоджень, збудження, пригнічення тварини.

Місцевий зовнішній і внутрішній огляд із застосуванням спеціальних методів і інструментів здійснює ветеринарний фахівець, коли необхідно з'ясувати, чи не хворіє ця тварина.

1. Положення тіла, або поза.

Положення тіла може бути добровільне, тобто природне (фізіологічне) стояче або лежаче, і вимушене стояче або лежаче. Здорові тварини легко змінюють положення тіла.

2. Статура характеризується ступенем розвитку кістяка і м'язів.

3. Вгодованість.

Розрізняють хорошу, задовільну, незадовільну (погану) вгодованість, виснаження, ожиріння.

4. Темперамент – це швидкість і ступінь реакції тварини на різні зовнішні подразники.

Його визначають, спостерігаючи за поведінкою тварини, виразом її очей, рухами вушних раковин («грою вухами»). Розрізняють живий і флегматичний темперамент.

У молодих тварин темперамент зазвичай живий та грайливий.

Флегматичний темперамент проявляється менш швидкою реакцією на зовнішні подразники. Тварини нерідко малорухливі, ліниві.

5. Огляд шкіри і шкірного покриву.

При огляді волосяного та шкірного покриву у великої рогатої худоби відзначають: довжину волосся, чи воно гладко прилягає або скуйовджене, блищить або матового кольору (тьмяний); забрудненість (на стегнах, підгрудді та боках може бути «навал» – засохлі бруд і гній); чи є облісіння, чи міцно сидить волосся в цибулинах; наявність або відсутність линяння.

У здорових тварин волосяний покрив блискучий. У теплу пору року він короткий, гладкий і щільно прилягає до шкіри. У зимовий період волосся довше. Линяння – нормальне явище.

Випадіння волосся на окремих ділянках шкіри, облісіння – ознаки захворювання (наприклад, лишай, воші і т.п.).

Температуру шкіри визначають, торкаючись тильною стороною руки до частин тіла: у корів – це шкіра біля риг, вуха, кінцівки; у коня – вуха, кінцівки; у собак – кінчик хвоста і ніс. Підвищення температури супроводжується гарячковим захворюванням, сильним занепокоєнням тварини та її перегріванням.

Шкіра більшості тварин містить пігмент, що забарвлює її в темний колір. Колір шкіри визначають на пігментованих ділянках.

При хворобливих станах він змінюється і набуває синюшного, жовтого, почервоного або білого кольору.

При індивідуальному огляді хворої тварини слідчим та криміналістом у разі виявлення ними на шкірі тварини набряків, висипів, струпів, виразок слід негайно звернутися до ветеринарного фахівця для роз'яснень, правильної фіксації їх у протоколі, попередньої діагностики захворювання, а також для надання кваліфікованої допомоги тварині та порятунку її життя.

6. Огляд слизових оболонок.

До них відносять слизову оболонку очей, порожнини носа, губ, у самок – передодня піхви.

У великої рогатої худоби в нормі слизова оболонка носа і нижньої губи блідо-рожевого кольору, передодня піхви – зі слабожовтуватим відтінком.

При хворобливому стані тварини слизові оболонки можуть набувати синюшності, жовтуватості, почервоніння і збліднення. Може мати місце ушкодження слизових оболонок: подряпини, рани, виразки, гнійники.

Слизові оболонки набувають синього відтінку при ураженнях різними хімікатами та отрутою.

Жовтяничне фарбування пов'язано із захворюванням печінки.

Почервоніння можливе при напруженій роботі, особливо при високій зовнішній температурі.

Збліднення слизових оболонок вказує на внутрішню кровотечу: при розривах печінки, нирок, аорти, великих кровоносних судин, при анемії.

У тварин за допомогою огляду, аускультації (прослуховуванні звуків), перкусії (ви-

стукування), пальпації (обмацування кінчиками пальців або долонею) досліджують лімфатичні вузли і судини, серце та кровоносні судини. Цю функцію при проведенні огляду необхідно доручити лише ветеринарному фахівцеві.

7. Огляд органів дихання.

Спочатку оглядають носові отвори – ніздрі можуть бути звужені або, навпаки, розширені, можливо одностороннє або двостороннє западання крил носа. Напруженість дихання можна визначити за ступенем руху крил носа. При посиленому диханні крила носа широко розкриваються і отвори ніздрів набувають округлої форми.

8. Огляд органів травлення.

Досліджують «жуйку». Звертають увагу на час появи її після прийому корму, кількість жуйних періодів протягом доби, їх тривалість, число жувальних рухів. Велика рогата худоба жує ритмічно, з певною швидкістю. Протягом доби число жуйних періодів коливається від трьох до шести. Тривалість кожного з них від 30-40 хвилин до 1 години. Залежно від характеру корму «жуйка» починається не пізніше 20-30 хвилин після прийому їжі.

Розлад «жуйки» відбувається при захворюванні передшлунків, сичуга, кишківника, печінки, при наявності інфекційних та інвазійних хвороб. При цьому відзначають сповільнену, рідкісну, коротку і мляву «жуйку».

Звертають увагу на вихідний з рота запах. Ознаками хвороби тварини можуть бути запах ацетону, солодкуватий або гнильний.

9. Огляд опорно-рухового апарату.

Під опорно-руховим апаратом розуміють кістково-м'язову систему та сполучні тканини кінцівок. При огляді звертають увагу на те, як тварина пересувається. У здорової тварини крок рівномірний по довжині і часу для всіх кінцівок.

10. Огляд очей.

Його проводять при розсіяному денному або штучному освітленні. Спочатку визначають загальну зорову здатність тварини. При частковій або повній втраті зору вона стає полохливою, обережною у рухах. Лякається раптових різких звуків, окриків.

Сліпі тварини напружують слух, тримають вуха напруженими або безперервно рухають ними («грають», «стрижуть вухами»). Під час руху такі тварини високо піднімають кінцівки, особливо грудні, як ніби пересуваються по воді.

Потім оглядають орбіту: її форму, стан шкіряного покриву (екземи, рани, переломи кісток, набряки, запалення, флегмони і т.п.); визначають, чи немає місце витрішкватість. Звертають увагу на цілісність повік, розташування вій, стан кон'юнктиви, рогівки.

Криміналісту, слідчому та ветеринарному фахівцю, які проводять огляд тварини, необхідно постійно пам'ятати та дотримуватись заходів безпеки, оскільки недотримання елементарних вимог безпеки при поводженні з тваринами може призвести до травматизму як ветеринарного фахівця, слідчого, криміналіста та господаря тварини, так і самої тварини зокрема.

Огляд тварини бажано проводити у присутності її господаря, спокійно, лагідно і впевнено. Кожен раз, наближаючись до тварини або заходячи у стійло, до «верстату» (гнізда), необхідно попереджати їх рівним, наказовим голосом. Не слід допускати грубих окриків та побоїв.

При огляді тварини особа, яка провадить його (слідчий, криміналіст, ветеринарний фахівець), повинна знати не тільки прізвисько тварини, її стать, вік, прикмети, темперамент та звички, проте і методи фіксації (утримання при проведенні огляду певних ділянок тіла тварини, а також при наданні лікарської допомоги).

Усе це, на наш погляд, допоможе слідчому та криміналісту зробити огляд більш якісним, деталізованим та дієвим, а для тварини вказану процедуру максимально не подразливою.

Як **висновок**, до статті зазначимо, що, на нашу думку, специфічність та унікальність розслідування кримінальних правопорушень проти довілля вимагають від судових та правоохоронних органів, криміналістів розроблення нових методик щодо збирання доказової бази вчинення вказаних правопорушень та удосконален-

ня вже чинних методик щодо боротьби із кримінальною протиправною поведінкою осіб-правопорушників, з метою подальшого невід'ємного використання вказаних напрацювань у проведенні ефективного розслідування, збору доказової бази, у встановленні та притягненні винних осіб до відповідальності.

Зважаючи на наявність недоліків у цій сфері процесуально-правової та криміналістичної діяльності, вважаємо за актуальні подальші дослідження відповідної спрямованості, адже останні створюватимуть перспективи теоретичних та практичних напрацювань та сприятимуть розв'язанню проблемних питань на цьому напрямку.

Література

1. Інформаційне агентство «Інтерфакс-Україна» інтерв'ю з Андрієм Мальованим, головою Державної екологічної інспекції України – назва статті: «На порозі сміттевого колапсу» від 13.01.2021 [Електронний ресурс] : <https://ua.interfax.com.ua>. (дата звернення: 01.07.2021).
2. Інформаційний інтернет-ресурс «Наш Час». [Електронний ресурс]: <https://nashasi.com>. (дата звернення: 01.07.2021).
3. Всеукраїнська громадська організація «ЗООСВІТ». [Електронний ресурс]: <https://zoosvit.org.ua>. (дата звернення: 01.07.2021).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України від 13.04.2012-№ 4651-VI (редакція станом на 16.06.2021) [Електронний ресурс] : <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 01.07.2021).
5. Щербаковский М.Г. Криминалистика: Пособие по подготовке к государственному (выпускному) комплексному экзамену. – Харьков: Прометей-Прес, 2004. – 284 с.
6. Криминалистика. Под ред.- А. Н. Васильева. М., Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 495 с.
7. Криминалистика. Под ред. И. Ф. Крылова. Л., Изд-во Ленин-го. ун-та, 1976. – 592 с.
8. Руководство для следователей, под редакцией Н.В.Жогиной, М., «Юридическая литература», 1971. – 752 с.

АНОТАЦІЯ

Викладаються правові основи та перспективи розвитку криміналістики у світлі правової реформи у державі. Розглянуто процесуально-правові та криміналістичні питання щодо доцільності та ефективності залучення фахівця ветеринара при проведенні огляду місця події та криміналістичному огляді тварин у кримінальних провадженнях по забрудненню довкілля, з метою якісного виявлення, фіксації та дослідженні доказової бази щодо вчинення вказаної категорії кримінальних правопорушень, а також обґрунтована необхідність ефективної співпраці працівників слідчих органів та криміналістів для якісного та об'єктивного виконання завдань кримінального провадження та покращення інноваційної політики України. Сформовані та наведені пропозиції щодо покращення методики дослідження слідової картини у кримінальних правопорушеннях проти довкілля. Розкривається значення та місце цих новел у системі права та криміналістики у цілому. Зроблені висновки та надані рекомендації щодо узгодженого застосування норм чинного законодавства у практичній діяльності криміналіста та слідчого. Привернуто увагу на необхідність подальшої наукової співпраці вчених, спеціалістів у галузі матеріального та процесуального права.

Ключові слова: кримінальний процес, криміналістика, огляд, огляд місця події, тварини, правоохоронні органи, досудове розслідування, кримінальне провадження, ветеринарія, спеціаліст.

Kopanchuk V. A.

INVOLVEMENT OF A SPECIALIST AS A MANDATORY NORM WHEN CONDUCTING AN INSPECTION OF THE SCENE AND FORENSIC EXAMINATION OF ANIMALS IN CRIMINAL CASES ON ENVIRONMENTAL POLLUTION

The article outlines the legal foundations and prospects for the development of criminal procedure and forensic science in the light of legal reform in the state. The article deals with procedural, legal and forensic issues about the feasibility and effectiveness of involving a veterinarian specialist when inspecting the scene in criminal cases on environmental pollution. A specialist is involved in order to qualitatively identify, record and study the evidence base for committing this category of criminal offenses. The article substantiates the need for effective cooperation between investigators and forensic experts for the qualitative and objective implementation of the tasks of criminal proceedings, improving the innovation policy of Ukraine. Proposals for improving the methodology for studying the trace picture of criminal offenses against the environment have been formulated and presented. The meaning and place of these short stories in the system of law and forensic science in general are revealed. The conclusions were drawn and recommendations were given on the coordinated application of the norms of the current legislation in the practical activities of a criminologist and an investigator. Attention is drawn to the need for further scientific cooperation of scientists, specialists in the field of substantive and procedural law

Keywords: criminal procedure, forensics, inspection, inspection of the scene, animals, law enforcement agencies, pre-trial investigation, criminal proceedings, veterinary medicine, specialist.

ПРОТИДІЯ КРИМІНОГЕННИМ ВПЛИВАМ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ СЛУЖБОЮ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

ПАХНІН Микола Леонідович - кандидат наук з державного управління,
доцент кафедри кримінального права та кримінології факультету № 6
Харківського національного університету внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-9236-9723>

УДК 343.92

DOI 10.32782/EP.2021.3.14

Позначено негативний вплив ЗМІ на населення. Визначено протидію криміногенним впливам засобів масової інформації Службою безпеки України як частину спеціальної протидії, де особливе значення має кримінально-правове (оперативно-розшукове і кримінально-процесуальне) реагування на криміналізацію і віктимізацію засобами масової інформації окремих людей та суспільства. Показано, що ця протидія, відповідно до п. 2 ст. 216 КПК України, здійснюється слідчими органів безпеки під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Аналіз положень кримінального законодавства дозволив зробити висновок, що протидія криміногенним впливам ЗМІ Службою безпеки України можлива головним чином, у межах статей 109, 110, 258-2, 436 та 442 КК України. Наведено статистичні дані, що свідчать про робочий процесуальний механізм притягнення до кримінальної відповідальності за вказаними нормами. Виконання інших дій, що передбачені Законом України «Про Службу безпеки України» доповнюють повноту заходів профілактики, запобігання та припинення криміналізації і віктимізації засобами масової інформації окремих людей та суспільства.

Ключові слова: криміналізація, віктимізація, криміногенний вплив, засоби масової інформації, злочинність, протидія, Служба безпеки України.

Постановка проблеми

Значення засобів масової інформації сьогодні важко переоцінити. Вони формують світогляд, визначають поведінку людей. Проте, непоодинокими є випадки їх негативного впливу. Вони можуть ставати джерелами відкритої або прихованої пропаганди насильства, жорстокості, расової, національної, релігійної та інших видів нетерпимості, дискримінації, драматизації криміногенної ситуації, романтизації злочинної діяльності, шкідливого способу життя тощо. Ця ситуація вимагає аналізу з метою прийняття заходів оздоровлення. Одним із напрямків такого дослідження є визначення протидії криміногенним впливам засобів масової інформації Службою безпеки України.

Стан наукового дослідження

Проблем боротьби з негативними впливами ЗМІ торкалися у своїх роботах О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, О. І. Бугера, В. І. Галаган, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, М. О. Д'ячкова, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, О. Г. Кулик, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, О. І. Напиральська, О. В. Олішевський, В. М. Попович, О. С. Сотула, С. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, В. О. Туляков, П. Л. Фріс, М. І. Хавронюк, С. Ю. Шостко, Н. С. Юзікова та інші. У їхніх працях розглянуті питання характеристики засобів масової інформації як фактора інституціоналізації злочинності, запобігання

їх негативному впливу на формування злочинної поведінки неповнолітніх тощо. Проте, малодослідженим залишається питання протидії негативним впливам ЗМІ Службою безпеки України.

Мета статті

Визначити та проаналізувати протидію криміногенним впливам засобів масової інформації Службою безпеки України.

Виклад основного матеріалу

Криміногенний вплив засобів масової інформації – це криміналізація та віктимізація засобами масової інформації окремих людей та суспільства загалом, що виражається у формуванні відповідних світогляду і поведінки шляхом інформаційної діяльності. Це, з одного боку, процес формування протиправних поведінки та свідомості, а з іншого – процес перетворення особи на жертву кримінального правопорушення внаслідок виховання віктимної поведінки або нездатності протистояти злочинності. Знаряддям впливу є інформація як сукупність відомостей або даних із великою кількістю форм, способів і методів її подачі.

Протидія криміногенним впливам ЗМІ – це заходи профілактики, запобігання та припинення криміналізації і віктимізації засобами масової інформації окремих людей та суспільства загалом.

Розглянемо протидію криміногенним впливам Службою безпеки України. На неї покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють за-

грозу життєво важливим інтересам України (ст. 2 Закону України «Про Службу безпеки України») [1].

Відповідно до ст. 24. Закону України «Про Службу безпеки України», СБУ відповідно до своїх основних завдань, у частині, що стосується цього дослідження, зобов'язана:

- здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;

- виявляти, припиняти та розкривати кримінальні правопорушення, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України, проводити їх досудове розслідування; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених кримінальних правопорушень;

- здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;

- забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань;

- здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки.

Тому Службі безпеки України, її органам і співробітникам для виконання покладених на них обов'язків надається право:

- вимагати від громадян та посадових осіб припинення правопорушень і дій, що перешкоджають здійсненню повноважень Служби безпеки України, перевіряти у зв'язку з цим документи, які посвідчують їх особу, а також проводити огляд осіб, їх речей і транспортних засобів, якщо є загроза втечі підозрюваного або знищення чи приховання речових доказів злочинної діяльності;

- подавати органам державної влади, органам місцевого самоврядування, підпри-

ємствам, установам, організаціям усіх форм власності, обов'язкових для розгляду пропозиції з питань національної безпеки;

– складати протоколи та розглядати справи про адміністративні правопорушення, віднесені законом до компетенції Служби безпеки України, проводити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів, застосовувати інші передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення (ст. 25 Закону України «Про Службу безпеки України»).

Якщо говорити більш предметно в ключі цього дослідження, то слід звернутися до п. 2 ст. 216 КПК України: слідчі органів безпеки здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109, 110, 110-2, 111, 112, 113, 114, 114-1, 201, 201-1, 258-258-5, 265-1, 305, 328, 329, 330, 332-1, 332-2, 333, 334, 359, 422, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 447 Кримінального кодексу України [2]. Серед цього переліку слід виокремити статті 109, 110, 258-2, 436 та 442 КК України. Саме здійснення кримінальних проваджень за цими нормами складає ядро спеціальної протидії. Розглянемо їх детальніше.

У ч. 2 ст. 109 КК України мова йде про публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій. У ч. 3 109 КК України – ті самі дії, вчинені з використанням засобів масової інформації [3]. Звернемо увагу на наявність процесуального механізму притягнення до кримінальної відповідальності за цією нормою. Це підтверджується відповідними статистичними даними. Так, за 2016 рік зареєстровано 45 випадків таких діянь (7 кримінальних проваджень направлено до суду з обвинувальними актами) [4]; за 2017 рік – 52 (22 кримінальні провадження направлено до суду з обвинувальними актами) [5]; за 2018 рік – 72 (17 кримінальних проваджень направлено до суду з обвинувальними актами) [6]; за 2019 рік – 52 (10 кримінальних проваджень направлено до суду з обвинувальним актом) [7]; за 2020 рік – 76 (14 кримінальних проваджень направлено до суду з обвинувальними актами) [8].

У ст. 110 КК України передбачена відповідальність за публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, або вчинення тих самих дій, що поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі. За 2016 рік зареєстровано 93 випадки закликів до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (33 кримінальні провадження направлено до суду з обвинувальними актами) [4]; за 2017 рік – 136 (63) [5]; за 2018 рік – 165 (61) [6]; за 2019 рік – 135 (54) [7]; за 2020 рік – 140 (34) [8].

За ч. 1 ст. 258-2 КК України притягаються до відповідальності за публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами. За ч. 2 цієї норми – ті самі дії, вчинені з використанням засобів масової інформації. За 2016 рік зареєстровано 20 випадків публічних закликів до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами (1 кримінальне провадження направлено до суду з обвинувальним актом) [4]; за 2017 рік – 0 (0) [5]; за 2018 рік – 5 (0) [6]; за 2019 рік – 2 (0) [7]; за 2020 рік – 5 (1) [8].

У ст. 436 КК України встановлена відповідальність за публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів. За 2016 рік зареєстровано 1 випадок пропаганди війни (жодне кримінальне провадження не направлено до суду з обвинувальним актом) [4]; за 2017 рік – 1 (0) [5]; за 2018 рік – 0 (0) [6]; за 2019 рік – 1 (0) [7]; за 2020 рік – 3 (1) [8].

У ч. 2 ст. 442 КК України закріплена відповідальність за публічні заклики до геноциду (діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих

умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу), а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів. За 2016 рік не зареєстровано випадків публічних закликів до геноциду, а також виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів (жодне кримінальне провадження не направлено до суду з обвинувальним актом) [4]; за 2017 рік – 1 (0) [5]; за 2018 рік – 2 (0) [6]; за 2019 рік – 4 (0) [7]; за 2020 рік – 2 (0) [8].

Висновки

Протидія криміногенним впливам засобів масової інформації Службою безпеки України – це частина спеціальної протидії, де особливе значення має кримінально-правове (оперативно-розшукове і кримінально-процесуальне) реагування на криміналізацію і віктимізацію засобами масової інформації окремих людей та суспільства. Ця протидія, відповідно до п. 2 ст. 216 КПК України, здійснюється слідчими органів безпеки під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Аналіз положень кримінального законодавства дозволяє зробити висновок, що протидія криміногенним впливам ЗМІ Службою безпеки України можлива головним чином у межах статей 109, 110, 258-2, 436 та 442 КК України. Статистичні дані свідчать про робочий процесуальний механізм притягнення до кримінальної відповідальності за вказаними нормами. Саме здійснення кримінальних проваджень по цих статтях складає ядро спеціальної протидії. Виконання інших дій, що передбачені Законом України, «Про Службу безпеки України» доповнюють повноту заходів профілактики, запобігання та припинення криміналізації і віктимізації засобами масової інформації окремих людей та суспільства.

Література

1. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 р. № 2229-ХІІ. Законодавство України : база даних / Вер-

хов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення: 29.06.2021).

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 29.06.2021).

3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print> (дата звернення: 29.06.2021).

4. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень-грудень 2016 року. Генеральна прокуратура України. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?m=fslib&t=fsfile&c=download&file_id=200945 (дата звернення: 26.06.2021).

5. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2017 року. Генеральна прокуратура України. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?m=fslib&t=fsfile&c=download&file_id=203952 (дата звернення: 26.06.2021).

6. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2018 року. Генеральна прокуратура України. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?m=fslib&t=fsfile&c=download&file_id=205797 (дата звернення: 26.06.2021).

7. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2019 року. Генеральна прокуратура України. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?m=fslib&t=fsfile&c=download&file_id=208205 (дата звернення: 26.06.2021).

8. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за грудень 2020 року. Генеральна прокуратура України. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?m=fslib&t=fsfile&c=download&file_id=210855 (дата звернення: 26.06.2021).

9. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. Законодавство України : база даних / Верхов. Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>

АНОТАЦІЯ

Мета статті – визначити та проаналізувати протидію криміногенним впливам засобів масової інформації Службою безпеки України.

Розглянуто негативний вплив засобів масової інформації на населення. Визначено, що саме вони стали і джерелом, і знаряддям дії на населення, визначають критерії оцінки добра і зла, формують стереотипи поведінки. Часто ці джерела наповнені зображеннями насильства і жорстокості, расової, національної, релігійної та інших видів нетерпимості, драматизації криміногенної ситуації, романтизації злочинної діяльності, шкідливого способу життя тощо. Разом перераховане чинить негативну дію на особистість, направляє її на протиправний шлях, викликає страх, сіє паніку, завдає шкоди здоров'ю населення.

Визначено протидію криміногенним впливам засобів масової інформації Службою безпеки України як частини спеціальної протидії, де особливе значення має кримінально-правове (оперативно-розшукове і кримінально-процесуальне) реагування на криміналізацію і віктимізацію засобами масової інформації окремих людей та суспільства. Показано, що ця протидія, відповідно до п. 2 ст. 216 КПК України, здійснюється слідчими органів безпеки під час досудового розслідування кримінальних правопорушень. Аналіз положень кримінального законодавства дозволив зробити висновок, що протидія криміногенним впливам ЗМІ Службою безпеки України можлива головним чином, у межах статей 109, 110, 258-2, 436 та 442 КК України. Наведено статистичні дані, що свідчать про робочий процесуальний механізм притягнення до кримінальної відповідальності за вказаними нормами. Виконання інших дій, що передбачені Законом України «Про Службу безпеки України», доповнюють повноту заходів профілактики, запобігання та припинення криміналізації і віктимізації засобами масової інформації окремих людей та суспільства.

Ключові слова: криміналізація, віктимізація, криміногенний вплив, засоби масової інформації, злочинність, протидія, Служба безпеки України.

SUMMARY

The purpose of these papers is to identify and analyze the counteraction to criminogenic influences of mass media by the Security Service of Ukraine.

The negative impact of mass media on the population is considered. It is determined that they have become both a source and an instrument of action on the population, determine the criteria for assessing good and evil, form stereotypes of behavior. Often these sources are filled with images of violence and cruelty, racial, national, religious and other types of intolerance, dramatization of the criminal situation, romanticization of criminal activity, harmful lifestyle etc. Together, this has a negative effect on the individual, directs him to the wrong path, causes fear, sows panic, and harms the health of the population.

The counteraction to criminogenic influences of mass media by the Security Service of Ukraine is defined. It is a part of special counteraction, where criminal-legal (operative-search and criminal-procedural) response to criminalization and victimization by mass media of individuals and society is of special importance. It is shown that this counteraction, in accordance with paragraph 2 of Art. 216 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, is carried out by investigators of security bodies during pre-judicial investigation of criminal offenses. The analysis of the provisions of the criminal legislation allowed us to conclude that counteraction to criminogenic influences of the media by the Security Service of Ukraine is possible mainly within the limits of Articles 109, 110, 258-2, 436 and 442 of the Criminal Code of Ukraine. The statistical data is testifying the working procedural mechanism of bringing to criminal responsibility according to the specified norms. Implementation of other actions provided by the Law of Ukraine 'About the Security Service of Ukraine' complements the completeness of measures to prevent and stop criminalization and victimization individuals and society by the media.

Key words: criminalization, victimization, criminogenic influence, mass media, crime, counteraction, Security Service of Ukraine.

[laws/show/80731-10/print](#) (дата звернення: 29.06.2021).

10. Адміністративні правопорушення в Україні у 2018 році. Державна служба статистики України : офіц. веб-сайт. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/prav_zloch/adm_prp_2018.htm.xls (дата звернення: 29.06.2021).

«ЗЕЛЕНА КІМНАТА» ЯК ЕФЕКТИВНА ФОРМА РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЩО ПОТЕРПІЛИ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА

МАЛИНОВСЬКА Тетяна Миколаївна - кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Харківського національного університету внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-7713-7617>

УДК 343.9:343.226(477)

DOI 10.32782/EP.2021.3.15

Забезпечення найкраще інтересів дитини як пріоритетна засада формування та здійснення дружнього до дитини правосуддя регламентується як міжнародними стандартами, так і законодавчими та нормативно-правовими актами України.

Україна як член Ради Європи взяла на себе зобов'язання у сфері імплементації стандартів щодо захисту дітей – жертв насильства або свідків злочинів. Надзвичайно актуальним та одним із провідних напрямів державної політики є питання реформ у галузі безпеки та захисту прав дітей, забезпечення їх найкращих інтересів, впровадження інноваційних методик превентивної роботи. Утім доводиться констатувати, що законодавчий процес не відповідає суспільним очікуванням, щодо збалансованого та системного реформування законодавства України. З метою приведення роботи поліцейських до міжнародних стандартів у сфері ювенальної юстиції та удосконалення системи досудового розслідування у справах за участю дітей виникла необхідність у забезпеченні єдиного підходу до допиту дітей з використанням методики «зелена кімната».

Метою статті є аналіз чинного кримінального процесуального законодавства в частині допиту постраждалих дітей. Акцентувати увагу на масштабність випадків сексуального насильства й іншої агресивної поведінки щодо дітей і на необхідність удосконалення процесуальних прогалин у чинному законодавстві.

Ключові слова: сексуальне насильство, дитина, потерпілий, свідок, захист, «зелена кімната».

Постановка проблеми

Посилення європейської інтеграції України потребує втілення у правоохоронну практику визнаних світовим товариством стандартів захисту прав і свобод людини. Передусім, це стосується дітей, які внаслідок психологічної, соціальної та особистісної незрілості, залежності від дорослих, недостатнього життєвого досвіду та багатьох інших чинників найменше захищені від небезпек, зокрема, виявів сексуального насильства, сексуальних зловживань та сексуальної експлуатації.

Стан дослідження проблеми

Наукове опрацювання проблем захисту прав дитини проводилось ученими різних галузей права. Значний внесок у дослідження теоретико-правових аспектів процесу становлення, розвитку та функціонування прав дитини здійснили українські науковці: О.М. Бандурка, І.О. Бандурка, К.Б. Левченко, Т.І. Мальована, Н.Е. Мілорадова, І.ПОсипенко, Н.М. Опольська, С.П. Коталейчук, Н.М. Крестовська, С.В. Несинова, С.А. Саблук та ін.

Дотримання прав дітей із різним процесуальним статусом (потерпілий, свідок, підозрюваний) розглядали вчені Ю.І. Азаров, М.О. Амонс, І.П. Богаденко,

В.В. Бурлака, О.П. Заворіна, Н.В. Іванчук, І.І. Кагляк, О.О. Юхно та ін.

Незважаючи на значний інтерес науковців до практичних аспектів забезпечення прав та свобод дитини, на сьогодні невирішеною залишається ціла низка питань правової проблематики в означеній сфері, зокрема щодо забезпечення єдиного підходу до допиту дітей незалежно від їх статусу у кримінальних (потерпілий, свідок, підозрюваний, обвинувачений) провадженнях з використанням методики «зелена кімната».

Метою статті є аналіз чинного кримінального процесуального законодавства в частині допиту постраждалих дітей. *Завданням* є дослідження форм роботи з дітьми, що можуть застосовуватися органами поліції для проведення допиту у кримінальних провадженнях в умовах, що мінімізують та не допускають повторної травматизації психіки дітей усіх вікових категорій та психологічних особливостей.

Наукова новизна дослідження полягає в рекомендаціях щодо кримінальних процесуальних дій стосовно дітей, зокрема щодо забезпечення єдиного підходу до допиту дітей, що потерпіли від насильства.

Виклад основного матеріалу

Сучасний стан проблеми сексуального насильства над дитиною найкраще демонструють наявні статистичні дані міжнародного та національного рівнів. Так, за даними ЮНІСЕФ, кожна п'ята дитина в Європі стає жертвою сексуального насильства і 80% випадків – це знайомі, рідні, близькі дитини [1]. За статистичними даними, наданими фахівцями підрозділів ювенальної превенції органів національної поліції, упродовж 2020 року стосовно дітей учинено 2899 кримінальних правопорушень, від яких потерпіло 3 148 дітей, у тому числі 969 – від тяжких та особливо тяжких. Від злочинів проти статевої свободи та недоторканності потерпіло 357 дітей. Від кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, потерпіло 102 дитини.

Водночас, за результатами дослідження, проведеного фахівцями офісу Президента України спільно з Міжнародним союзом

електрозв'язку, де було опитано понад 5 тис. дітей до 18 років і близько 5,5 тис. батьків, з'ясувалося, що кожна 5-та дитина в Україні потерпає від сексуального насильства. Тобто злочини проти статевої свободи та недоторканності дітей відрізняються високим рівнем латентності: лише про 10 % злочинів стає відомо поліції, ще менше потрапляє до суду [2, с. 164].

Як зазначає Уповноважений Президента України з прав дитини М.М. Кулеба, у більшості випадків сексуального насильства зацікавлені особи не повідомляють до правоохоронних органів через страх слідчої, судової тяганини. У випадку відкриття кримінального провадження дитина має дати свідчення щонайменше тричі! На практиці був випадок, коли дитину опитували понад 100 разів. Це призводить до повторної травматизації дитини, яка пережила насильство. Також часто дитині доводиться давати показання в залі суду в присутності кривдника [2, с.22]. Крім того, під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, у яких малолітня або неповнолітня особа є жертвою сексуального насильства, проводять значну кількість експертиз, допитів, що вкрай негативно позначається на психіці дитини [2, с.16].

Вищезазначене вказує на те, що сучасна система не спроможна належним чином захистити дитину. Саме тому надзвичайно актуальним та одним із провідних напрямів державної політики постає питання реформ у галузі безпеки та захисту прав дітей, забезпечення їх найкращих інтересів, впровадження інноваційних методик превентивної роботи.

Створення та функціонування приміщень, «дружніх» до дитини для забезпечення допиту постраждалих від сексуального насильства, жорстокого поводження та всіх видів насильства стосовно дітей, з використанням методики «зелена кімната» – важливий крок у проведенні реформ.

Керівні принципи ООН з питань правосуддя у справах, пов'язаних із участю дітей – жертв та свідків злочинів (22.07.2005), регламентують застосування процедур, що є дружніми до дітей, у тому числі шляхом забезпечення наявності кімнат для проведення опитувань, призначених спеціально до

дітей, створення в тій же місцевості міждисциплінарних служб для дітей –жертв, пристосування судових приміщень до інтересів дітей свідків, встановлення перерв у процесі дачі дитиною показань, встановлення строків слухань у такий час дня, який відповідає віку та ступеню зрілості дитини, а також створення належної системи повідомлень, що полегшують процес дачі дитиною показань[3].

Під час допиту малолітньої або неповнолітньої особи застосовуються загальні правила, встановлені ст. 224 КПК, і одночасно правила, що встановлені вимогами ст. 226 ст. 227 Кримінального процесуального кодексу від 13.04.2012року, де закріплена обов'язкова участь педагога або психолога на всіх етапах судочинства за участі дитини [4]. Як справедливо визначають І.П.Осипенко, О.О. Калітник, допит неповнолітніх вважається одним із найскладніших видів допиту, адже саме він охоплює собою процесуальний, тактичний, організаційний, психологічний, педагогічний та етичний аспекти [5,с.440].

Офіційний допит дитини, яка стала жертвою сексуального насильства, проводиться майже завжди. Принаймні, не можна навести ні одного випадку, коли було б відкрито кримінальне провадження і зібрано докази без допиту дитини. Допитів може проводитись декілька, та найчастіше їх два. Хоча їх може бути й значно більше, наприклад, у справах, де багато епізодів, таких як зйомки дитини в порнографії, коли обставини кожного сюжету з'ясовують на окремому допиті [6, с.22].

Мінімізувати кількість опитувань дитини можливо, якщо використовувати відео- та аудіо фіксацію, з метою подальшого використання таких записів як під час досудового слідства, так і в суді, що надасть можливість уникнути повторних допитів дитини та постійного повернення дитини до негативних подій, що трапились у її житті.

До речі, на сьогодні законодавство України ст. 232 Кримінального процесуального кодексу України передбачає таку відео- та аудіофіксацію слідчих дій, у тому числі допиту дитини – свідка та/або жертви злочину. Але така відео- або звукофікація не є обов'язковою нормою. Таким чином, в аспекті фіксації допиту дітей, українське законодавство потребує свого вдосконалення. Це

значно наблизить законодавство України до міжнародних стандартів щодо захисту прав дітей – жертв та/або свідків злочинів, де ця норма є обов'язковою [7, с.14].

Крім фіксації допиту дітей та їх кількості, не менш важливим фактором є місце, де проводиться допит дітей – жертв та/або свідків злочинів. Як показує практика, у більшості випадків допит дитини нічим не відрізняється від усіх інших. Найчастіше місцем допитів є кабінет слідчого [8, с.389]. З цього приводу, зазначає Т.І.Мальована, вибір місця допиту відіграє досить важливу роль, проведення допиту у кабінеті слідчого може мати негативні наслідки як для дитини, так і для справи у цілому. Дитина може замкнутись, не надати повних свідчень, які є важливими для встановлення істини у справі, а найголовніше – може отримати додаткову психологічну травму, що завдасть шкоди її фізичному та психологічному здоров'ю [9, с.178].

Враховуючи вищезазначене, допит дітей слідчими повинен проводитись у максимально комфортних та безпечних умовах, які сприятимуть формуванню довірливого спілкування, наданню дитиною максимально інформативних свідчень та не завдадуть їй додаткової психологічної травматизації, що відповідає міжнародним нормам та стандартам, які на себе взяла Україна, ратифікувавши Верховною Радою України 27 серпня 2012 року положення Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., CETS № 201), де в п. b) ст. 35 окреслено вимоги до допиту дитини – свідка чи жертви злочинних посягань, зокрема, визначено, що допит дитини повинен проводитись в спеціально облаштованому для цього приміщенні [11].

Таким місцем є спеціально обладнана кімната, що має власну назву – «Зелена кімната» і яка для України не є новелою (уперше цей термін з'явився в офіційних документах у 2008 р.) [7].

В Україні перше таке приміщення було створено на базі Харківського національного університету внутрішніх справ (ХНУВС) за підтримкою громадської правозахисної організації Ла-Страда. У 2006 році на кафедрі соціології та психології ХНУВС, з метою по-

силення практичної складової в освітньому процесі було створено навчально-тренувальний полігон «зелену кімнату», який функціонує і нині. Цей полігон використовується для відпрацювання курсантами та слухачами тактики окремих вербальних слідчих (розшукових) дій з дітьми, які постраждали внаслідок кримінальних правопорушень чи стали свідками злочинів [10, с.60].

Зауважимо, що на сьогодні в Україні функціонує 34 кімнати дружніх до дитини, з яких 25 створені у підрозділах поліції, 4 на базі ВНЗ системи МВС, 3 на базі соціальних служб та 2 на базі неурядових організацій. Із зазначеної кількості лише 25 відповідають критеріям, дружнім до дітей, 6 кімнат мають лише засоби відеофіксації, 3 кімнати обладнані лише меблями. У 2020 році в цих приміщеннях проведено більше 300 заходів, з яких 173 допити дітей, які постраждали або стали свідками кримінальних правопорушень.

Важливим кроком в Україні в напрямку належної правової процедури щодо захисту прав дітей – жертв, які постраждали від насильства, або стали свідками кримінальних правопорушень, пов'язаних із насильством, стало успішне впровадження в рамках пілотного проекту у м. Вінниця модель центру Барнахус – це міждисциплінарний спеціалізований заклад, що створюється для проведення процесуальних дій з урахуванням відповідних положень Кримінального процесуального кодексу України в дружньому до дитини середовищі та в умовах, які мінімізують наслідки її травматизації [12]. Але разом з тим, слід зазначити, що одного центру недостатньо для протидії цьому негативному явищу, та захисту прав потерпілих дітей. Тому вважається вкрай необхідним впровадження передового досвіду щодо допиту постраждалих дітей від насильства у всіх регіонах України із залученням до роботи у цих центрах провідних фахівців.

Висновки

Здійснюючи комплексний аналіз КПК України, ми стикаємося з тією обставиною, що у нормативно-правовому акті чітко не передбачено місце проведення допиту постраждалої дитини від насильства. Звертаючись до ст. 35 Конвенції Ради Європи про

захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція 2007 року, CETS № 201), яка ратифікована Верховною Радою України 27 серпня 2012 року [11], ми знаходимо в ній твердження про необхідність допиту постраждалих дітей у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні. Таким чином, ми можемо простежити недоліки чинного кримінального процесуального законодавства, у частині допиту постраждалих дітей, що потребують усунення і внесення відповідних змін до чинного законодавства. З огляду на означене, пропонуємо статтю 226 Особливості допиту малолітньої або неповнолітньої особи, доповнити частиною «проведення допиту дитини, у спеціально обладнаному та прилаштованому для цих цілей приміщенні», що відповідає встановленим міжнародним та європейським стандартам роботи, та надасть можливість провести допит дитини одноразово, за участю всіх спеціалістів, використовуючи відео - та аудіо фіксацію, що позбавить повторної травматизації дитини, яка пережила насильство.

Література

1. У 80% випадків діти зазнають сексуального насильства від знайомих людей – Кулеба / УКРІНФОРМ <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3138562-u-80-vipadkiv-ditizaznaut-seksualnogo-nasilstva-vid-znajomih-ludej-kuleba.html> (дата звернення 15.07.2021)
2. Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення [Текст] : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 черв. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, В. В. Корольчук]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 413 с.
3. Керівні принципи, що стосуються правосуддя з питань, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів від 22.07.2005 https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_e54 (дата звернення 15.07.2021)
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: закон від 13.04.2012 № 4651-VI // Відом. Верховної Ради України. № 9–1.

5. Осипенко І.П, Калітник О.О Допит неповнолітньої особи у кримінальному провадженні та його особливості. Юридичний-науковий електронний журнал № 8/2020-С. 439-441

6. Є. Сльозка Дослідження передумов запровадження нової практики допиту/опитування дитини, яка постраждала від сексуального насильства Жіночий консорціум України за підтримки VICE (Міжнародного католицького бюро дитини) та OAK Foundation. 2015 с. 52

7. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. К.: ФОП Клименко, 2015. – 114 с.

8. О. В. Нечеснюк Особливості проведення допитів неповнолітніх, які стали жертвами сексуального насильства Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 червня 2020 року) с.399-392 <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/17290> (дата звернення 15.07.2021)

9. Т.І. Мальована Місце проведення допиту дитини, яка потерпіла від злочину у кримінальному провадженні Вісник кримінального судочинства № 3/2015 с. 178- 184

10. Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994-2019 рр.) :зб. тез доп. на міжнар.наук-практ.конф.до 25 річчя створення ун-ту Харків, 22 листоп. 2019р./ МВС України, Харків. Нац.ун-т внутр.справ. – Харків, 2019. – 544с.

11. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., CETS № 201), яка була ратифікована Верховною Радою України 20.06. 2012 і набула чинності з 1 грудня 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927 (дата звернення 17.07.2021)

12. Вінниччина стала першим регіоном в Україні, де впровадили модель Барнахус для дітей, постраждалих від насильства <http://www.vin.gov.ua/news/ostanni-novyny/37422-vinnychchyna-stala-pershym-rehionom-v-ukraini-de-vprovadyly-model-barnakhus-dlia-ditei-postrazhdalykh-vid-nasylystva> (дата звернення 15.07.2021)

Malynovska Tatyana, Candidate of Juris prudence, Associate Professor, Leading Researcher, Research Laboratory for Combating Crime, Kharkov National University of Internal Affairs

«GREEN ROOM» AS AN EFFECTIVE FORM OF WORK WITH CHILDREN WHO HAVE BEEN SUFFERED FROM SEXUAL ABUSE

Ensuring the best interests of a child as a priority principle for the formation and implementation of child-friendly justice is regulated both by international standards and legislation and regulatory legal acts of Ukraine.

Ukraine as a member of the Council of Europe has committed to implement standards for the protection of children who are victims of violence or witnesses to crimes. The issue of reforms in the field of safety and protection of children's rights, ensuring their best interests, introduction of innovative methods of preventive work is especially relevant and one of the leading areas of state policy. However, it should be noted that the legislative process does not meet public expectations in regard to a balanced and systematic reform of Ukrainian legislation. In order to bring the work of police officers to international standards in the field of juvenile justice and to improve the system of pre-trial investigation in cases involving children, there is a need to ensure the unified approach to the interrogation of children by using the "green room".

The purpose of the article is to analyze the current criminal procedural legislation in terms of interrogation of children who are victims; to emphasize the attention on the scale of cases of sexual abuse and other aggressive behavior against children and the need to improve procedural gaps in the current legislation.

Key words: *sexual abuse, a child, a victim, a witness, protection, green room.*

ЗАРУБІЖНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД КРИМІНОЛОГІЧНОГО ГАРАНТУВАННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

ЖУЧЕНКО Євгеній Юрійович - аспірант *Донецького державного університету внутрішніх справ*

УДК: 343.9.01:343.346.5 (477)
DOI 10.32782/EP.2021.3.16

У статті автор розглядає зарубіжний та міжнародний досвід кримінологічного гарантування безпеки дорожнього руху. Вказується, що з кожним роком стає очевидною необхідність в удосконаленні процесу підготовки водіїв, а також контроль за якісним складанням ними іспитів. Сучасні технології дозволяють майбутньому водієві відчувати себе у різноманітних стресових ситуаціях, котрі можуть призвести до втрати ним контролю за дорогою (у тому числі, водій може штучно відчувати себе у стані сп'яніння). Однак, в нашій країні ці можливості нівелюються через великі корупційні ризики. Такий стан справ підтверджує необхідність створення спеціальних служб, діяльність яких була б безпосередньо спрямована на проведення відповідних досліджень та створення програм удосконалення безпеки дорожнього руху та дотримання правил як водія, так і пішоходами. Доводиться, що для нашої країни міжнародне співробітництво відіграє дуже важливу роль, особливо це стосується колосального досвіду законотворення. Міжнародна спільнота протягом тривалого часу займається пошуком актуальних проблем та прогалів, котрі мають негативний вплив на тенденції кримінально протиправної діяльності. Підсумовується, що із урахуванням міжнародного та зарубіжного досвіду можна сказати, що для удосконалення кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері дорожнього руху, наша країна може здійснити низку заходів: 1) удо-

сконалити нормативно-правову базу у сфері дорожнього руху; 2) удосконалити конструкцію пішохідних переходів та освітлення, а також стан доріг; 3) заборонити користування електронними засобами (у т.ч. мобільними телефонами, аудіо- та відеоплеєрами тощо) водіям та пасажиром під час руху на транспорті; 4) забезпечити регулярну пропаганду здорового способу життя та безпечного руху із демонстрацією результатів його порушення.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінологічне запобігання, безпека дорожнього руху, дорожньо-транспортна пригода, кримінальне законодавство, зарубіжний досвід, міжнародна спільнота.

Постановка проблеми

Протягом тривалого часу наша країна прагне зайняти гідне місце на міжнародній арені та стати членом Європейського Союзу. Усе це потребує певних зусиль, результатом яких має стати вдосконалення всіх сфер людського буття. Не є винятком і юридична. Варто відмітити, що на сьогодні кримінологічна ситуація в країні складається не в повній мірі задовільним чином. Такий стан справ може бути пояснений низкою факторів – від неефективних норм чинного кримінального законодавства 2001 року до неналагодженої роботи правоохоронних органів. Втім, це, звичайно, також має негативний вплив. Однак, є низка видів кримінальних правопорушень, існування яких зумовлені, здебільшого, політичними та економічними

чинниками. Одними з таких є кримінальні правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху. Вирішення цієї проблеми має відбуватись із урахуванням не тільки свого попереднього (здебільшого, негативного) досвіду, а і міжнародного та зарубіжного, чий законодавства можна вважати взірцевими у зв'язку з їх вираженістю. Отже, враховуючи вказане, вважаємо за доцільне зупинитись на цьому питанні більш детально.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

На сьогодні кримінальні правопорушення у сфері дорожнього руху залишаються не в повній мірі дослідженими. Окремі аспекти зустрічаються в працях таких учених як, Б.Ю. Бурбело, В.Г. Ковальов, В.А. Мисливий, В.І. Осадчий, А.І. Перепелиця, С.І. Саєнко, А.О. Сабакарь, В.П. Тихий, М.Л. Шелухін та ін.

Метою статті є дослідження зарубіжно-го та міжнародного досвіду забезпечення безпеки дорожнього руху.

Виклад основного матеріалу

Відтак, у Європі існує безліч програм, спрямованих на регулювання безпеки дорожнього руху, скорочення аварійності на дорогах, удосконалення інформаційного забезпечення, упровадження новітніх комп'ютерних технологій у діяльність органів, які покликані забезпечити безпеку дорожнього руху, в основі яких лежать Конвенція ООН «Конвенція про дорожній рух» від 08.11.1968 р. [1] та Європейська угода. В Україні відношення кількості загиблих у ДТП на 1 млн. автомобілів у 7 разів більше, ніж у ЄС і США, та в 10 разів більше, ніж у Японії. Кількість загиблих на 1 млрд. автомобілекілометрів в Україні – 97, у Німеччині – 14 (у 7 разів менша), у Швеції – 8 (у 12 разів менша) [2, с. 142]. Досвід низки країн показує, що шанси на успіх у розробленні та застосуванні ефективних стратегій із скорочення дорожньо-транспортного травматизму зростають, якщо ця функція і відповідальність покладається на окрему державну установу, що має повноваження і бюджет для планування та здійснення своїх програм

та координації діяльності всіх зацікавлених сторін [3, с. 20]. Звичайно, перелік вказаних країн доводить, що проблема удосконалення дорожнього руху напряду залежить від бюджету країни, що обумовлено необхідністю вкласти достатню суму коштів для забезпечення доріг технічним обладнанням. При цьому не можна не звернути увагу на те, що значення також має і інформаційне забезпечення безпеки дорожнього руху.

У зв'язку із цим в окремих країнах національні програми щодо інформаційного забезпечення безпеки дорожнього руху розробляються спеціально створеними національно-технічними й науковими організаціями. Так, у Великобританії існує Науково-дослідна дорожня лабораторія Великобританії, в Австралії – Австралійська рада із дослідження у сфері доріг, у США – Національне управління безпеки дорожнього руху, Рада із дослідження у сфері транспорту. Використання наукових досліджень цих установ зумовило важливі зміни та запровадження інноваційних підходів, які покликані забезпечити безпеку дорожнього руху загалом [4]. Особливістю системи державного управління безпекою дорожнього руху в Німеччині є чітке розділення функцій в області державного управління забезпеченням безпеки дорожнього руху, глибока взаємодія органів виконавчої влади, відповідальних за забезпечення безпеки дорожнього руху, і громадськості в особі суспільних об'єднань, союзів підприємців, страховиків, виробників транспортних засобів і ін. Розробка програм по підвищенню безпеки дорожнього руху ведеться на федеральному рівні, при цьому в реалізації програм беруть участь як федеральні органи, так і відповідні органи земель і структури на місцях, що сприяє підвищенню їх ефективності. Головними органами виконавчої влади Німеччини, відповідальними за забезпечення безпеки дорожнього руху, є: Федеральне міністерство транспорту, будівництва і житлового господарства, Федеральне автотранспортне відомство, Федеральне дорожнє відомство, Дорожня поліція (Verkehrspolizei). Окрім органів виконавчої влади, в Німеччині діє велика кількість громадських організацій, що ставлять за мету підвищення

безпеки дорожнього руху, такі як Рада з безпеки дорожнього руху, Служба безпеки дорожнього руху, загальний німецький автомобільний клуб «ADAC». Клуб є старим об'єднанням в Німеччині, що займається й проблемою безпеки дорожнього руху. Фахівці вищезазначеного клубу з метою підвищення безпеки дорожнього руху пропонують три основні напрямки вирішення проблеми дорожньо-транспортних пригод, а саме: – загальне покращення стану доріг; – підвищення кваліфікації водіїв (тренування водіїв) на спеціальних курсах; – будівництво нових автомобільних доріг з урахуванням збільшення кількості транспорту та інтенсивності руху [5, с. 139]. На нашу думку, з кожним роком стає все більш зрозумілою необхідність удосконалити процес підготовки водіїв, а також контроль за якісним складанням ними іспитів. Сучасні технології дозволяють майбутньому водієві відчувати себе у різноманітних стресових ситуаціях, котрі можуть призвести до втрати ними контролю за дорогою (у тому числі, водій може штучно відчувати себе у стані сп'яніння). Однак, у нашій країні ці можливості нівелюються через великі корупційні ризики. Такий стан справ підтверджує необхідність створення спеціальних служб, діяльність яких була б безпосередньо спрямована на проведення відповідних досліджень та створення програм удосконалення безпеки дорожнього руху та дотримання правил безпеки як водіями, так і пішоходами.

Шість років тому Європейський Союз висунув умову, відповідно до якої було зменшення кількості постраждалих від ДТП у 2 рази. Враховуючи, що Німеччина є транзитною державою, багато винних в аваріях водіїв є громадяни інших країн, а тому вони можуть уникнути відповідальності за скоєні порушення. Німці цю проблему намагаються вирішити такими заходами: – дані на порушників заносяться до національної електронної бази даних і надалі при спробі порушника – іноземця в'їхати на територію Німеччини, не сплативши раніше накладений штраф, йому цей в'їзд забороняється; – укладаються відповідні угоди з поліцією або уповноваженими органами інших країн, які направляють відповідну інформацію про

накладення штрафу за місцем постійного проживання порушника з попередженням про те, що, якщо він не сплатить відповідний штраф, його справа буде передана до суду; – у рамках міжнародного співробітництва з правоохоронними органами інших держав до порушників вживаються заходи реагування з урахуванням місцевих правових систем. Виходячи з цього, однією з головних проблем об'єднаної Європи стала різниця між законодавчими та нормативними базами різних країн, що регламентують питання дорожнього руху (Правил дорожнього руху, законодавчих актів щодо покарання за порушення ПДР, порядку сплати штрафів або відбування покарання тощо). Тому, на думку фахівців Міністерства внутрішніх справ Баварії, штрафи на території Євросоюзу повинні бути єдиними. Також вважається доцільним запровадити на всій території ЄС загальні Правила дорожнього руху. Хоча це справа не найближчого часу, оскільки потребує внесення багатьох змін у національні законодавства, у тому числі і конституції деяких країн [5, с. 139]. Для нашої країни міжнародне співробітництво відіграє дуже важливу роль, особливо це стосується колосального досвіду законотворення. Міжнародна спільнота протягом тривалого часу займається пошуком актуальних проблем та прогалин, котрі мають негативний вплив на тенденції кримінально протиправної діяльності. Потім, після ретельного вивчення, ці проблеми вдало вирішуються шляхом удосконалення нормативно-правової бази, а також створення спеціальних стратегій та програм. Це стосується і досвіду гарантування безпеки дорожнього руху. Звичайно, з-поміж європейських країн Німеччина в цьому питанні є взірцем, оскільки її підхід до дорожнього руху є максимально виваженим.

Основний акцент у зарубіжному законодавстві робиться на матеріальній відповідальності порушників, яка полягає не лише у встановленні великих розмірів штрафів, але й у конфіскації автотранспортних засобів, позбавленні водійських прав, прив'язці кількості і серйозності порушень до плати за обов'язкову річну страховку автомобіля, що, у свою чергу, пов'язано із впроваджен-

ням так званої системи штрафних балів, яка діє в Німеччині, США. Це означає, що коли водій набирає за рік штрафні бали за допущені порушення правил дорожнього руху, сума його страховки, яка становить, наприклад, до 1 000 євро, збільшується ще на 500 євро, на другий рік – на 1 000 євро, на третій – на 2 000 євро [6]. Умовою успішного гарантування безпеки дорожнього руху є те, що в багатьох країнах світу процедура стягування штрафів організована в такий спосіб, що особа, яка вчинила порушення, не може уникнути покарання шляхом підкupu поліцейських, оскільки особистий контакт відсутній, оформлення процедур відбувається у письмовому вигляді чи у формі листів. Наприклад, у Великобританії, коли поліція хоче знати, хто керував автомобілем у момент фотографування, штраф за незнання чи ненадання цієї інформації перевищує той, який стягується за більшість правопорушень [7, с. 58]. Матеріальні покарання завжди були і залишаються достатньо дієвими адміністративно- та кримінально-правовими заходами. Вони не втрачають своєї актуальності ще у зв'язку із тим, що, з одного боку на правопорушника здійснюється виховний кримінально-правовий вплив, а з іншого – держава на це не витрачає гроші, а отримує, що дозволяє, у тому числі, подолати наслідки дорожньо-транспортної пригоди. Звичайно, дуже велике значення має і відшкодування шкоди водіями особам, котрі потерпіли від їх неправомірних дій або звичайної кримінально-протиправної недбалості. Отже, ми повністю підтримуємо підхід вищевказаних країн.

У Болгарії введена заборона на розмови по мобільному телефону під час їзди в муніципальному транспорті не тільки водіям, але і пасажиром, оскільки під впливом радіохвиль, що йдуть з мобільних телефонів, можуть відбуватися збої в роботі електронного устаткування автобусів і трамваїв, що може призвести до аварії. А у Франції з липня 2012 р. кожний водій повинен мати алкотестер (одноразового використання), за його відсутність стягується штраф у розмірі 11 євро [8]. У країнах ЄС, Австрії і Швейцарії існує визначений ступінь децентралізації діяльності по гарантуванню безпеки дорож-

нього руху і відповідної політики. Однак у різних країнах ситуація далеко не однакова. Так, у Федеративній Республіці Німеччини і Швейцарії цим займаються федеральні влади, а в таких державах, як Ірландія, ця діяльність носить високоцентралізований характер. У роботі з гарантування безпеки дорожнього руху на місцях завжди беруть участь місцеві органи управління, часто виборні представники, а іноді асоціації рядових громадян учасників дорожнього руху, як у Бельгії, Франції і Нідерландах. У ряді країн безпеку дорожнього руху на місцях забезпечують у рамках національної політики, а в інших державах першочергову роль у прийнятті рішень грають місцеві влади [5, с. 140]. На нашу думку, більш правильним є підхід, при якому безпека дорожнього руху на місцях забезпечується у рамках національної політики. Насправді, саме держава повинна бути ініціатором та виконавцем процедури удосконалення всіх об'єктивних та суб'єктивних умов, у яких здійснюється дорожній рух. Що стосується вимоги мати при собі алкотестер та заборони спілкування по мобільному телефону і пасажиром, маємо відмітити, що це також має достатньо позитивний ефект, особливо це стосується останнього. Ми можемо навіть сказати, що тут основна проблема не у радіохвилях, а у тому, що сторонній шум відволікає водія від дороги, що може спровокувати дорожньо-транспортну пригороду.

У Сполучених Штатах Америки дорожня поліція поєднує та виконує всі завдання звичайних поліцейських інших країн, адже вони здійснюють: переслідування злочинців, накладення арештів, надання допомоги в розслідуванні кримінальних злочинів, забезпечення громадської безпеки на вулицях. Дорожні поліцейські майже завжди повинні попереджати злочинну діяльність самостійно. Таке явище склалося ще з тих часів, коли звичайна поліція підпорядковувалась мерам міст чи округів і була єдиною службою поліції, що підпорядковувалась лише владі штатів. Прикладом є те, що поліція штату Каліфорнія до сих пір називається «Дорожньою поліцією», хоч виконує всі поліцейські функції. Досвід Сполучених Штатів Америки щодо обладнання патрульних

автомобілів службовими базами потрібно визнати позитивним та використовувати в Україні. Але з іншого боку, найкращий патрульний автомобіль має служба дорожньої поліції Італії – єдина у світі, в автомобільному парку якої значиться автомобіль класу «люкс» – Lamborghini Gallardo. Цей автомобіль є подарунком компанії Lamborghini з нагоди святкування 152 річниці з дня створення Національної поліції Італії. Автомобіль обладнаний інноваційною технікою і повністю відповідає вимогам поліції не тільки в тому, що стосується забезпечення виконання правил дорожнього руху, але і врятування життя. Наприклад, до базової комплектації поліцейського автомобіля входить обладнання для зняття електрокардіограми, артеріального тиску і аналізу складу крові, дефібрилятор для реанімації, а також необхідне обладнання для перевезення донорської крові та органів [9]. На відміну від дорожньої поліції США, в обов'язки італійських дорожніх поліцейських входить лише те, що стосується дорожнього руху. Італійські дорожні поліцейські не здійснюють арештів та розшуку злочинців – це завдання інших підрозділів поліції [5, с. 140]. Умовно кажучи, більшість з вищезгаданих зарубіжних та міжнародних підходів до забезпечення безпеки дорожнього руху є за своєю сутністю заходами та засобами загальносоціального, спеціального та індивідуального кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері дорожнього руху. Особливе місце тут також займає і віктимологічне запобігання. Як і у випадку всіх інших суспільно небезпечних діянь, так і в контексті досліджуваного нами, актуальною залишається думка про те, що роль жертви у механізмі кримінально протиправної поведінки завжди була і залишається майже такою самою як і самого кримінального правопорушника. У зв'язку із цим гарантування безпеки дорожнього руху має розпочинатись ще з дитинства, при цьому як з точки зору пасажера, так і з точки зору водія. Це правило вдало реалізовано у зарубіжних країнах.

Так, у роботі з пропаганди безпеки дорожнього руху важливим напрямом діяльності є сімейне виховання. Робота з сім'єю

розпочинається з дитячої і материнської консультації, де розміщують наочну агітацію з питань безпеки дорожнього руху, батькам показують відеофільми і роздають брошури про безпечне перевезення дитини в автомобілі. Навчання дітей дошкільного віку безпеці дорожнього руху відбувається в дитячих садах і у муніципальних нянь, де для цього є спеціальний методичний матеріал. До виховання культури дорожнього руху у дітей шкільного віку також активно залучаються батьки, їм роздається спеціальна література, разом з дитиною вони розробляють маршрут безпечного руху в школу. Особливий напрям пропаганди безпеки дорожнього руху складає робота з літніми учасниками дорожнього руху. Є спеціальні програми додаткового навчання літніх автомобілістів із залученням до цієї роботи соціальних і медичних працівників, розроблені інформаційні матеріали для різних організацій пенсіонерів, реабілітаційних центрів та інших. Акцентуємо, що наразі у Фінляндії досить популярними є алкозамки, які здійснюють блокування заведення автомобіля, якщо рівень алкоголю у крові водія складає 0,2 проміле і вище. Чисельні підприємства, які займаються перевезеннями, також встановлюють алкозамки. Такі профілактичні заходи істотно впливають на підвищення рівня безпеки на автошляхах. Слід зазначити, що проїзд авто- та мототранспорту без технічного огляду в Фінляндії заборонено. Для підвищення безпеки дорожнього руху в Фінляндії використовується як зарубіжний, так і міжнародний досвід. Так, у скандинавських країнах створена єдина система автомобільного зв'язку, що охоплює всю Данію, більшу частину Швеції, південні райони Норвегії та Фінляндії. Розроблено спільну програму підвищення безпеки дітей на дорогах, здійснюються ідентичні комплекси заходів щодо поліпшення організації дорожнього руху та скорочення кількості ДТП у містах. На основі розробок шведських фахівців у скандинавських країнах введена єдина методика і система аналізу причин аварійності [10]. У нашій країні також реалізовані окремі позитивні програми та заходи, присвячені вихованню у дітей та молоді свідомого ставлення до дорожнього

руху. Наразі ми ведемо мову про спеціальні тижні, які проводяться у закладах загальної середньої освіти, вуличні плакати та постери, які закликають водіїв дотримуватись правил дорожнього руху, рекламу у засобах масової інформації тощо.

У Франції, як і в інших країнах, до роботи з пропаганди безпеки дорожнього руху широко залучається громадськість. Наприклад, у цій країні щорічно 1 листопада оголошується Національним днем ввічливості за кермом. Водіям на дорозі вручають «Хартію ввічливої поведінки» з рекомендаціями під загальною назвою «Посміхайтесь: ви за кермом». Враховуючи викладене, ми дійшли висновку, що у законодавстві більшості країн основний акцент у частині, що стосується гарантування безпеки дорожнього руху, робиться на матеріальній відповідальності порушників, а це не тільки великі штрафи, але й конфіскація автотранспортних засобів, позбавлення водійських прав, прив'язка кількості і серйозності порушень до плати за обов'язкову річну страховку автомобіля і так далі [11]. Залучення громадськості є одним із дієвих кримінологічних заходів та засобів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері дорожнього руху. Громадськість у цьому випадку може сприйматися як у широкому сенсі (як спеціальні скупчення людей, у завдання яких входить взаємодія з правоохоронними органами у завдання яких входить гарантування безпеки дорожнього руху), так і у вузькому (це можуть бути окремі громадяни, котрі прагнуть допомогти державі). Отже, із урахуванням міжнародного та зарубіжного досвіду можна сказати, що для удосконалення кримінологічного запобігання кримінальним правопорушенням у сфері дорожнього руху, наша країна може здійснити низку заходів: 1) удосконалити нормативно-правову базу у сфері дорожнього руху; 2) удосконалити конструкцію пішохідних переходів та освітлення, а також стан доріг; 3) заборонити користування електронними засобами (у т.ч. мобільними телефонами, аудіо- та відеоплеєрами тощо) водіям та пасажиром під час руху на транспорті; 4) забезпечити регулярну пропаганду здорового способу

життя та безпечного руху із демонстрацією результатів його порушення.

Таким чином, проведені дослідження дозволили нам дійти до висновку, що зарубіжні країни з питань гарантування безпеки дорожнього руху знаходяться на крок попереду. Це, звичайно, можна пояснити економічною та політичною розвиненістю держав, рівнем освіти та свідомості їх громадян. Однак, наразі Україна стабільно розвивається у цьому напрямку, розпочавши свою діяльність з ремонтування доріг, а також удосконалення роботи правоохоронних органів. Таким чином, наша держава знаходиться на правильному шляху.

Література

1. Конвенція про дорожній рух : Конвенція ООН від 08.11.1968 р. URL:<http://www.zakon.rada.gov.ua>
2. Сабадаш В., Джигалюк М. Деякі проблеми сучасного стану безпеки дорожнього руху та шляхи їх вирішення. Комуніальне господарство міст. 2017. Випуск 135. URL:<http://khg.kname.edu.ua/index.php/khg/article/viewFile/5040/4991>.
3. Дмитренко А. О. Басс В.О. Досвід європейських країн у сфері правового регулювання безпеки дорожнього руху. Безпека дорожнього руху: правові та організаційні аспекти: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції (в авторській редакції), (м. Кривий Ріг, 16 листопада 2018 року). Кривий Ріг, 2018. С. 67-70.
4. Противостояние «смерти на колесах» - обеспечение безопасности дорожного движения в Европе и Центральной Азии URL: http://roadsafety.org.ua/assets/files/deathon-wheels_Ru.pdf.
5. Філіпенко А.С. Міжнародний досвід забезпечення безпеки дорожнього руху. Безпека дорожнього руху: правові та організаційні аспекти: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (в авторській редакції). Кривий Ріг, 2012. С. 138-141.
6. Правовое регулирование дорожного движения, его безопасности в дорожном движении, его безопасности в зарубежных странах. URL: <http://auto016.ru/materials/interesting/pravovoe-regulirovanie-dorozhno>

go-dvizheniya-ego-bezopasnosti-v-zarubezhnykh-s.

7. Сирийчик Т., Фургаліські А., Клімкевич Ч., Камола М. та ін. Транспортна політика України та її наближення до норм Європейського Союзу / за ред. Марчіна Свенціці. К. : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. 102 с.

8. Наличие алкотестера у французского водителя станет обязательным. URL: <http://mirfactov.com/nalichie-alkotestera-u-frantsuzskogo-voditelya-stanetobyazatelnyim>

9. Правила дорожного движения в Италии – особенности вождения. URL: https://www.orangesmile.com/prokat-avto/italy/pravila_dvizhenia.htm

10. Коваль К.О., Алієв Е.К., Смола Р.М. Міжнародний досвід у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Безпека на дорозі: матеріали III Молодіжної науково-практичної конференції (в авторській редакції), (м. Кривий Ріг, 21 травня 2021 року). Кривий Ріг, 2021. С. 70-72

11. Давидова Н.В. Адміністративно-правове забезпечення пропаганди безпеки дорожнього руху в Україні: дис. кандидата юр. наук: 12.00.07. Дніпро, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, 2019. 216 с.

FOREIGN AND INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CRIMINOLOGICAL ENVIRONMENTAL SAFETY

In the article the author considers foreign and international experience of criminological provision of road safety. It is pointed out that

every year the need to improve the process of driver training, as well as control over the quality of their exams becomes apparent. Modern technology allows the future driver to feel in a variety of stressful situations, which can lead to loss of control on the road (including the driver may artificially feel intoxicated). However, in our country these opportunities are leveled due to high corruption risks. This state of affairs confirms the need to create special services, the activities of which would be directly aimed at conducting relevant research and creating programs to improve road safety and compliance with the rules of both drivers and pedestrians. It turns out that for our country, international cooperation plays a very important role, especially with regard to the vast experience of legislation. The international community has long been looking for current problems and gaps that have a negative impact on the trends of criminal activity. It is concluded that, taking into account international and foreign experience, we can say that to improve the criminological prevention of criminal offenses in the field of traffic, our country can take a number of measures: 1) to improve the regulatory framework in the field of traffic; 2) to improve the design of pedestrian crossings and lighting, as well as the condition of roads; 3) prohibit the use of electronic means (including mobile phones, audio and video players, etc.) to drivers and passengers while driving; 4) to ensure regular promotion of a healthy lifestyle and safe movement with demonstration of the results of its violation.

Key words: *criminal offense, criminological prevention, road safety, traffic accident, criminal legislation, foreign experience, international community.*

СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД НА СИСТЕМУ СУБ'ЄКТІВ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

БУТЕНКО Віктор Борисович - аспірант Харківського національного університету внутрішніх справ

УДК 343.85

DOI 10.32782/EP.2021.3.17

У статті проведено системно-структурний аналіз суб'єктів протидії злочинності як базової кримінологічної категорії. Визначено та проаналізовано основні наукові підходи до визначення суб'єктів протидії злочинності: як сукупності суб'єктів протидії злочинності та як відповідну систему зазначених суб'єктів. Аргументована доцільність розгляду суб'єктів, що діють у сфері протидії злочинності в якості соціально обумовленої ієрархічної системи. Доведено, що системний підхід до вирішення цього питання дозволяє визначити місце і роль вказаних суб'єктів у загальній структурі протидії злочинності, окреслити їх функціональні зв'язки, подолати можливе дублювання виконуваних функцій, за необхідності посилити вплив на певний сегмент криміногенних факторів. Проаналізовано роль громадян як автономних суб'єктів протидії злочинності. Визначено доцільність включення громадян до системи суб'єктів протидії злочинності через категорію громадянськості, яку в аналізованому аспекті пропонується розуміти як внутрішнє сумління ставлення особи до виконання свого громадського обов'язку у сфері протидії злочинності. У статті вироблено авторське розуміння понять суб'єкт протидії злочинності і системи суб'єктів протидії злочинності.

Ключові слова: протидія злочинності, суб'єкт протидії злочинності, система суб'єктів протидії злочинності, громадяни, громадянський обов'язок, громадянський контроль.

Постановка проблеми

Протидія злочинності є комплексною соціально обумовленою діяльністю, спрямованою на забезпечення цілісності держави, зміцнення правопорядку в суспільстві, захист прав і свобод людини і громадянина. Як влучно зазначає О. М. Литвинов, протидія злочинності не просто «людська», а запитана людиною і соціумом функція [1, с. 17]. Її реалізація покликана гарантувати безпеку соціуму, його членів та соціальних утворень, а також забезпечити умови для успішної діяльності всіх соціальних механізмів, зміцнити морально-патріотичні підвалини суспільства, забезпечити сприятливі умови для розвитку економіки, виробництва, ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства. У зв'язку із заявленим доволі широким розумінням функцій і, відповідно, її соціального значення протидії злочинності, доцільним вважаємо здійснення системно-структурного аналізу суб'єктів протидії злочинності як базової кримінологічної категорії.

Стан наукового дослідження

У вітчизняній науці питанням протидії злочинності присвятила свої праці значна кількість дослідників. Серед них слід відзначити роботи О. М. Бандурки, В. М. Бесчастного, В. В. Голіни, Л. М. Давиденка, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, Е. А. Дідоренка, А. Е. Жалинського, А. П. За-

калюка, А. Ф. Зелінського, О. М. Ігнато-ва, О. Г. Кальмана, Я. Ю. Кондратьєва, О. М. Литвака, О. М. Литвинова, Ф. А. Лопушанського, М. І. Мельник, С. Г. Міщенка, П. П. Михайленка, О. О. Степанченка, Н. О. Ярмиша та інших науковців. Серед іноземних дослідників, які присвятили свої праці плануванню, способам і методам протидії злочинності, особливу увагу слід приділити працям Г. А. Аванесова, А. І. Алексєєва, Ю. М. Антоняна, О. В. Боква, С. Є. Віцина, А. І. Долгової, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнєцової, І. І. Карпця, Р. Кларка, Н. Крісті, В. В. Лунєєва, П. Паркера, О. Б. Сахарова, Л. Сігела, В. М. Соміна, В. Фокса, Е. Шура та інших науковців. У контексті аналізу комплексних питань протидії злочинності у роботах вищезазначених дослідників узагальнено або зокрема розкриваються різні аспекти діяльності суб'єктів протидії злочинності з урахуванням особливостей існування суспільства в певний період часу і простору. Враховуючи якісні трансформації в українському суспільстві, а також світові тенденції розвитку правоохорони, вважаємо необхідним розглянути існуючі погляди на поняття і систему суб'єктів протидії злочинності.

Мета статті

Вироблення власного розуміння понять суб'єктів протидії злочинності і системи суб'єктів протидії злочинності, що відповідають потребам сьогодення.

Виклад основного матеріалу

Аналізуючи наукові підходи до визначення суб'єктів протидії злочинності (запобігання злочинності, профілактики злочинів (кримінальних правопорушень)), слід відзначити, що дослідники розглядають його у різний спосіб: як окрему кримінологічну категорію, так і шляхом простого переліку суб'єктів протидії, в залежності від їхніх функцій, рівня функціонування та інших ознак; як сукупність відповідних суб'єктів, об'єднаних за характером виконуваної соціальної функції, так і системно, тобто в якості соціально обумовленої ієрархічної системи. Перша група науковців

розглядає суб'єктів протидії злочинності як певну сукупність держаних органів, державних та приватних установ, окремих індивідів, які в межах своєї компетенції або наданих їм прав здійснюють вплив на кримінально протиправні прояви з метою зниження їх інтенсивності, усунення причин та умов злочинності. Так, наприклад, Є. В. Авсеєнко визначає поняття суб'єктів впливу на злочинність, надає їх класифікацію, проте не визначає їх переліку. Серед методів інтенсифікації діяльності суб'єктів впливу на злочинність дослідник вказує інтеграцію вказаних суб'єктів у системи і макросистеми [2, с. 114-116], яку він зазначає як потенційну, а не дійсну ознаку вказаних суб'єктів.

В. В. Василевич [3, с. 141-142], **А. П. Закалюк** [4, с. 347-348], **М. О. Свірін** [5, с. 104] і Г. В. Форос [6, с. 180] указують, що на теперішній час немає підстав розглядати сукупність суб'єктів протидії і запобігання злочинності як системи з огляду на неповноту законодавчого регулювання, недосконалу організацію та безпосереднє здійснення запобіжної діяльності, відсутність у ній багатьох забезпечуючих та виконавчих заходів та засобів. Тому, як зазначають дослідники, суб'єкти цієї діяльності віднесені до таких, не стільки враховуючи реальне системне виконання ними запобіжних функцій, скільки з огляду на те, як останні визначені в нормативних актах. Надалі вищезазначені науковці надають характеристику окремих видів суб'єктів протидії (запобігання) злочинності залежно від виконуваних ними функцій.

Об'єднання суб'єктів протидії злочинності, використовуючи функціональний підхід без об'єднання їх у єдину систему, можна зустріти, зокрема, й у працях Б. М. Грека та Ю. В. Нікітіна [7, с. 155-158], Ю. В. Александрова, А. П. Гель і Г. С. Семакова [8, с. 137-139], О. М. Джужі, А. В. Кирилюка [9, с. 202-204]. Науковці визначають суб'єктів протидії злочинності лише через специфіку виконуваних ними функцій у вказаній сфері, нерідко навіть не надаючи їм визначення та не здійснюючи їх класифікацію.

Друга група науковців розглядає суб'єктів протидії злочинності не лише в їх сукупності, яку можна визначити через виконувани ними функції у вказаній сфері, а в якості системного утворення, що має відповідні якісні ознаки. Так, наприклад, В. В. Голіна визначає суб'єктів запобігання злочинності як державні органи, громадські організації, соціальні групи, службові особи чи громадяни, які спрямовують свою діяльність на розроблення і реалізацію заходів, пов'язаних з випередженням, обмеженням, усуненням криміногенних явищ та процесів, що породжують злочинність і злочини, а також на їх недопущення на різних злочинних стадіях, у зв'язку з чим мають права, обов'язки і несуть відповідальність [10, с. 166]. Надалі науковець вказує, що «під системою суб'єктів запобігання злочинності слід розуміти сукупність з'єднаних єдиною метою суб'єктів, які здійснюють свої повноваження у взаємозв'язку та за узгодженням у часі й просторі» [10, с. 166-167]. В. К. Звирбуль також розглядає діяльність суб'єктів, що виконують профілактику злочинів, як систему. Дослідник указує, що зазначені суб'єкти діють не ізольовано, а у взаємодії один з одним, а в самій системі діють як горизонтальні, так і ієрархічні вертикальні взаємозв'язки в залежності від рівня вирішуваних ними завдань [11, с. 70]. О. М. Бандурка і О. М. Литвинов також визначають поняття суб'єкта протидії злочинності в межах системного підходу, спираючись на концепцію функціонування соціальних систем. Суб'єкта протидії злочинності науковці визначають як будь-яке системне утворення, що існує в межах єдиної системи протидії злочинності та реалізовує в цій сфері одне з наступних завдань: визначення провідних напрямків, завдань, форм і методів діяльності, здійснення інформаційно-аналітичного забезпечення, виявлення криміногенних факторів і реалізація заходів з протидії злочинності [12, с. 83].

Стосовно наукової дихотомії щодо опису суб'єктів протидії злочинності як їх сукупності порівняно з (*versus*) описом їх як системи відповідних утворень та індивідів

маємо зауважити наступне. На нашу думку, найбільш вдалим у цілому і прийнятним при комплексному аналізі суб'єктів протидії злочинності є системний підхід до їхнього описання та характеристики їх реального функціонування. Системний підхід до вирішення цього питання дозволяє визначити місце і роль вказаних суб'єктів у загальній структурі протидії злочинності, визначення їх функціональних зв'язків, подолати можливе дублювання виконуваних функцій або, навпаки, за необхідності посилити вплив на певний сегмент криміногенних факторів, таким чином забезпечуючи векторно-компенсаторний вплив. Більше того, вважаємо, що системність організації суб'єктів протидії злочинності дозволяє вирішувати як завдання щодо протидії злочинності в межах України, так і максимально наближувати і інтегрувати діяльність вітчизняних суб'єктів протидії злочинності з відповідними органами і установами інших країн та установ, що діють на міжнародному рівні, запозичуючи найбільш сучасні підходи у вказаній сфері.

В. Д. Малков також розглядає суб'єктів попередження злочинів як систему, поділяючи її на суб'єктів держаної системи попередження злочинів і на суб'єктів, що беруть участь у попередженні злочинів у межах своєї компетенції. До останніх дослідник відносить: органи місцевого самоврядування; органи і установи охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення; підприємства, установи, організації незалежно від форми власності; суспільні і релігійні організації, асоціації, фонди; служби безпеки, приватні детективні і охоронні підприємства; суспільні об'єднання правоохоронної спрямованості; окремих громадян і їх об'єднання; засоби масової інформації [13, с. 131]. Підтримуємо автора щодо включення широкого кола недержавних суб'єктів до системи попередження злочинів, адже діяльність кожного з них є важливою компонентою системи протидії злочинності. Крім того, враховуючи, що в останні роки відбулося стрімке підвищення ролі громадян у підтриманні громадського порядку, протидії корупційним проявам, протидії розповсюдженню

алкоголізму і наркоманії, запобіганні суспільно небезпечним проявам в інших сферах суспільного життя, вважаємо доцільним включення останніх як автономного суб'єкта системи протидії злочинності. Звісно, зазначена трансформація статусу громадян у процесі реалізації функцій протидії злочинності має бути здійснена шляхом наділення їх відповідними правами та кореспондуючими їм обов'язками. Проте, на нашу думку, зазначені обов'язки мають ґрунтуватися не на засадах юридичної відповідальності за його порушення, яку особа інстинктивно намагається уникнути, а на основі добровільного долучення громадян до протидії злочинності як форми реалізації свого громадянського обов'язку. У наукових джерелах зазначену морально-правову категорію позначають терміном громадянськість, тобто внутрішнього сумлінного ставлення особи до виконання свого громадянського обов'язку. В. Клімович указує, що громадянськість консолідує у собі такі поняття як громадський обов'язок, активність, патріотизм, відповідальність, соціальне новаторство, єдність прав і обов'язків [14, с. 17]. Відповідно, розвинене у більшості членів суспільства почуття громадянського обов'язку, або громадянськість, можна визнати підставою включення громадян до системи суб'єктів протидії злочинності.

Важливим аспектом включення осіб з активною громадянською позицією до системи суб'єктів протидії злочинності є перспектива забезпечення дієвого громадянського контролю за діяльністю державного апарату у сфері протидії злочинності. У цьому зв'язку О. М. Литвинов і Є. О. Гладкова зазначають, що за роки незалежності частина державного апарату ніби «приватизувала» функції своїх відомств та установ і почала використовувати надані їм права в своїх корисливих інтересах і на користь структур, серед іншого і кримінальних, від яких вони перебували в прямій або непрямої залежності. Указані трансформації призвели до набуття державними правоохоронними органами ознак правоохоронних корпорацій. Науковці наголошують, що з метою подолання зазначено негатив-

ного корпоративного впливу необхідно законодавчо забезпечити інформаційну прозорість процесу ухвалення рішень органів влади, використання ними бюджетних коштів, серед іншого через доступ до фінансових документів державних органів із боку недержавних організацій і засобів масової інформації, ввести в дію механізми суспільного впливу на діяльність відомств, у тому числі функціонування зворотного зв'язку [15, с. 96-97]. Повністю підтримуючи вищевказану позицію, додамо, що делегування громадськості функцій у сфері протидії злочинності, у тому числі й контролюючих, стимулювання громадської активності в питаннях протидії злочинності матиме позитивний вплив не лише на стан протидії злочинності в умовах гібридизації кримінальних загроз, а й надасть позитивний імпульс для оновлення та розвитку системи протидії злочинності в цілому.

У питанні визначення поняття системи суб'єктів протидії злочинності слід виходити з того, що система протидія злочинності перш за все є різновидом соціальної системи. О. М. Бандурка і О. М. Литвинов указують, що система протидії злочинності представляє собою структурований об'єкт соціальної природи, що характеризується системою відносин і функцій та яка, у свою чергу, є поєднанням відносно самостійних підсистем, що функціонують на основі тотожних закономірностей [12, с. 83]. Зазначені підсистеми суб'єктів протидії злочинності представляють собою множинність плюралістичних за сферою соціальної діяльності і рівнем функціонування соціальних утворень та окремих індивідів, що беруть участь у протидії злочинності. Основними конститутивними рисами, що об'єднують зазначені відокремлені суб'єкти у єдину систему суб'єктів протидії злочинності є їх спільна мета – цілеспрямований вплив на кримінально протиправні прояви з метою зниження їх інтенсивності, усунення причин та умов злочинності – та наявність стійких структурно-функціональних зв'язків між окремими ланками цієї системи, заснованих на принципах ієрархічності і взаємозалежності її структурних елементів. Між ланками, які належать до різних

рівнів управління такою системою, встановлюються вертикальні (субординаційні) зв'язки; горизонтальні (координаційні) зв'язки, встановлюються між ланками, які належать до одного рівня управління [16, с. 171]. Відповідно система суб'єктів протидії злочинності набуває ознаки не лише формально встановленої організаційної завершеності, під яким у найбільш загальному сенсі розуміють порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням і взаємним зв'язком частин чого-небудь [17, с. 1320], а й внутрішньої функціонально-структурованої організованості. Таким чином, системно-структурний підхід до визначення суб'єктів протидії злочинності враховує рівневу будову і взаєморозташування суб'єктів протидії злочинності та консолідує в собі зміст вертикальних і горизонтальних зв'язків між різними ланками цієї системи, що є передумовою її злагодженого функціонування та гарантією потенціалу до саморегуляції і самовдосконалення.

Висновки

На підставі проведеного аналізу наукових поглядів щодо визначення поняття та змісту суб'єктів протидії злочинності під суб'єктами протидії злочинності пропонуємо розуміти державні органи, державні й недержавні установи та організації, фізичних осіб, які здійснюють обумовлені їхньою компетенцією, правами або громадянським обов'язком заходи щодо організації протидії злочинності, припинення або попередження кримінальних правопорушень. Враховуючи якісні трансформації, що відбували в українському суспільстві в останні роки, під системою суб'єктів протидії злочинності пропонуємо розуміти сукупність суб'єктів, об'єднаних за функціонально-структурованою ознакою, що здійснюють цілеспрямований взаємоузгоджений вплив, спрямований на зниження інтенсивності кримінально протиправних проявів, усунення причин та умов злочинності. Зазначені базові кримінологічні категорії можуть стати методологічною основою проведення класифікації суб'єктів протидії злочинності, аналізу їх правового

статусу, взаємодії в процесі діяльності у сфері протидії злочинності.

Література

1. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади): дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ. 2010. 432 с.
2. Авсеєнко Е.В. Криминологія: Учебник. М., Архангельск, 2001. 415 с.
3. Василевич В. В. Криминологічна політика України: монографія. Київ, 2020. 434 с.
4. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: - У 3 кн. К. 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. 424 с.
5. Свірін М. О. Класифікація суб'єктів запобіжної діяльності в Україні. Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра. 2017, № 1 (1). С. 96-106.
6. Форос Г. В. Суб'єкти діяльності щодо попередження злочинів та протидії злочинності. Правова держава. 2012.- № 14. С. 179-184.
7. Криминологія : підручник / А.М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова, Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків, 2018. 416 с.
8. Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Криминологія: курс лекцій. К., 2002. С. 295.
9. Криминологія : підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Василевич, В. В. Черне́й, С. С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Чернея ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Нац.акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
10. Криминологія: підручник / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська та ін.; за ред. В.В. Голіни, Б. М. Головкіна. Х.: Право, 2014. 440 с.
11. Криминологія: Учебник/Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. М., 1997. 512 с.
12. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика

злочинів: монографія. Харків. ун-т внутр. справ. Х., 2011. 308 с.

13. Криминологія: Учебник для вузов / под ред. проф. В.Д. Малкова. 27е изд., перераб. и доп. М., 2006. 528 с.

14. Клімович В. Розвиток громадянськості як основи консолідації суспільства та зміцнення держави. Державне управління та місцеве самоврядування. 2014. Вип. 1(20). С. 14-23.

15. Литвинов О. М., Гладкова Є. О. Суб'єкти протидії злочинності як правоохоронні корпорації. Вісник Криминологічної асоціації України. 2019. № 1(20).- С. 90-98.

16. Бесчастний В. М. Криминологічне забезпечення протидії злочинності в Україні : монографія. Харків, 2017. 360 с.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. К. 2005. 1728 с.

SUMMARY

The purpose of the article is to elaborate authorial notions of subjects of crime counteraction and a system of subjects of crime counteraction as basic criminological categories that must meet the demands of modernity.

Basing on the works of domestic and foreign criminologists the article conducts systematic-structural analysis of the subjects of crime counteraction as basic criminological categories. It defines and analyses two main scientific approaches to understanding of the subjects of crime counteraction as an aggregation of subjects of crime counteraction and as a system of the subjects of crime counteraction. The article ascertains appropriateness of reviewing the system of the subjects of crime counteraction as a socially stipulated hierarchical system with a set of vertical (subordinate) and horizontal (coordination) interconnections which provide premises for its effective functioning and potential for self-enhancement and self-control. It provides arguments that systematic approach to this issue allows to establish the place and role of a subject of crime counteraction in the structure of system analyzed, to define its functional connections and provides possibility to eliminate overlapping functions, exacerbate influence at a certain criminogenic factor, if necessary. The article analyzes the role of citizens as autonomous subjects of crime counteraction. It promotes appropriateness of including citizens to the system of subjects of crime counteraction through the category of publicity that in the present context is viewed as a subjective diligent attitude towards personal obligation in the sphere of crime counteraction. Based on the conducted analysis the article elaborates scientific notions of the subjects of crime counteraction and the system of subjects of crime counteraction.

Key words: crime counteraction, subjects of crime counteraction, system of subjects of crime counteraction, citizens, social obligation, public control.

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ, ЯКІ ПОЛЯГАЮТЬ У ПРОПАГАНДІ, ПЛАНУВАННІ, ПІДГОТОВЦІ, РОЗВ'ЯЗУВАННІ ТА ВЕДЕННІ АГРЕСИВНОЇ ВІЙНИ

ОЛІЙНИК Христина Василівна - аспірант кафедри кримінального права і процесу Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

DOI 10.32782/EP.2021.3.18

У статті, на основі аналізу чинних кримінально-правових приписів та спеціальної наукової літератури, досліджено особливості суб'єкта складів злочинів, які передбачені ст. ст. 436, 437 Кримінального кодексу України. Констатовано, що окремі аспекти є взагалі недослідженими, а позиції авторів щодо окресленого питання – суперечливими чи надзагальними. Завдяки відповідному вивченню частину досі не висвітлених питань піддано аналізу, щодо вирішення спірних – наведено додаткові аргументи.

Доводиться, що особливості суб'єкта вказаних злочинів впливають зі специфіки об'єктивної сторони конкретного його складу. Суб'єктом злочину визнається особа, яка володіє сукупністю ознак, що дають підстави для її притягнення до кримінальної відповідальності. Саме тому відсутність суб'єкта злочину виключає наявність складу злочину і зумовлює відсутність підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Йому притаманні ті самі риси, що й суб'єктам усіх інших кримінальних правопорушень. Так, автор доводить, що суб'єктом аналізованих злочинів є фізична, осудна особа, яка досягла загального віку кримінальної відповідальності. При цьому обов'язковими його ознаками є: а) фізична особа – людина; б) загальний вік кримінальної відповідальності – 16 років; в) осудність особи.

Постановка проблеми

Поняття суб'єкта складу кримінального правопорушення є основним у схемі «суб'єкт – вина – кримінальна відповідальність» та охоплює сукупність ознак, на основі яких фізична особа, яка вчинила протиправне діяння, підлягає кримінальній відповідальності [1, с.21]. А тому характеристика суб'єкта складу кримінального правопорушення має важливе значення, оскільки у ньому відображена велика кількість інформації для кваліфікації протиправного діяння. З огляду на те, його умовно називають ще основним елементом складу кримінального правопорушення, який з-поміж них має найменш проблемно-дискусійний характер [2, с.17-18]. Продовжуючи цю тезу, О.М.Омельчук зауважує, що правильне встановлення ознак суб'єкта складу кримінального правопорушення дає змогу визначити ознаки об'єктивної і суб'єктивної сторони, а також його об'єкта [3, с.110]. Отже, суб'єкт складу кримінального правопорушення є обов'язковим його елементом, який нерозривно пов'язаний з іншими елементами, оскільки своїм суспільно небезпечним діянням він завдає шкоди об'єкту посягання, діючи при цьому винно [4, с.125].

Стан дослідження

Проблеми кримінальної відповідальності за пропаганду, планування, підготовку, розв'язання та ведення агресивної війни були предметом розгляду таких авторів, як О. Базов, О.М. Броневицька, В. Гапончук,

С.Ф. Денисов, К.С. Кардаш, О. В. Олішевський, М.Б. Стиранка та інші. Окрім того не можна залишити поза увагою дисертаційне дослідження П.В.Пекар, яке присвячене кримінально-правовій характеристиці пропаганди війни [5]. Водночас слід визнати, що такий стан розробленості відповідної проблеми можна вважати поверхневим, оскільки зазначені наукові доробки не дають відповіді для розв'язання ряду ключових проблем, що свідчить про необхідність ретельного аналізу цього питання.

Таким чином, основною метою цієї статті є з'ясування особливостей суб'єкта складів злочинів, які полягають у пропаганді, плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні агресивної війни.

Виклад основних положень

Першою ознакою, яка характеризує суб'єкта складу кримінального правопорушення, є те, що ним може бути лише фізична особа. Втім варто зауважити, що науковці неодноразово піднімали питання щодо необхідності запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб. Скажімо, В.К.Гришук та О.Ф. Пасека зазначають, що їх складна організаційна структура, значна кількість осіб, залучених у сферу цієї діяльності, сприяє збільшенню кількості фактів учинення протиправних дій з їх боку, що зумовлює потребу у запровадженні прямих каральних санкцій безпосередньо до юридичних осіб з метою посилити контроль за негативними наслідками [6, с.4].

Незважаючи на численні дискусії з цього приводу, ідея запровадження інституту кримінальної відповідальності була лише частково втілена законодавцем із започаткуванням інституту заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб на підставі ЗУ «Про внесення деяких змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» від 23 травня 2013 р. У зв'язку з цим у Загальній частині КК України передбачено Розділ XIV¹, у якому виокремлено перелік складів кримінальних правопорушень, за вчинення яких передбачено застосування інституту

заходів кримінально-правового характеру. Серед такого, зокрема, містяться ті, які полягають у пропаганді, плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні агресивної війни, що є свідченням того, що вони можуть бути вчинені від імені та в інтересах юридичної особи (ч.4 ст.96-3). Така позиція законодавця є виправданою. Так, не виключені випадки, коли, скажімо, власникам великих підприємств, які займаються пошиттям військової форми чи іншого військового спорядження, вигідна війна. Відтак за рахунок великих обсягів військових замовлень вони збагатяться, а тому займаються пропагандою агресивної війни.

У подальшому необхідно зупинитись на розгляді наступної ознаки суб'єкта складу кримінального правопорушення, зокрема, встановлення законом віку, з досягненням якого може наставати кримінальна відповідальність. У ч.2 ст. 22 КК України не зазначено, що за злочини, передбачені ст.436 та ст.437 КК України, кримінальна відповідальність настає з чотирнадцятирічного віку, а тому за загальним правилом такої відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Такий підхід видається справедливим, оскільки аналізовані посягання характеризуються високим ступенем суспільної небезпеки. Більше того, світовій та національній практиці, на превеликий жаль, відомі непоодинокі випадки участі неповнолітніх у збройному конфлікті. Не викликає заперечень той факт, що для цього необхідна певна фізична підготовка, неабиякі вольові якості, а тому особа, яка не досягла 16-ти річного віку, вочевидь має недостатній рівень психофізіологічної зрілості. У кримінально-правовій літературі з цього приводу зазначається, що особа у чотирнадцятирічному віці розуміє зміст та значення лише тих кримінальних правопорушень, котрі тісно пов'язані з елементарними відносинами між людьми та повсякденним життям [7, с.26]. Вочевидь, у цьому випадку мова йде про вбивство, спричинення тілесного ушкодження, крадіжку тощо. З цими судженнями не можна не погодитись. Скажімо, при публічних закликах до агресивної війни або до розв'язання воєнного конфлікту чи розповсюдженні матеріалів із такими за-

кликами, навряд чи особами у 14-15-тирічному віці усвідомлюється уся складність та небезпечність ситуації та можливі наслідки таких дій. Так, наприклад, школярі можуть займатись розповсюдженням матеріалів із закликами до ведення агресивної війни за грошову винагороду. У ст.4 Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах від 1 січня 2000 р. зазначається, що збройні групи, відмінні від збройних сил держави, за жодних обставин не повинні використовувати у військових діях осіб, які не досягли 18-річного віку. У той же час, у ст.77 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 р., передбачена заборона брати участь у воєнних діях дітям, які не досягли п'ятнадцятирічного віку. Якщо ж такі випадки мають місце, і, як наслідок, діти потрапляють під владу супротивної сторони, вони продовжують користуватися особливим захистом, незалежно від того, є вони військовослужбовими чи ні.

Варто звернути увагу на те, що у 2016 р. Державний Департамент США опублікував інформацію, де зазначається про так званий дитячий батальйон «Батальйон імені Святого Георгія Побідоносця», у складі якого перебували навіть 12-річні діти. Окрім того, цього ж року Моніторинговою місією ОБСЄ в Україні були зафіксовані повідомлення про залучення дітей віком 15 – 17-ти років до участі у воєнізованих молодіжних групах. У випадку успішного проходження підготовки надавалась можливість сформувати свої власні бойові підрозділи для ведення бойових дій [8, с.152]. Такі випадки не є даниною сьогодення, а мають більш давню історію. Скажімо, під час Другої світової війни діти повноцінно брали участь у веденні бойових дій. За твердженням Н.О.Філіпінської та О.Ю. Задніпровської, їх використання стало для солдат союзних сил надзвичайно сильним і несподіваним психологічним ударом, оскільки їм доводилось воювати із юнаками та дітьми, що, вочевидь у подальшому впливало на їх психологічний стан [9, с.240].

У юридичній літературі з цього приводу зазначається, що діти-солдати, які не дося-

гли п'ятнадцятирічного віку, насамперед, є жертвами злочинів, оскільки вони не володіють у достатньому ступені здатністю правильно усвідомлювати ситуацію і приймати ті чи інші рішення. У той же час пропонують установити мінімальний вік – п'ятнадцять років, після досягнення якого діти можуть підлягати кримінальній відповідальності. Як альтернативу такому судовому розгляду справи за доцільне вбачають запровадити амністію, що застосовується винятково до дітей і передбачає їх участь у програмах реабілітації [10, с.405]. З цими судженнями не можна погодитися, оскільки такі особи не усвідомлюють повною мірою протиправність своїх дій та швидко піддаються маніпулюванню. Вони виступають своєрідним знаряддям злочинів у руках зрілих злочинців. А відтак піддавати їх кримінальному переслідуванню, навіть за умови застосування щодо них амністії, є хибним кроком.

Варто звернути увагу на те, що за даними прес-служби Офісу Генерального прокурора 29 неповнолітніх громадян України засуджено за участь у збройному конфлікті на Сході у складі незаконних воєнізованих формувань [11]. Як приклад, слід навести вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 18 листопада 2015 р. Неповнолітній обвинувачений Ю. приблизно 15 квітня 2014 року в м. Артемівську Донецької області увійшов у створену терористичну організацію «ДНР», взяв активну участь у підготовці та здійсненні цієї організації низки злочинів. Реалізуючи свій злочинний намір, Ю., усвідомлюючи протиправність своїх дій, став одним з учасників «силового блоку», а саме бійцем незаконного озброєного формування терористичної організації. При цьому, починаючи з 11 травня 2014 року, протягом двох тижнів, ніс чергування у камуфльованому одязі зі зброєю у руках на адміністративних будівлях м. Артемівська; приблизно з 18-20 серпня 2014 року до листопада 2014 року перебував як борець незаконного збройного формування «Слов'яни»; зі зброєю в руках ніс чергування по охороні військової бази вказаного формування; з початку травня 2015 року став бійцем батальйону «Восток» - спеціального військового підрозділу злочинної організації «ДНР» та протягом місяця ніс

чергування на блокпосту. У вказаний час Ю. виконував функції із забезпечення «силового» блоку [12].

Аналіз форм вчинення злочину, передбаченого ст.437 КК України, дає змогу зробити висновок, що в окремих випадках може бути встановлена і вища вікова межа, з досягненням якої особа може бути піддана кримінальному покаранню. Не виключено, що суб'єктами, скажімо, планування чи підготовки агресивної війни можуть бути особи, які займають високі керівні посади, такі як глава держави, глава уряду, міністр оборони, керівник політичної партії та інші, а тому вік вищенаведених осіб не може бути однаковим для всіх категорій. Так, для прикладу депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років (ч.1 ст.9 ЗУ «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р.). Відповідно до ч.2 ст.2 ЗУ «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 р. (втратив чинність) однією з вимог, які висувалися до особи, яка претендувала на пост Президента України, є досягнення ним тридцятип'ятирічного віку. Отже, можна стверджувати, що у випадках планування чи підготовки агресивної війни зазначеними суб'єктами вони підлягатимуть кримінальній відповідальності явно пізніше, аніж у віці шістнадцяти років.

Вік суб'єкта злочину найчастіше пов'язаний з іншою його ознакою – осудністю, оскільки вони доповнюють одна одну в складі кримінального правопорушення і становлять обов'язкову передумову для визначення вини, а відтак і настання кримінальної відповідальності [13, с.104]. Відповідно до ч.1 ст.19 КК України, осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Поняттю осудності протиставлене поняття «неосудність», яке розглядається як неспроможність особи усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного душевного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ч.2 ст.19 КК України). Така особа не підлягає кримі-

нальній відповідальності за вчинене діяння, оскільки воно вчиняється без відповідного усвідомлення або волі. А тому до неї за призначенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, яка така особа за характером вчиненого нею діяння і за своїм психічним станом становить небезпеку для суспільства [14, с.160].

Осудність прийнято розглядати на підставі трьох критеріїв: двох змістовних (психологічного та медичного) та формально-правового (юридичного). Так, психологічний критерій полягає у наявності в особи здатності повною мірою усвідомлювати свої діяння і керувати ними, а відтак формується на основі поєднання двох обов'язкових ознак – інтелектуальної та вольової [15, с.110]. Для того, щоб стверджувати, що особа підлягає кримінальній відповідальності за пропаганду, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни та є осудною, вона повинна усвідомлювати, що своїми діями посягає на суверенітет, територіальну цілісність або політичну незалежність іншої держави (наприклад, при здійсненні масових ракетно-артилерійських обстрілів з гармат та ракетних систем залпового вогню). Окрім того, зазначена особа не лише усвідомлює їх суспільну небезпеку, але й керує своїми діями – вчиняє певні кроки задля досягнення злочинної мети (вступає до так званої «ДНР», проходить бойову підготовку, бере участь у боротьбі та протидії Збройним Силам України). Водночас не слід говорити про те, що особа, яка, скажімо, займається розповсюдженням матеріалів із закликами до розв'язання воєнного конфлікту, вчиняє злочин, передбачений ст.436 КК України, якщо вона не здатна орієнтуватися в об'єктивній дійсності та здійснювати звичні розумові операції (аналіз, синтез, порівняння). Також не підпадатиме під ознаки суб'єкта складу цього злочину особа, яка страждає, для прикладу, шизофренією, недоумством тощо.

Суть медичного критерію зводиться до наявності в особи відносного психічного здоров'я, яке не виходить за рамки «психічної норми». Відносність психічного здоров'я полягає в тому, що існує цілий перелік проміжних станів, який вказує на різні форми психічних аномалій, однак не виходить

за рамки осудності. А тому осудним може бути визнано не лише психічно здорового суб'єкта, а й психічно аномального, однак за умови, що розлади психіки останнього не досягли такого ступеня і характеру, які повністю або значно знижують його здатність до свідомої та вольової поведінки [16, с.132]. Нарешті, юридичний критерій допомагає встановити наявність факту вчинення кримінального правопорушення особою, яка є психічно здоровою, здатна повною мірою усвідомлювати сутність і суспільну небезпеку своїх дій та керувати ними [16, с.130-131].

В окремих випадках, окрім обов'язкових ознак суб'єкта складу кримінального правопорушення у нормі КК України, можуть бути передбачені й додаткові ознаки, а тому їх наявність дає змогу зробити висновок про спеціального суб'єкта складу кримінального правопорушення. Ним, відповідно до ч.2 ст.18 КК України, є фізична осудна особа, що вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність. У статтях, які регламентують кримінальну відповідальність за пропаганду, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни, не міститься вказівки на спеціального суб'єкта складу злочину. Однак, видається, не для всіх форм вчинення злочину передбаченого ст.437 КК України, характерним є вчинення посягання пересічним громадянином. Так, за твердженням К. Клаузевіца, війна є продовженням політики засобами озброєного насильства. А тому усі озброєні конфлікти, незалежно від масштабності та інтенсивності, є продовженням політичного конфлікту військовими засобами за допомогою яких політичні сили прагнуть досягнути різних зовнішньополітичних та внутрішньополітичних цілей [17, с.82].

Так, за поданням Президента України оголошується стан війни і укладення миру, схвалюється рішення про використання ЗСУ та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України (п.9 ст.85 Конституції України). У ст.7 ЗУ «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р. зазначено, що керівництво ЗСУ в межах, передбачених Конституцією України, здійснює Президент України як Верховний Головнокомандувач ЗСУ. Натомість, міністр оборони України

здійснює військово-політичне та адміністративне керівництво ЗСУ (ст.8). Тобто звідси випливає, що такі особи діють від імені держави. А тому очевидним є той факт, що лише службові особи, які займають особливо відповідальне становище із використанням владних повноважень, мають потенційну можливість та відповідні засоби для планування, підготовки чи розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту. Такий висновок також випливає з безпосереднього аналізу форм агресії, які закріплені у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (XXIX) від 14 грудня 1974 р. та ЗУ «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. Для прикладу, одним із проявів агресії є засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили (ст.1 ЗУ «Про оборону України»). Очевидно, що такі дії може вчинити лише особа, яка має повноваження щодо керівництва військовими формуваннями, організації спеціальних операцій. За таких умов «звичайний» громадянин чи їх група, не маючи відповідного впливу та засобів для ведення агресивної війни, не в силі спланувати, здійснити підготовку чи розв'язати агресивну війну чи воєнний конфлікт, оскільки вони діють на виконання злочинних вказівок вищих посадових осіб.

Висновки

Таким чином, аналіз форм вчинення злочинів, передбачених ст.436, 437 КК України, засвідчує, що суб'єкт аналізованих посягань може бути як загальним, так і спеціальним (лише службові особи, які займають особливо відповідальне становище із використанням владних повноважень, мають потенційну можливість та відповідні засоби для планування, підготовки чи розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту).

Література

1. Багрий-Шахматов Л. В. Социально-правовые проблемы уголовной ответственности и форм ее реализации / Одесса : Юрид.-ра, 2000. Ч. 2.412 с.
2. Куц В.М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1996. Вип. 1. С. 17-23.

3. Омельчук О. М. Кримінально-правова характеристика суб'єкта злочину, передбаченого ст. 304 Кримінального кодексу України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 2. С. 110.

4. Чорней С.В. Поняття суб'єкта злочину. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2012. Випуск 618. С.125-128

5. Пекар П.В. Кримінально-правова характеристика пропаганди війни [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Служба безпеки України, Нац. акад. Служби безпеки України. Київ, 2017. 20 с.

6. Гришук В.К., Пасека О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: монографія / Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 248 с.

7. Лазарев А.М. Суб'єкт преступлення. М.: ВЮЗИ, 1981. 63 с.

8. Дітей на Донбасі використовують як інформаторів та живі щити – Департамент США <https://www.radiosvoboda.org/a/28585596.html>; Trafficking in Persons Report (June, 2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.state.gov/j/tip; Правові аспекти втягнення неповнолітніх до участі у бойових діях. Підприємництво, господарство і право. №8. 2016 р. С.150-154.

9. Філіпінська Н.О., Задніпровська О.Ю. Протидія використанню дітей-солдат у військових конфліктах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. №3. 2017 р. С.238-241.

10. Манько М.В. Діти-солдати учасники бойових дій. *Держава і права. Юридичні і політичні науки*. Випуск 60. 2013 р. С.400-407

11. Офіс генпрокурора почав розслідування за фактом вербування бойовиками неповнолітніх на Донбасі. URL: <https://ua.112.ua/ato/ofis-henprokurora-pochav-rozsliduvannya-za-faktom-verbuvannya-boiovykamy-nepovnolitnikh-na-donbasi-538017.html>

12. Вирок Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 18 листопада 2015 р. Справа № 219/8206/15-к URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53594084>

13. Коваленко В. П. Кримінальна відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, вчинене працівником правоохоронного органу: дис. ... канд. юрид.

SUMMARY

The article, based on an analysis of the current legislation on criminal liability and special scientific literature, explores the subject of the crimes under Art. Art. 436, 437 of the Criminal Code of Ukraine. It has been stated that certain aspects had not been studied at all, and the authors' positions on the investigated issue were controversial or diverse. Due to the relevant analysis, some of the issues that are not illuminated have been analysed, the additional arguments have been given to resolve the controversial issues.

It is proved that the features (additional features) of the subject of these criminal offenses, as a rule, follow from the specifics of the objective side of the specific composition of the criminal offense. Subject of crime is a person who has a set of features that give reasons for its criminal prosecution. Therefore, no perpetrator excludes the existence of a crime and makes no grounds for bringing people to justice.

It has the same features as the subjects of all other criminal offenses. Thus, the author proves that the subject of criminal offenses sane person who has reached the general age of criminal responsibility. In this case, its mandatory features are: a) an individual – a person; b) total age of criminal liability – 16 years; c) sanity of the person.

Key words: criminal responsibility, propaganda, planning, preparation, unleashing, conducting, aggressive war.

наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2009. 215 с.

14. Кримінальне право України. Загальна частина: Підруч. для студентів юрид. вузів і фак. / Г.В.Андрусів, П.П.Андрушко, В.В.Беньківський та ін. За ред. П.С.Матишевського та ін. – К.: Юрінком-Інтер, 1997. 512 с.

15. Павлов В.Г. Суб'єкт преступлення / СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 318 с.

16. Васильєв А. А. Формула та критерії осудності в кримінальному праві. *Форум права*. 2010. № 4. С. 127–136 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10vaavkr.pdf>

17. Фурсіна Н.А. Теорія виникнення військових конфліктів, воєн. *Економіка та держава*. №12. 2018 р. С.81-88.

ЗНАЧЕННЯ ВИСОКОГО РІВНЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

**ГРАБ Марія Іванівна - доцент кафедри права Львівського інституту
Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна
Академія управління персоналом»**

УДК 340.12

DOI 10.32782/EP.2021.3.19

Стаття посвячена дослідженню розвитку правової культури та значенню високого рівня правової культури. Обґрунтовані концепції «правової культури», вель рівень правового мислення та правосознання забезпечує формування еталона правової личности, котра уважає правовий закон, своїми діями підтримує режим правозаконності в Україні. Відзначається цільовість подолання низкого рівня правового свідомості та створення умов для підвищення рівня правової культури населення, наслідком, свідоме учасництво громадян в реалізації реформ на шляху розвитку України як сильного правового держави. Відносимо, що кожен громадянин повинен розуміти, що саморозвиток та всебічне навчання грають важливу роль для розвитку безпосередньо країни. Рівень правової культури Української знаходиться на стадії зародження та потребує використання багатьох ресурсів. Влада повинна звернути увагу саме на правове виховання, особливо молоді, котра є майбутнім України. Подолання низкого правового свідомості та створення умов для підвищення рівня правової культури населення, свідомого учасництва громадян в реалізації реформи є сьогодні пріоритетною задачею держави на шляху розвитку України як сильного правового держави.

Ключові слова: правовий культура, правосвідомість, законність, права людини та громадянина, правовий держави.

Постановка проблеми

Питання значення високого рівня правової культури в українському суспільстві потребує наукового дискусії, оскільки є категорією загальнолюдських цінностей, що належить до невід'ємних ознак правової держави та забезпечує максимальне здійснення, охорону та захист прав людини.

Аналіз досліджуваної проблеми

Дослідженням правової культури займалися українські вчені-правознавці: М. І. Коцюба, П. Ф. Мартиненко, А. Р. Мащок, В. Д. Бабкін, Є. В. Назаренко, В. М. Селіванов, П. М. Рабінович, С. А. Тихонова В. А. Котюк, та ін.

Метою статті є встановлення значення високого рівня правової культури на стан законності, правопорядку в сучасному українському суспільстві.

Виклад основного матеріалу

Сьогодні у нашій державі низький рівень правової культури не тільки у простих громадян, але й у політиків, котрі мають безпосереднє відношення до законотворення і управління державою. Це не є твердженням про їхню некомпетентність у законодавчих нормативно правових актах, а радше не бажанням вважати норми права обов'язковими і не відчувати страху відповідальності при порушенні норм чинного законодавства. Низький рівень правової культури, відсутність у грома-

дян юридичних традицій, що переростає у відкритий правовий нігілізм, заперечення необхідності та цінності права спостерігається у нашій державі майже завжди, адже зневага до закону та суду та свавілля не трактується як щось неправильне. Зараз присутні чимало проблемних питань і у формуванні правової культури. Це стосується складного процесу правотворчості, де має місце суперечність нормативно-правових актів з подолання цих та інших проблемних питань потрібна цілеспрямована політика держави для підвищення рівня правової культури суспільства.

Питання підвищення рівня правової культури на сучасному етапі розвитку нашої держави є надзвичайно важливим, адже події, що відбуваються у країні останнім часом, вимагають того, щоб кожна людина застосовувала свою правосвідомість та правову культуру на практиці. Низький рівень правової культури веде до беззаконності у суспільному житті. Поняття “правова культура” завжди передбачає оцінку “якості” правового життя того чи іншого суспільства і порівняння з найрозвинутішими правовими зразками. Ми схилиємося до позиції, що високого рівня правова культура – це і є насамперед ідеали та цінності. Правова культура виражається у рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості та в цілому рівні правового розвитку, починаючи від окремої людини і до усього населення, а також ступеня гарантованості державою свобод і прав людини.

Правова культура особистості є складовою правової культури суспільства, показником рівня правосвідомості, прогресу правових норм та правової діяльності. Рівень правової культури акумулює якість норм права, які регулюють відносини в різних сферах. Нормативна база є фундаментом, на якому тримається держава як така, і від якості такої бази залежить, рівень розвитку і якість життя у державі [1, с. 330].

Як зазначають О. Р. Ратінов і О. В. Сахаров, правова культура виконує організаційно-регулятивний вплив у плані забезпечення соціально-позитивної поведінки,

попередження негативних проявів та нівелювання факторів, що цьому сприяють, при вирішенні соціальних завдань будь-якої сфери і будь-якого рівня життя суспільства” [2, с. 106].

В. В. Лемак зазначає: «Правова культура за своїм змістом є певним юридичним багатством, яке виражається в досягнутому рівні регулятивних властивостей права, утворених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, які належать до духовної культури, до правового прогресу» [3, с. 217–218].

О. Ф. Скакун аргументує, що “правова культура тісно пов’язана із загальною культурою народу, базується на її засадах, служить відображенням рівня її розвитку. Формування правової культури не є відокремленим процесом від розвитку інших видів культури – естетичної політичної, моральної” [4].

Отже, дослідження науковців сучасної України підтверджують, що розбудова в Україні громадянського суспільства пов’язана з підвищення правосвідомості громадян, їхньої правової культури, подолання правового нігілізму. Розглядається розвиток правової культури як умови розвитку України. Успішний розвиток України неможливий без високої правової культури кожного громадянина, що визначає загальну повагу до права в суспільстві, дію принципу верховенства права.

Правова культура передбачає відповідні знання людьми певних положень чинного законодавства, уміння користуватися цими знаннями під час застосування норм права.

Науковці виділяють правову культуру суспільства загалом та правову культуру особистості. Ці два поняття взаємозалежні. Чим більше освічених у правовому аспекті особистостей у суспільстві, тим вища правова культура цього суспільства. Слід зазначити, що ці два поняття співвідносяться як частина і ціле. Правова культура особистості, будучи компонентом правової культури суспільства, виражає ступінь та характер розвитку суспільства, так чи інакше забезпечує соціалізацію особистості та правомірну діяльність особи [5, с. 6].

Не слід вести мову про підвищення рівня правової культури, не розвиваючи рівень культури загальної. Правова культура не залежить від юридичного права. На жаль, закони не зможуть підняти рівень правової культури через декларування окремих норм. Процес становлення правової культури характеризується формуванням певних культурно-правових цінностей, сформованих певною національною часово-просторовою дійсністю [3, с. 105–110]. Концепція правової держави вимагає присутності в усіх громадян високої культури права, їх обізнаність із необхідними юридичними законами, а також уміння і навички їх використання у практичному житті [6, с. 31]. Формування громадянського суспільства і правової держави в Україні вимагає потребу підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян. Активного обговорення та впровадження в життя потребують правова просвіта і виховання молоді, на засадах людяності, моральності, честі [7, с. 19–21].

Висновки

У зв'язку із вищезазначеним доцільною вважаємо думку про те, що кожен громадянин повинен для себе зрозуміти, що саморозвиток та всебічне навчання мають вагомe значення для розвитку безпосередньо країни. Сьогодні рівень правової культури українців перебуває на стадії становлення і потребує використання багато ресурсів. Влада має акцентувати увагу саме на правовому вихованні, особливо молоді, як майбутнього України. Підвищення правової свідомості та створення умов для збільшення рівня правової культури населення, свідома участь громадян у здійсненні реформи є першочерговим завданням держави на шляху розбудови України як сильної правової держави.

Література

1. Семитко А. П. Правовая культура . Теория государства и права. Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. Москва. : Инфра. М-Норма, 1997. С. 330–331.
2. Сахаров А. В., Ратинов А. Р. Теоретические основы предупреждения преступности. – М. : Знание, 1977. – 187 с.

3. Дмітрієнко І. В. Українська правова культура як нормативне небіологічне явище *Держава і право* : зб. наук. пр. Київ. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. Вип. 44. С. 105–110.

4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник О. Ф. Скакун ; Пер. з рос. – Харків : Консум, 2009. 656 с.

5. Грищенко А. В. Правовий закон: питання теорії та практики в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. С. 6.

6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави : навч. посіб. Київ, 1995. С. 31–32.

7. В. Лисогор. Правова культура як елемент механізму реалізації прав і свобод громадян. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 5. С. 19–21.

THE IMPORTANCE OF A HIGH LEVEL OF LEGAL CULTURE IN UKRAINIAN SOCIETY

THE IMPORTANCE OF A HIGH LEVEL OF LEGAL CULTURE IN UKRAINIAN SOCIETY

The article is devoted to the study of the development of legal culture and to the importance of a high level of legal culture. The concept of “legal culture” is substantiated, because the level of legal thinking and legal awareness ensures the formation of a standard of legal personality that respects the rule of law in Ukraine. Emphasis is placed on the expediency of overcoming the low level of legal awareness and creating the conditions for raising the level of legal culture of the population, which will result in conscious participation of citizens in the implementation of reforms to build Ukraine as a strong legal nation. We believe that every citizen should understand that self-development and comprehensive learning play a significant role in the development of the country itself. The level of legal culture of Ukrainians is in its infancy and requires the use of many resources. The authorities should pay attention to legal education, especially for young people, who are the future of Ukraine. Overcoming low legal awareness and creating conditions for raising the level of legal cul-

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню розвитку правової культури та значенню високого рівня правової культури. Обґрунтовано концепції «правової культури», адже рівень правового мислення та правосвідомості забезпечує формування еталону правової особистості, котра поважає правовий закон, своїми діями підтримує режим правозаконності в Україні. Наголошується на доцільності подолання низького рівня правової свідомості та створення умов для підвищення рівня правової культури населення, що матиме наслідком свідомої участі громадян у здійсненні реформ на шляху розбудови України як сильної правової держави. Вважаємо, що кожен громадянин має зрозуміти, що саморозвиток та всебічне навчання відіграють значну роль для розвитку безпосередньо країни. Рівень правової культури українців перебуває на стадії зародження і вимагає використання багато ресурсів. Владі слід звернути увагу саме на правове виховання, особливо молоді, яка є майбутнім України. Подолання низької правової свідомості та створення умов для підвищення рівня правової культури населення, свідомої участі громадян у здійсненні реформи є сьогодні першочерговим завданням держави на шляху розбудови України як сильної правової держави.

Ключові слова: права культура, правосвідомість, законність, права людини та громадянина, права держава.

ture of the population, conscious participation of citizens in the implementation of the reform is today the priority task of the state on the way to building Ukraine as a strong rule of law.

Keywords: legal culture, legal awareness, legality, human and civil rights, legal nation.

ГОТЕЛЬНІ ПОСЛУГИ В УКРАЇНІ

РОМАНУХА Олександр Миколайович - кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та країнознавства, Донецький національний університет економіки і торгівлі імені Михайла Туган-Барановського

<https://orcid.org/0000-0003-4695-3985>

УДК 338:658(477)

DOI 10.32782/EP.2021.3.20

Сфера послуг набуває дедалі міцніших позицій у світовій економіці. Багато країн демонструють тенденцію до зростання виробництва послуг, більший дохід від послуг, збільшення зайнятості в цьому секторі, посилення конкуренції та зростання імпорту та експорту послуг. Готельний бізнес є важливим елементом інфраструктури, показником соціального простору в місті та об'єктив культури та бізнесу. За своєю економічною спрямованістю готель є комерційним виробництвом, яке пропонує свою продукцію на ринку у вигляді комплексу послуг. Метою дослідження є вивчення стану розвитку готельного бізнесу в Україні та аналіз впливу кризових явищ (протидія коронавірусній хворобі) на діяльність суб'єктів готельної індустрії. Для забезпечення постійного сталого розвитку національного готельного бізнесу в роботі вивчено та застосовано прогресивний досвід організації готельного бізнесу, представлений у провідних країнах світу.

Ключові слова: готельні послуги, підприємства готельного господарства, криза, послуги, сфера послуг.

Постановка проблеми

Економічна криза зачіпає всі сфери бізнесу, включаючи готельний бізнес. Розробка ефективного плану розвитку є основним способом виживання готельного бізнесу в несприятливих економічних умовах. Проблема розвитку готельного бізнесу в часи економічної кризи стала актуальним завданням власників готельного бізнесу. Го-

тельний бізнес характеризується динамічним розвитком, і тепер він став важливим фактором еволюції світової економічної системи. Ефективне функціонування готельного господарства у багатьох країнах, як і в Україні, є важливою передумовою активізації міжнародних відносин та інтеграції у світову спільноту. На сучасному етапі туристичний попит визначає процеси територіальної організації гостинності. Зміна організаційних основ, перерозподіл вітчизняних закладів за формами власності призвели до позитивних змін у галузевій структурі, зростання їх класу та якісних характеристик, збільшення частки готелів високого класу з одночасним розширенням базового класу свідчать про модернізацію вітчизняної галузі готельного господарства. Однак для забезпечення постійного сталого розвитку національного готельного бізнесу необхідно вивчити та застосовувати прогресивний досвід організації готельного бізнесу, представлений у провідних країнах світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вагомий внесок у дослідження стану готельно-туристичної галузі зробили такі науковці, як Гречаник Б.В., Гуменюк В.В., Кісь С.Я., Витвицька О.Д., Демешкант Н.А., Кисіль С.С., Павленко І.А. та інші [6, 9, 10, 7].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

У розвиток здобутків наукової спільноти доцільно провести аналіз впливу кризових явищ на діяльність суб'єктів готельної індустрії.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Метою дослідження є вивчення стану розвитку готельного бізнесу в Україні та аналіз впливу кризових явищ (проти дія коронавірусної хвороби) на діяльність суб'єктів готельної індустрії.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сфера послуг набуває дедалі міцніших позицій у світовій економіці. Багато країн демонструють тенденцію до зростання виробництва послуг, більший дохід від послуг, збільшення зайнятості в цьому секторі, посилення конкуренції та зростання імпорту та експорту послуг. Настільки фундаментальними є зміни, що відбуваються у секторі послуг у глобальному масштабі, що сучасна економіка була описана як „економіка послуг”. Сьогодні на сферу послуг припадає 70% світового ВВП. Серед країн, де на сферу послуг припадає 3/4 ВВП і більше це Люксембург (85%), Франція (78%), США (77%), Греція (77%), Великобританія (76%) та Бельгія (76%). Останні десятиліття спостерігали не лише зрушення в галузевій структурі світової економіки, але й значне зростання зайнятості у сфері послуг. У багатьох країнах цей показник перевищує показники їх промислового виробництва. Найвищий рівень зайнятості у сфері послуг у США (80% робочої сили), Нідерландах (79%), Великобританії (77%), Франції (77%), Швеція (76%), Люксембург (76%), Канада (76%), Норвегія (76%), Ісландія (76%), Австралія (75%) та деякі інші [4].

Кризові явища та ризики зовнішнього середовища зумовлюють необхідність створення стійких та міцних підприємницьких утворень з метою нівелювання їх впливу.

Готельна індустрія є одним з найпривабливіших ринків в Україні для інвестування. Переживши гостру кризу дев'яностих,

спричинену структурними, політичними та економічними змінами в економіці країни, галузь сьогодні характеризується високим рівнем ділової активності. Не дивно, що нинішня ситуація на ринку готельного бізнесу є надзвичайно цікавою для потенційних інвесторів: постійно зростаючий попит супроводжується дефіцитом пропозицій. Приплив туристів щороку збільшується на 15-20% відповідно до просування у світі нового стилю України, а також її підкресленої європейської відданості.

Перш за все, готельний сектор - це повністю орієнтований на споживача сектор, який безпосередньо залежить від туристичної галузі та ділової активності в країні. Готельний бізнес та туризм розвиваються у взаємодії, яка чітко проявляється як у просуванні одне одного, так і в залежності один від одного. Кількість клієнтів, які зупиняються в готелях, безпосередньо визначається обсягами внутрішнього та іноземного туризму. У той же час розвиток туристичного бізнесу орієнтований на тенденції в готельному секторі. Обсяги ділового туризму в країні щороку збільшуються за рахунок зростання інвестиційного залучення української економіки.

Крім того, залежність від людського фактора робить цей сектор надзвичайно чутливим до громадської думки та репутації. Поодинокий випадок неякісного обслуговування може призвести до втрати клієнтів. Ось чому великі готельні мережі вважають одним із своїх основних цілей суворий контроль за належними стандартами якості. «Одеса», 4-зірковий готель в місті Одеса, може проілюструвати необгрунтовані інвестиції з очікуванням залучення відомого готельного оператора. У той самий момент, коли готель був побудований і збирався почати функціонувати як 5-зірковий готель у всесвітньо відомій мережі Kempinski, було виявлено, що неякісні будівельні роботи не відповідають вимогам до рівня обслуговування Kempinski. Після того, як оператор залишив проєкт, готель був понижений до категорії 4 зірок.

Ринок готельних послуг також набуває додаткових, абсолютно несподіваних властивостей в українському бізнес-середови-

щі. За даними Національного агентства з туризму, в Україні зареєстровано 1064 сертифіковані готелі, 5 з яких є 5-зірковими: 2 - у Дніпропетровську, 1 - у Києві, Донецьку та Одесі. Решта з них: 29 4-зіркових готелів, 74 3-зіркові готелі, 43 2-зіркові готелі, 41 1-зірковий готель. Основна частина 4-зіркових готелів знаходиться в Одесі - 9 з них, 6 - у Києві, 4 - у Дніпропетровській області, 4 - у Львівській області, 3 - у Криму та по одному - у кожній із Донецької, Закарпатської, Полтавської областей [8].

Питання низькоякісного обслуговування досить часто постає перед українським готельним сектором і обумовлює свою актуальність. Таким чином, гідне рішення інвестора включатиме не лише фінансові інвестиції, але й інвестиції у форми стандартів послуг та політику навчання персоналу. Франчайзинг виглядає найпривабливішою стратегією розвитку готельного сектору в цій ситуації. Це передбачає впровадження міжнародно відомого бренду з усталеними концепціями відомої компанії. Таке рішення, безумовно, буде успішним, оскільки воно базується на ряді переваг: підготовка персоналу, побудова стилю, корпоративні правила, кваліфіковане управління та розвиток відповідно до міжнародних стандартів, а також залучення додаткових клієнтів через відомий бренд. Оскільки більшість готелів стикається з проблемами управління високим рівнем, експерти такого рівня в готельному бізнесі не мають права робити помилки, оскільки навіть незначна некомпетентність керівництва може спричинити непередбачувані наслідки.

Незважаючи на те, що вони залишаються конкретними, перераховані вище проблеми загалом можна подолати, використовуючи міжнародні стандарти розвитку бізнесу, дослідження ринку, бізнес-планування та перспективи довгострокових інвестицій, оскільки на будь-яку національну особливість можна адекватно відповісти ретельно продуманою дією. На жаль, інвестор може розпочати вирішення всіх цих питань лише після того, як основна перешкода буде подолана. І це робить засідку інвестору на самому початку проєкту - взаємодії з органами державної влади. Перші

труднощі чекають інвестора на етапі вибору земельної ділянки. Земельне питання в Україні досі остаточно не врегульоване. Протягом перших десяти років процеси приватизації не підтримувалися продажем землі, що спричинило спірну правову ситуацію, коли інвестор не може бути впевнений, що обрана земельна ділянка буде належати йому / їй. Купівля та реконструкція наявних будівель може бути привабливим варіантом у цьому випадку, але доцільно мати на увазі, що більше 60% матеріалів та обладнання для готельних реконструкцій.

Готельний бізнес є важливим елементом інфраструктури, показником соціального простору в місті та об'єктів культури та бізнесу. За своєю економічною спрямованістю готель є комерційним виробництвом, яке пропонує свою продукцію на ринку у вигляді комплексу послуг. Специфіка послуг, на відміну від матеріального виробництва, полягає в тому, що виконання послуги відбувається при безпосередньому контакті споживача та підрядника; задоволення послугою перетворюється на задоволення прямого попиту клієнта; Попит на готельні послуги піддається сезонним коливанням. У структурі світового готельного бізнесу є два напрямки розвитку: готельні мережі та незалежні підприємства. Комплексне управління бізнесом є набагато вигіднішим у готельному бізнесі, ніж управління незалежними готелями, що вимагає більше навичок, ніж управління великими готелями. Це пов'язано з тим, що підприємства, які входять до великих готельних мереж, приносять набагато більший дохід і можуть наймати кваліфікованих та більш високооплачуваних спеціалістів вузького профілю. Поєднання готелів під єдиним управлінням у результаті дає величезні переваги як власникам нерухомості, так і їх операторам.

Головною перевагою мережі готелів є зменшення загальних витрат, що, у свою чергу, дозволяє мережам проникати на більшу кількість міжнародних ринків, розширюючи свої можливості. За комерційним успіхом мережевих готелів є багато факторів: від консолідованої системи бронювання до централізованих поставок. Перевага компаній, які суворо дотримуються

своїх торгових марок, полягає в тому, що користувачі послуг однієї мережі готелів чітко представляють якість обслуговування та розміщення на підприємстві, що належить цій мережі, незалежно від його місцезнаходження. Це дозволяє рекламувати та робити бронювання задовго до відкриття нового готелю.

Маленькі незалежні готелі вимагають більше управлінських навичок, ніж більші. Незалежні керівники готелів мають слабкі сторони, часто в маркетинговій та фінансовій сферах, і тому повинні виконувати не лише лінійне, але й функціональне керівництво. Керівництво незалежних готелів, якщо вони хочуть зберегти прибутковість, зобов'язане впроваджувати більш сучасні системи управління та технології, використовувати гнучку систему розподілу персоналу, у якій працівникам у разі виробництва потрібно йти разом.

Сучасні проблеми в індустрії готельного бізнесу в Україні [5]:

1. Тенденція до наповнення ринку іноземними компаніями.

2. На сучасному етапі економічного розвитку в Україні існує лише два національні готельні оператори - Premier Hotels and Resorts та Reikartz Hotels & Resorts.

3. Ринок готельних послуг в Україні зараз наближається до насичення в секторі п'яти- та чотиризіркових готелів.

4. Формування ситуації, що пояснювалась вище, призводить до поступового насичення готельного ринку готелів, а також збільшення кількості іноземних компаній на ринку. Як результат, деяким компаніям доводиться співпрацювати та розробляти спільну бізнес-стратегію.

5. Сектор готелів від трьох зірок і нижче залишається ненасиченим і представлений головним чином готелями з надзвичайно низьким рівнем обслуговування та невеликим набором послуг.

6. В Україні не спостерігається значного покращення рівня діяльності у сфері готельних послуг, оскільки українські компанії затримують вихід на ринок. Це може призвести до заповнення ринку іноземними мережами готелів. Водночас західні інвестори не хочуть починати свій бізнес

в Україні без активної присутності українських компаній.

7. Через характер конкретних ринків неможливо надати адекватну оцінку ситуації в галузі. Необхідно розглядати різні сектори готельних послуг окремо.

8. Проблема ефективного управління залишається важливою для національних готелів. Перехід від адміністративних методів управління до ринкових був непростим і часто керівною командою, яка повинна була підтримувати високий рівень виконання робіт з розвитку. Цей недолік також має стосуватися засновників / власників готелів.

9. Питання, пов'язані з взаємодією з урядом, як і раніше, залишаються проблематичними для національних мереж готелів.

Ці питання включають процес реєстрації готелів, відведення ділянки під будівництво готелю, обов'язкові процедури в пожежній охороні та охорону здоров'я, а також отримання необхідних дозволів та сертифікатів.

10. Питання стандартизації також є проблематичним через невідповідність між українською та європейською системами стандартизації готельних послуг. За підрахунками, 80% нерухомості для гостинності, включаючи готелі, потребують ремонту та реконструкції.

Розглянемо ключові інструменти та методи вирішення проблемних питань, ідентифікованих вище, що є характерними для готельної індустрії України.

До першої групи методів належать тактичні методи. У свою чергу, тактичні методи включають реструктуризацію, скорочення та банкрутство. Ці методи спрямовані на швидке поліпшення фінансових показників підприємства, тобто подолання кризових наслідків. Однак використання цих методів не завжди достатньо для усунення причин кризи. Інша група методів - стратегічна. Як правило, менеджери готелів не відразу зможуть побачити результати цих методів, але їх використання змінює такі якісні характеристики, як конкурентоспроможність, інвестиційна привабливість, орієнтація на споживача та інновації.

Основні методи включають злиття в межах однієї мережі підприємств на різних етапах розвитку та розподілу та диверсифікації діяльності. Цей метод може бути раціональним, якщо інтеграція призводить до значної економії або можливих скорочень, таких як транспортні витрати. Інновація - це впровадження сучасних стратегічних підходів до управління в умовах кризи. Регулювання, у свою чергу, передбачає формування стратегічного планування та управлінської звітності, створення комбінованої системи фінансового контролю та планування, автоматизованих систем бухгалтерського обліку та формування ефективної маркетингової діяльності. Ці підходи вирішують багато проблем, пов'язаних із кон'юнктурою ринку та пошуком нових клієнтів та партнерів на міжнародному ринку.

Реструктуризація - це складний метод антикризового управління, який набув поширення останнім часом. Цей метод передбачає зміну організаційної структури та системи стратегічного управління. Метод реструктуризації бізнес-процесів призводить до зменшення непотрібних зв'язків і непотрібних витрат часу і грошей і забезпечує різке підвищення ефективності діяльності, наприклад, ефективності, часу обробки, виробничих витрат тощо [3].

Зниження - це ще один спосіб, який може негайно покращити результати діяльності готельного господарства. Це зменшення трудомісткості та скорочення зайнятості персоналу відповідно до реального ринкового попиту. Цей метод призводить до значного зменшення витрат і зниження виробничих цін. Наприклад, у готельно-ресторанному секторі Великобританії налічується близько 98,3% підприємств, що мають менше ніж 50 працівників. Ефективне стратегічне управління під час кризи передбачає поєднання наступних елементів: професійні знання працівників організації стратегічного управління; досвід антикризової діяльності.

Успіх стратегічного управління кризами залежить від своєчасного виявлення криз та застосування найефективніших методів її подолання. Ефективне функці-

онування в кризові періоди здійснюється з використанням ряду стратегічних і тактичних методів стратегічного управління в агрегації.

Розглянемо поетапне впровадження заходів з врегулювання криз.

I. Діагностика. Існує три групи характеристик для діагностики стану справ на готельному підприємстві. Перший - це основні елементи ведення бізнесу: рівень управління, персоналу та рівень адаптивності та інновацій у бізнесі. Наприклад, говорячи про команду готелю, інтерес має становити організаційна структура, її ефективність, відсутність дублікатів функцій. Зокрема, менеджер повинен знати, на скільки людей він працює в одній кімнаті. Як правило, у 3-зіркових готелях перебуває не більше однієї людини, а в 5-зіркових готелях цей номер може складати від 1,5 до 2,5 осіб у люкс-готелях. Порівнюючи власний показник із середнім ринком, компанія розуміє, працює вона ефективно чи ні. Окрім статистики, керівництву потрібно аналізувати рівень компетентності персоналу, ступінь задоволеності людей своєю працею, мотиваційні заходи[2].

II. Програма антикризового управління. Друга ніша, у якій можна діагностувати під час кризи, - це ефективність бізнес-процесів на готельному підприємстві. Існує ряд параметрів, які можна використовувати для аналізу операційної діяльності. Наприклад, наскільки можна порівняти витрати, понесені в результаті ведення бізнесу, із доходом, який приносить готель; ступінь відповідності кількості людей, зайнятих на певному сайті; наскільки ефективно продаються послуги тієї чи іншої служби готельного підприємства.

III. PR-кампанія. Третій рівень діагностики - це ринкові показники функціонування готельного підприємства, ступінь лояльності клієнтів до готелю, їх задоволеність якістю обслуговування, конкурентоспроможність пропонованих послуг. Виправити ситуацію на цьому рівні, якщо можливості двох інших були упущені, набагато складніше, оскільки готельна компанія вже може втратити свою частку ринку, що, безсумнівно, вплине на показники рентабельнос-

ті. Якщо негативні наслідки впливають на фінансову ефективність готелю, він втрачає прибуток, а тому прибутковість має неадекватні показники ліквідності. Заходи відновлення бізнесу спрямовані на відновлення платоспроможності готельного бізнесу. Це також реструктуризація боргу, якщо виникають труднощі з поверненням позик, покращенням ліквідності ресурсів готелю, усуненням касових прогалин, оптимізацією витрат.

Варто зазначити, що ситуація в готельному господарстві України, ускладнена існуючими військовими діями на сході країни, змушує менеджерів стежити за тенденціями та інноваціями, щоб залучити туристів будь-якою ціною. Таким чином, вищевказана функціональна модель дозволить мати уявлення про необхідність заходів під час кризи готельних підприємств, базовий набір дій, де кожен окремий готельний бізнес, безсумнівно, матиме свої особливості залежно від причин кризи [1].

Індустрія готелів є важливим бізнесом у всьому світі, і сучасні тенденції та туристичний попит змінюють його. Численні тенденції підкреслюють важливість сучасного готельного бізнесу, оскільки сучасний турист не лише задоволений основними пропозиціями в готельному обслуговуванні, але також вимагає диференційованого та персонального обслуговування, що стає головним мотивом подорожей. Через наявну і постійно зростаючу різноманітність готельних комплексів зростає конкуренція, у якій підприємствам потрібно виживати. Як результат, діяльність підприємств готельного господарства в кризові часи є основною метою збереження цінності індустрії гостинності. У рамках цього дослідження розкрито тенденції розвитку готельного господарства України та розроблено модель управління підприємством готельного господарства під час кризи, яка має базовий комплекс дій, необхідних для вдосконалення криза.

Слід також відмітити декілька положень щодо впливу коронавірусної хвороби на підприємства готельного господарства. Цей сектор переживає стрімке та різке падіння попиту та сплеск витрат робочих

місць на світовому рівні, що загрожує багатством малим та середнім підприємствам (МСП). Тому більшість країн розрізняють програми підтримки за розміром компанії, пропонуючи спеціальну допомогу для МСП. МСП у туризмі є основою галузі та, мабуть, найважливішим джерелом інновацій, однак розмір диктує, що великі підприємства мають вищий економічний пріоритет з точки зору втрачених доходів, і особливо працівників [4]. Прикладаються постійні зусилля з боку урядів країн з метою реалізації ефективних політичних заходів щодо збереження сектору та ініціювання міжнародної координації. Наразі відповіді уряду можна розділити на три основні категорії:

- забезпечення справедливого балансу інтересів між захистом відвідувачів та туристичними працівниками;
- забезпечити виживання бізнесу по всьому ланцюжку поставок, з особливим акцентом на МСП;
- зосередити увагу на механізмах координації для кращої цільової реакції та підтримки відновлення сектору.

Ці відповіді повинні забезпечити реалістичні стратегії для суб'єктів туризму, зокрема, МСП на всіх етапах кризи. Це означає надання підтримки не лише для компенсації втрат доходів, а й надання вказівок щодо стандартів та протоколів для підприємств щодо відкриття, адаптації та виходу на нові ринки, а також для підвищення підприємницького потенціалу МСП та стимулювання процесів співпраці.

Література

1. Cushman & Wakefield. (2019). Market Overview of Ukraine for the 1st half of 2019. Retrieved from: <https://cushmanwakefield.com.ua/ru/ukraina-1-pol-2019-g> (дата звернення: 31.05.2021).
2. Glory Hotels Group. (2019). The hotel market of Ukraine in the eyes of a foreign tourist. Retrieved from: <http://gloryhotels.group/uk/novosti> (дата звернення: 31.05.2021).
3. Groh, M. (2014). Strategic management in times of crisis. *American Journal of Economics and Business Administration*, 6(2), 49-57

4. HDC (2021). COVID-19 Pandemic and its Effects on Ukrainian Tourism Sector. URL: <http://www.ntoukraine.org/assets/files/EBRD-COVID19-Report-ENG.pdf> (дата звернення: 31.05.2021).

5. Antonova I. (2015). Market analysis of hotel services in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/market-analysis-of-hotel-services-in-ukraine> (дата звернення: 31.05.2021).

6. Витвицька О. Д., Демешкант Н. А. Особливості інноваційного розвитку економіки і завдання аграрної науки та освіти. *Агросвіт*. 2015. № 9. С. 3–7.

7. Гречаник Б.В., Гуменюк В.В., Кісь С.Я. (2019)ю Компаративний аналіз готельних інновацій. *Ефективна економіка*, № 1. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/1_2019/48.pdf (дата звернення: 31.05.2021).

8. Державне агентство розвитку туризму (2021). Офіційний вебсайт. URL: <https://www.tourism.gov.ua/> (дата звернення: 31.05.2021).

9. Кисіль С. С. Теоретичні детермінанти інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*. 2017. № 23. С. 66–70.

10. Павленко І. А. Актуальні механізми комерціалізації інновацій. *Агросвіт*. 2015. № 5. С. 25–28.

Romanukha Aleksander M.

Donetsk national university of economics and trade named after Mykhailo Tugan-Baranovsky,

Кривий Ріг

<https://orcid.org/0000-0003-4695-3985>

HOTEL SERVICES IN UKRAINE

The service sector is gaining an ever stronger position in the global economy. Many countries show an upward trend in service provision, higher service income, increased employment in this sector, increased compe-

tion, and increased imports and exports of services. The hotel business is an important element of infrastructure, an indicator of social space in the city and cultural and business objects. In terms of its economic focus, the hotel is a commercial production that offers its products to the market in the form of a range of services. The aim of the study is to study the state of development of the hotel business in Ukraine and analyze the impact of crisis phenomena (counteracting coronavirus disease) on the activities of the subjects of the hotel industry. To ensure the continuous sustainable development of the national hotel business, the progressive experience of organizing the hotel business has been studied and applied in the work, presented in the leading countries of the world. At the present stage, tourist demand determines the processes of territorial organization of hospitality. Changing organizational frameworks, redistribution of domestic institutions by forms of ownership led to positive changes in the industry structure, growth of their class and quality characteristics, increasing the share of high-end hotels with simultaneous expansion of the base class indicate the modernization of the domestic hotel industry. However, to ensure the sustainable development of the national hotel business, it is necessary to study and apply the progressive experience of the hotel business, presented in the leading countries of the world. The hotel industry is one of the most attractive markets in Ukraine for investment. Having survived the acute crisis of the 1990s caused by structural, political and economic changes in the country's economy, the industry is currently characterized by a high level of business activity. Not surprisingly, the current situation in the hotel business market is extremely interesting for potential investors: the ever-growing demand is accompanied by a shortage of supply.

Key words: hotel services, hospitality enterprises, crisis, services, service sector.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ШТРАФНИХ САНКЦІЙ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО РОБОТОДАВЦЯ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПРАЦЮ

КЛЕЦ Тетяна Сергіївна - аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

**УДК 349.2(477)
DOI 10.32782/EP.2021.3.21**

У статті розглядається організаційно-правове забезпечення штрафних санкцій, що застосовуються до роботодавця за порушення законодавства про працю.

Проведено аналіз організаційно-правового забезпечення штрафної відповідальності роботодавців, що дало можливість визначити наступні ключові її особливості: стягнення штрафних санкцій відбувається лише за рішенням уповноваженого органу держави (інспекції, суди тощо); штрафна відповідальність розкривається у формі штрафу, але підставами притягнення до неї може бути будь-яке протиправне діяння; штрафна відповідальність роботодавця передбачає стягнення з нього платежів на користь держави при цьому відшкодування збитків працівникам або іншим учасникам трудових відносин напряму не передбачається; штрафна відповідальність роботодавця може виступати як самостійний вид відповідальності, так і сукупності із більш суворими формами; штрафна відповідальність завжди передбачає сплату певної санкції в матеріальному (грошовому) виразі, який неможливо замінити, а обов'язок сплати такого штрафу – замінити зустрічним зобов'язанням.

Ключові слова: штрафні санкції, законодавство, організаційно-правове забезпечення, фізичні та юридичні особи, систематизація.

Постановка проблеми

Аналізуючи штрафні санкції та досліджуючи їх різновиди і підстави застосування, необхідно чітко усвідомлювати, що штрафна відповідальність не виділяється в окре-

мий вид юридичної відповідальності, а розглядається як узагальнювальне явище, яке охоплює низку санкцій за порушення трудового законодавства, які застосовуються як державний примус у різних галузях права. Тому, аналізуючи штрафні санкції, які застосовуються до роботодавців у цілому ми виходимо із необхідності їх консолідації, методом кодифікації та виключення із інших нормативно-правових актів шляхом доповнення ними КЗпП. Таким чином, виникає необхідність створення системного застосування до роботодавця штрафних санкцій, що дозволить більш ефективно притягати їх до відповідальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Питання механізмів притягнення роботодавців до штрафної відповідальності присвячено роботи зокрема Р. Бутинської, М. Коваліва, В. Костюка, В. Литвиненка, Л. Остапенка, О. Петренка, В. Процевського, Н. Швець М., В. Щербіни.

Разом з тим, незважаючи на наявність доволі великої кількості наукових розробок з питань штрафної відповідальності роботодавців, вона залишає недостатньо досліджене організаційно-правове забезпечення штрафних санкцій, що застосовуються до роботодавця за порушення законодавства про працю. Усе це у своїй сукупності пояснює актуальність окресленої проблеми та робить їх розробку теоретично та практично цінною.

Мета статті: організаційно-правове забезпечення штрафних санкцій, що застосовуються до роботодавця за порушення законодавства про працю.

Основна частина дослідження

Узагальнюючи сучасні підходи законодавця до застосування штрафних санкцій до роботодавця, ми акцентуємо нашу увагу на їх організаційно-правове забезпечення: штрафні санкції, які нами пропонується включити до КЗпП, включають у себе всі види штрафних санкцій, які застосовуються в межах таких видів юридичної відповідальності: дисциплінарна, матеріальна, адміністративна, кримінальна; ми не переслідуюмо цілей декриміналізації складів злочинів, які передбачають відповідальність у вигляді штрафу, але наголошуємо на доцільності виділенні штрафних санкцій саме у сферу правового регулювання КЗпП, залишаючи при цьому більш жорсткі санкції для цілей КК України; штрафні санкції, які нами пропонується кодифікувати методом імплементації із інших нормативно-правових актів у КЗпП, на наше глибоке переконання, не повинні відігравати компенсаторної функції, але компенсація завданих збитків повинна розглядатися як окремий напрямок державно-управлінського впливу на роботодавців; нами пропонується мінімізувати кількість видів штрафних санкцій, з метою створення балансу відповідальності працівників та роботодавців, оскільки на сьогодні держава застосовує надмірні санкції до останніх при тому, що створює доволі складну систему гарантій та забезпечення прав працівників, де інколи права роботодавців суттєво обмежуються, внаслідок чого скорочуються й економічні можливості роботодавців; ми наголошуємо, що штрафні санкції та штрафна відповідальність повинні виконувати, у першу чергу, відновлювальну функцію. Навіть якщо за логікою їх застосування та природою самого механізму притягнення до відповідальності на перший план повинна виходити каральна функція, однак ми свідомо її замінюємо на відновлювальну. Справа в тому, що під відновленням ми розуміємо повернення до балансу відносин між сторонами: роботодавцем та працівниками – а також встановлення

нормального правового порядку відносин з приводу реалізації першими економічного інтересу, а другими – права на працю.

Відновлювальна функція примушує правопорушника до правомірної поведінки, що здійснюється в рамках охоронних правовідносин. Роботодавець, що відшкодовує майнову та моральну шкоду, діє правомірно. Його поведінка хоча й здійснюється в рамках охоронних правовідносин, є правомірною [1, с. 110]

Натомість каральні санкції в межах трудового права знаходять своє відображення, головним чином, під час попередження вчинення правопорушень, а їх практичне втілення відбувається з метою дотримання обов'язків [4, с. 109].

У межах трудового права із цими санкціями отожднюється стягнення дисциплінарного характеру. Але необхідно враховувати певний психологічний чинник під час застосування санкцій, оскільки саме цей чинник допомагає розділити виховно-відновлювальні та виховно-каральні санкції, адже всі санкції, незалежно від виду, мають спільну властивість - виховний вплив. Застосування до роботодавця штрафної відповідальності має розглядатися як підвищена відповідальність матеріального характеру, а посилення її ролі проявляється через каральний характер санкції. Наприклад, з боку роботодавця санкція карального спрямування виявляється в певному обов'язку оплатити вимушений прогул, оскільки в період такого вимушеного прогулу роботодавець не отримував належного виконання трудової функції працівником.

Варто зазначити, що санкцію штрафного характеру доцільно розглядати крізь призму матеріальної відповідальності роботодавця за затримку розрахунку під час звільнення, яка передбачається ст. 117 КЗпП. А згідно зі ст. 116 КЗпП за невиконання грошової суми з вини власника працівникові в законом встановлені строки, а також за відсутності спору про їх розмір підприємство, установа, організація повинні здійснити виплату співробітнику цього підприємства його заробітку в розрахунку середньої величини за час затримки. Отже, такий характер санкції штрафного спрямування обґрунтовується

тим, що в разі затримки розрахунку, за звільнення в працівника не виникає вимушеного прогулу, оскільки він отримав трудову книжку та може в будь-який час працевлаштуватися.

Проводячи аналіз тексту статті 43 вказаного закону дає змогу зробити наступні висновки: по-перше, штрафні санкції за порушення законодавства України про охорону праці мають чітко виражений адміністративно-правовий характер, оскільки накладаються та стягуються відповідно до КУпАП, у якому визначені також і самі склади правопорушень, на які посилається аналізований нами Закон (ч. 6 ст. 43 Закону України «Про охорону праці»); по-друге, максимальний розмір штрафу визначається відповідно до ч. 2 ст. 43 Закону України «Про охорону праці», але мінімальний розмір – не встановлюється взагалі. Таким чином, це відкриває можливість для зловживання з боку органів, уповноважених притягати до відповідальності винних осіб, що суперечить самій сутності та правовій природі штрафної відповідальності; по-третє, ч. 4 ст. 43 Закону України «Про охорону праці» демонструє, що законодавець використовує вказані штрафи в якості покарання, а сама відповідальність несе переважно каральну функцію замість виховної чи функції корегування. Так, наведена норма закріплює, що «несплата або неповна сплата юридичними чи фізичними особами, які відповідно до законодавства використовують найману працю, штрафу тягне за собою нарахування пені на несплачену суму штрафу (його частини) з розрахунку 120 відсотків річних облікової ставки Національного банку України, що діяла в період такої несплати, за кожен день прострочення» [3].

Наведене вище розкриває основні недоліки застосування штрафної відповідальності за порушення роботодавцями законодавства про працю. Так, аналіз положень КЗпП демонструє, що майже кожен розділ має додатково відповідний законодавчий та низку підзаконних нормативно-правових актів, якими регулюються відносини, у тому числі у сфері охорони праці, організації праці, оплати та нормування праці, використання праці особливих категорій працівників, у сфері регулювання відносин з приводу відпусток тощо.

кожен із вказаних законодавчих актів має відповідну статтю, якою визначається відповідальність за порушення законодавства в конкретній сфері.

Аналізуючи чинне законодавство з питань відповідальності за порушення законодавства про працю, можна стверджувати, що:

фінансові санкції у переважній більшості за ст. 265 Кодексу законів про працю України на роботодавця (підприємство, установу, організацію, фізичну особу-підприємця чи звичайну фізичну особу, яка використовує працю найманих осіб) має право накладати Державна служба України з питань праці в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України;

чинні в Україні санкції за порушення приписів трудового законодавства дають підставу виділити такі види відповідальності: фінансова відповідальність за порушення трудового законодавства; адміністративна відповідальність за порушення вимог законодавства про працю та охорону праці; кримінальна відповідальність за порушення законодавства про працю.

Загальні ознаки, правова природа та функціональне призначення штрафів, передбачених за порушення норм трудового права у частині 2 ст. 265 КЗпП України, дозволяють їх розглядати як специфічні заходи примусу в трудовому праві. Поряд із цим вказані штрафи є нетиповою складовою механізму юридичної відповідальності роботодавця у трудовому праві, оскільки не відносяться до жодного з видів відповідальності, притаманних цій галузі [5].

Отже, Закон України «Про Державний бюджет України на 2021 рік» встановив розмір мінімальної заробітної плати з 1 січня 2021 року на рівні 6000 грн., а з 1 грудня 2021 – 6500 грн. Це, у свою чергу, призвело до збільшення розмірів штрафних санкцій за порушення законодавства про працю, передбачених статтею 265 КЗпП. Роботодавці несуть відповідальність у вигляді штрафу, згідно зі ст. 265 КЗпП України. Порядок накладення таких штрафів затверджено постановою Кабміну від 17.07.2013 р. №509 [2].

Юридичні та фізичні особи – підприємці нестимуть відповідальність у вигляді штрафу у разі:

– фактичного допуску працівника до роботи без оформлення трудового договору (контракту), оформлення працівника на неповний робочий час у разі фактичного виконання роботи повний робочий час, установлений на підприємстві, та виплати заробітної плати (винагороди) без нарахування та сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та податків – у десятикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення, за кожного працівника, щодо якого скоєно порушення (з 01.01.2021 – 60000 грн., з 01.12.2021 – 65 000 грн.), до єдинників-роботодавців групи 1-3 застосовується попередження.

– порушення встановлених строків виплати заробітної плати працівникам, інших виплат, передбачених законодавством про працю, більш як за один місяць, виплата їх не в повному обсязі – у трикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення (з 01.01.2021 – 18 000 грн, з 01.12.2021 – 19 500 грн.);

– недотримання мінімальних державних гарантій в оплаті праці – у двократному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення, за кожного працівника, щодо якого скоєно порушення (з 01.01.2021 – 12 000 грн., з 01.12.2021 – 13 000 грн.);

– недотримання встановлених законом гарантій та пільг працівникам, які залучаються до виконання обов'язків, передбачених законами України «Про військовий обов'язок і військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» – у чотирьохкратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення, за кожного працівника, щодо якого скоєно порушення (з 01.01.2021 – 24 000 грн., з 01.12.2021 – 26 000 грн.);

– недопущення до проведення перевірки з питань додержання законодавства про працю, створення перешкод у її проведенні – у трикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення (з 01.01.2021 – 18 000 грн., з 01.12.2021 – 19 500 грн.);

– порушення інших вимог трудового законодавства, крім передбачених абзацами другим – п'ятим частини другої статті 265 КЗпП України – у розмірі мінімальної заробітної плати (з 01.01.2021 – 6 000 грн., з 01.12.2021 – 6 500 грн., за повторне порушення протягом року з 01.01.2021 – 12 000 грн., з 01.12.2021 – 13 000 грн.).

Крім того, за порушення трудового законодавства передбачені значні суми штрафів. Так, штраф за допуск працівника до роботи без оформлення трудового договору (контракту), оформлення працівника на неповний робочий час у разі фактичного виконання роботи повний робочий час та виплату заробітної плати (винагороди) без нарахування та сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та податків складає на сьогодні 141690 грн за кожного працівника, щодо якого скоєно порушення. У разі якщо податківцями під час проведення документальної або фактичної перевірок виявлені порушення законодавства про працю, то посадовими особами контролюючого органу, які проводили перевірку, фіксується факт такого порушення, який оформлюється актом перевірки. Копія акта направляється до органів Державної служби України з питань праці для вжиття заходів відповідно до вимог чинного законодавства.

Водночас, якщо під час перевірки виявлено фактичне недотримання роботодавцем (податковим агентом) законодавства щодо укладення трудового договору, неформлення трудових відносин з працівниками (найманими особами) та ненарахування, неутримання та/або несплати (неперерахування) податковим агентом податку на доходи фізичних осіб та/або військового збору до або під час виплати доходу на користь іншого платника податків, то до такого роботодавця застосовується штраф відповідно до п. 127.1 ст. 127 Податкового кодексу України. Зокрема, за такі порушення передбачено накладення штрафу в розмірі 25 відсотків суми податку, що підлягає нарахуванню та/або сплаті до бюджету, а за ті самі дії, вчинені повторно протягом 1095 днів, - у розмірі 50 відсотків, втретє та більше - у розмірі 75 відсотків.

Крім цього, за порушення роботодавцем порядку подання інформації про фізичних осіб – платників податків накладається штраф у порядку та розмірах, визначених п. 119.2 ст. 119 ПКУ. Так, неподання, подання з порушенням встановлених строків, подання не у повному обсязі, з недостовірними відомостями або з помилками податкової звітності про суми доходів, нарахованих (сплачених) на користь платника податків, суми утриманого з них податку, а також суми отриманої оплати від фізичних осіб за товари (роботи, послуги), якщо такі недостовірні відомості або помилки призвели до зменшення та/або збільшення податкових зобов'язань платника податку та/або до зміни платника податку передбачено накладення штрафу у розмірі 510 гривень, а за ті самі дії, вчинені платником податків протягом року, застосовується штраф у розмірі 1020 гривень.

Зауважимо, що ст. 163 прим. 4 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначено, що неутримання або перерахування до бюджету сум податку на доходи фізичних осіб при виплаті фізичній особі доходів, перерахування податку на доходи фізичних осіб за рахунок коштів підприємств, установ і організацій (крім випадків, коли таке перерахування дозволено законодавством), неповідомлення або несвоєчасне повідомлення державним податковим інспекціям за встановленою формою відомостей про доходи громадян, – тягне за собою попередження або накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій, а також на громадян – суб'єктів підприємницької діяльності у розмірі від двох до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Такі ж дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за те ж порушення, – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій, а також на громадян – суб'єктів підприємницької діяльності у розмірі від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Крім того, за порушення трудового законодавства передбачені значні суми штрафів.

Поряд з цим, ст. 163 прим. 4 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначено, що неутримання або не-

перерахування до бюджету сум податку на доходи фізичних осіб при виплаті фізичній особі доходів, перерахування податку на доходи фізичних осіб за рахунок коштів підприємств, установ і організацій (крім випадків, коли таке перерахування дозволено законодавством), неповідомлення або несвоєчасне повідомлення державним податковим інспекціям за встановленою формою відомостей про доходи громадян, – тягне за собою попередження або накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій, а також на громадян – суб'єктів підприємницької діяльності у розмірі від двох до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Такі ж дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за те ж порушення, – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій, а також на громадян – суб'єктів підприємницької діяльності у розмірі від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Крім того, за порушення трудового законодавства передбачені значні суми штрафів. Так, штраф за допуск працівника до роботи без оформлення трудового договору (контракту), оформлення працівника на неповний робочий час у разі фактичного виконання роботи повний робочий час та виплату заробітної плати (винагороди) без нарахування та сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та податків складає на сьогодні 141690 грн за кожного працівника, щодо якого скоєно порушення

З урахуванням сукупності висновків викладених вище досліджень та узагальнюючи проведений аналіз, ми вбачаємо за доцільне та пропонуємо внести низку суттєвих змін у законодавчі акти, які регулюють трудові правовідносини в частині притягнення роботодавців до штрафної відповідальності. Зокрема, пропонується:

1) Статтю 43 Закону України «Про охорону праці» викласти в наступній редакції:

«Стаття 43. Штрафні санкції, які застосовують до роботодавців (юридичних осіб публічного та приватного права та фізичних осіб-підприємців)

За порушення законодавства про охорону праці та невиконання приписів (розпоряджень) посадових осіб органів виконавчої влади з нагляду за охороною праці юридичні та фізичні особи, які відповідно до законодавства використовують найману працю, притягаються органами виконавчої влади з нагляду за охороною праці до сплати штрафу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

2) Частину п'ять статті 265 Кодексу Законів про працю України викласти в наступній редакції: «Несплата або неповна сплата юридичними чи фізичними особами, які відповідно до законодавства використовують найману працю, штрафу тягне за собою нарахування пені на несплачену суму штрафу (його частини) з розрахунку 120 відсотків річних облікової ставки Національного банку України, що діяла в період такої несплати, за кожен день прострочення. Кошти від застосування штрафних санкцій до юридичних чи фізичних осіб, які відповідно до законодавства використовують найману працю визначених цією статтею, зараховуються до Державного бюджету України».

3) Частину другу статті 265 Кодексу Законів про працю України викласти в наступній редакції: «Юридичні та фізичні особи - підприємці, які використовують найману працю, несуть відповідальність у вигляді штрафу в разі: фактичного допуску працівника до роботи без оформлення трудового договору (контракту), оформлення працівника на неповний робочий час у разі фактичного виконання роботи повний робочий час, установлений на підприємстві, та виплати заробітної плати (винагороди) без нарахування та сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та податків, прийняття на роботу громадян без паспортів або з недійсними паспортами - у десятикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення, за кожного працівника, стосовно якого скоєно порушення; вчинення порушення, передбаченого абзацом другим цієї частини, повторно протягом двох років з дня виявлення порушення - у тридцятикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення;

порушення порядку працевлаштування, прийняття на навчання іноземців та осіб без громадянства, надання їм житла, а також інші порушення, якщо вони сприяють іноземцям та особам без громадянства в ухиленні від виїзду з України після закінчення терміну перебування або спрямовані на їх незаконну реєстрацію, оформлення документів на проживання - у стократному розмірі мінімальної заробітної плати; порушення угоди про працю шляхом обману чи зловживання довірою або примусом до виконання роботи, не обумовленої угодою - у трикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення, за кожного працівника, стосовно якого скоєно порушення; порушення угоди про працю шляхом обману чи зловживання довірою або примусом до виконання роботи, не обумовленої угодою - у трикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення, за кожного працівника, стосовно якого скоєно порушення; недопущення до проведення перевірки з питань додержання законодавства про працю, створення перешкод у її проведенні - у трикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення; примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку шляхом насильства чи погрози застосування насильства або шляхом інших незаконних дій - у трикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення, за кожного працівника, стосовно якого скоєно порушення; незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів, а також інше грубе порушення законодавства про працю - у двадцятикратному розмірі мінімальної заробітної плати, встановленої законом на момент виявлення порушення, за кожного працівника, стосовно якого скоєно порушення;

За порушення вимог, передбачених частинами третьою і четвертою статті 19 Закону України «про охорону праці», - у розмірі п'яти відсотків середньомісячного фонду заробітної плати за попередній рік юридичної чи фізичної особи, яка використовує найману працю;

порушення інших вимог законодавства про працю, крім передбачених абзацами другим – п'ятнадцятим цієї частини, - у розмірі мінімальної заробітної плати за кожне таке порушення;

вчинення порушення, передбаченого абзацом шістнадцятим цієї частини, повторно протягом року з дня виявлення порушення - у двократному розмірі мінімальної заробітної плати за кожне таке порушення.»

4) Частину третю статті 265 Кодексу Законів про працю України викласти в наступній редакції:

«Штрафи, накладення яких передбачено частиною другою цієї статті, є фінансовими санкціями і не належать до адміністративно-господарських, адміністративних, чи кримінальних санкцій, визначених відповідними положеннями Господарського кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України».

Висновок

Таким чином, нами пропонується фактична систематизація всіх штрафних санкцій, які стягуються з роботодавців шляхом їх кодифікації в ст. 265 КЗпП. Крім того, систематизація штрафних санкцій в одному законодавчому акті, а також зміна порядку притягнення до них суттєво підвищать ефективність діяльності Держпраці та мінімізує корупційну складову, оскільки штрафна відповідальність передбачатиме стягнення коштів в Державний бюджет України, а вже не виконання відповідних приписів контролюючих органів тягнутимуть за собою кримінальну відповідальність.

Література

1. Лук'янчиков, О. М. Правове регулювання матеріальної відповідальності роботодавця: монографія. – Харків: Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. 2019. 254 с.

Про затвердження Порядку накладення штрафів за порушення законодавства про працю та зайнятість населення: Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 17.07.2013 № 509. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2013-%D0%BF#Text>

Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII. – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#n351>

Танасевич О. Окремі аспекти співвідношення підстави та умов притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну працівнику. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 12. С. 109-113.

Черкасов О. В. До питання про розмежування заходів захисту суб'єктивних прав і відповідальності у трудовому праві. Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 2. – URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/2.2013/14.pdf

Kliets Tetiana Sergiivna, Postgraduate student of the Department of Civil Law Disciplines of the Faculty of Law Dnipropetrovsk state University of Internal Affairs

ORGANIZATIONAL AND LEGAL SUPPORT OF PENALTY SANCTIONS APPLICABLE TO THE EMPLOYER FOR VIOLATION OF LABOR LAW

The article considers the organizational and legal support of penalties applied to the employer for violation of labor legislation.

The analysis of organizational and legal support of penal liability of employers was carried out, which made it possible to determine the following key features: collection of penalties takes place only by the decision of the authorized body of the state (inspections, courts, etc.); penalty liability is disclosed in the form of a fine, but the grounds for bringing to it may be any illegal act; the penalty liability of the employer provides for the collection of payments from it in favor of the state, while compensation for losses to employees or other participants in the employment relationship is not directly provided; the employer's penalty liability can be both an independent type of liability and a combination of more severe forms; Penalty liability always involves the payment of a certain sanction in material (monetary) terms, which cannot be replaced, and the obligation to pay such a fine is replaced by a counter-obligation.

Key words: penalties, legislation, organizational and legal support, individuals and legal entities, systematization.

APPROVAL OF THE CONTRACT OF PURCHASE AND SALE OF REAL ESTATE

**DADASHOV Emin Teyyub, PhD in law, Senior researcher at the Institute of
Law and Human Rights of the Azerbaijan National Academy of Sciences**

ORCID 0000-0002-1245-4726

DOI 10.32782/EP.2021.3.22

The article notes that on the basis of the legislation of the Republic of Azerbaijan, contracts on the disposal of objects of the state register of real estate must be notarized. During certification the notary or other officials authorized to perform such notarial acts in cases prescribed by law shall check the disposing party's right to dispose of the property and compliance of the contract with the law. They are responsible for the unreliability of the contract they have notarized.

The disposing party's right to dispose of the property shall be certified on the basis of the state register of immovable property or authorization granted by an authorized person. Such authorization shall also be notarized. Compliance of the contract with the law shall be certified by notarization. Contract for the disposal by the objects of the state register of immovable property shall be certified by a notary public or other officials authorized to perform such notarial acts in cases prescribed by law in accordance with technical characteristics of such property registered in the state register of real estate.

Keywords: Law, Civil Code, article, property, contract.

One of the most important institutions of civil law is the institution of purchase and sale. As a necessary category, purchase and sale accompanies human society for nearly four thousand years. Undoubtedly, the concept of purchase and sale was not known in the archaic times, in the early stages of society. The concept of purchase and sale did not arise immediately with the emergence of «homo sapiens», that is, the first conscious human being. Thus, this concept emerged at a certain stage in the evolution of

human society, which has a centuries-old history of development. In ancient Egypt, Babylon, and Athens, contracts of purchase and sale were widely used. Even Hammurabi's laws provided the validity of this legal construction the given cases (only the subject of the contract was the current property; the seller was the legal and actual owner of the property sold; the contract was concluded in the presence of more than two witnesses). Thus, a certain history of the development of human society was necessary for the application of purchase and sale as an important and necessary form [1, p. 5].

Historically, the contract of purchase and sale was preceded by a contract of exchange - the exchange of a thing for a thing, that is, the exchange existed before the money appeared. The process of the historical continuity of these contracts is described in detail by the famous ancient Roman jurist Paulus, which was given in "Digest" (Roman law) [2, p. 440].

According to Justinian Law, the sale-purchase contract is a consensual contract. The essential elements of the sale-purchase contract are the agreement of the parties, the subject of the contract (goods) and the price of the thing sold.

The parties to the contract could be any legally capable individuals and legal entities, as well as states. Persons with limited legal capacity could independently make purchases and sales of things only with the consent of guardians and trustees.

The subject of the contract could be anything that was not withdrawn from transaction, name-

ly: corporeal and incorporeal things, the right to property, easements, claims, movable and immovable (buildings, structures, land), present and future things (products), single things and the totality of many things (inheritance), the seller's own thing and someone else's.

The sale and purchase contract was declared null and void when its subject:

- a) a thing that is not existed in the present and that is impossible in the future;
- b) is out of transaction
- c) the stolen thing, which both contracting parties knew about;
- d) a thing already owned by the buyer [3, p. 482].

In cases where the price was set pro forma, the agreement was recognized not for the sale and purchase, but for gift agreement. The gift agreement was applied in cases when an item was sold for a very low price by friendship.

Ancient Roman law regulated the seller's responsibility for the shortcomings of a thing according to ancient and later civil law. So, according to the general classical law, the seller, who deliberately concealed the shortcomings of the sold thing, was fully responsible to the buyer. Along with this, the latter, under the action of "actio redhibitoria", had the right to demand the termination of the contract and the mutual return of the thing and money. At the same time, the buyer could demand a decrease in the price of the thing without terminating the contract. The seller bore the risk of all accidental damage caused to the item while it was with the buyer. Roman law also protected the rights of the seller at the same time [3, p. 487].

D.V.Dozhdev notes that in the classical law, purchase and sale has a strictly binding effect, but at the same time, this contract is the basis for the transfer of ownership. In this regard, the idea has been developed that the payment of the price (or the provision of security) is a condition for the transfer of ownership when the thing is transferred to implement the contract of sale [4, p. 587].

Pursuant to Article 567 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan, entitled "Purchase Contract", effective from September 1, 2000, under the contract of sale, the seller transfers the item to the buyer, and the buyer accepts the item and in return takes responsibility to pay the specified amount (price) [5].

A separate paragraph (paragraph 5; Articles 646-650) is devoted to the regulation of purchase and sale of real estate in the Civil Code of the Republic of Azerbaijan. Article 646 of the same Code, entitled "Contract for the Purchase and Sale of Real Estate", states: "Under the contract of sale of real estate, the seller undertakes to transfer the land, house, building, facility, apartment or other real estate to the ownership of the buyer.

Unless otherwise provided by the following provisions of this paragraph of this Code, the general provisions on the purchase and sale of immovable property shall be applied accordingly".

In accordance with the legislation, the costs of notarization of the contract of sale and registration of real estate in the state register shall be made by the buyer.

Article 648 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan states: "In case of purchase and sale of immovable property, each party shall perform its obligation to transfer or accept the fact of transfer of property rights by carrying out what is necessary for registration in the state register of real estate.

The risks, costs and benefits associated with the goods sold pass to the buyer in case of doubt only from the moment of their inclusion in the state register of real estate. If one of the parties is to blame for the delay in registration, he/she must compensate the other party for the damage caused.

If the subject of the contract of sale is the shares on which the components of the land on which the unfinished building is located are connected, the buyer may not be obliged to pay the full purchase price of those shares before construction is completed. In this case, payments must be made in installments, taking into account the conditions provided for in Article 770-1 of this Code".

The right to property and other rights to immovable property, the restriction, formation, transfer and termination of these rights must be registered with the state. Property rights, use rights, mortgages, easements, as well as other rights to real estate must be registered in cases provided for in the Civil Code and legislation (Article 139.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan).

The requirements of Article 144 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan must also be strictly observed when registering officially a contract of sale of real estate. The article says: "Contracts as to disposition of objects entered in the state register of immovable property shall be notarized. During certification the notary or other officials authorized to perform such notarial acts in cases prescribed by law shall check the disposing party's right to dispose of the property and compliance of the contract with the law. They are responsible for the unreliability of the contract they have notarized.

The disposing party's right to dispose of the property shall be certified on the basis of the state register of immovable property or authorization granted by an authorized person. Such authorization shall also be notarized. Compliance of the contract with the law shall be certified by notarization. Contract for the disposal by the objects of the state register of immovable property shall be certified by a notary public or other officials authorized to perform such notarial acts in cases prescribed by law in accordance with technical characteristics of such property registered in the state register of real estate.

In order to verify the right of disposal and obligations of the controlling party, including the existing encumbrance of property in the state register of real estate, in accordance with the Law of the Republic of Azerbaijan "On Notary", should be ensured the exchange of information and documents between notaries and the state register of real estate, including direct access of notaries to the state register of immovable property electronically.

After certifying the contract for the disposal of real estate, the notary shall immediately forward it to the state register of real estate: in electronic form by means of information systems and in certified written form through registered mail. Such contract is recognized as an application for registration of the right of ownership and other real rights arising from this contract in the state register of real estate and on the basis of this contract state registration of the relevant rights is carried out.

Notarization shall not be required where a purchaser refers to a valid court decision or document equal thereto, including certified by notary.

Ownership of real estate may be divided on the basis of a division plan, which does not provide for the physical division of property, but determines the percentage of shares in the resulting common share ownership. After the approval of such a division plan drawn up by the owner in accordance with the procedure established by the relevant executive authority, the owner's right to each of the shares arising from the division shall be registered in the state register of real estate".

When registering a real estate purchase and sale contract at a notary office, the following documents must be submitted to the notary:

- 1) a document confirming the right of ownership over real estate;
- 2) a certificate issued by the State Committee for Property Issues under the Ministry of Economy of the Azerbaijan Republic on whether there is encumbrance or arrest on real estate;
- 3) if the owner of the real estate is married, his / her marriage certificate;
- 4) notarized consent of the husband (wife) of the owner of the real estate to the sale of the real estate;
- 5) certificate on the persons registered in the sold house, apartment, garden and cottage;
- 6) notarized consent of all adult family members registered in the sold house, apartment, garden and cottage.

The following persons must be present at the notarization of the real estate purchase and sale contract:

- owner (owners) of real estate or his/her (their) representative on the basis of a power of attorney approved by a notary;
- the buyer (buyers) or his/her (their) representative on the basis of a power of attorney approved by a notary.

The costs of notarization of a real estate contract, regardless of the price of real estate, are as follows:

- ✓ if the real estate is transferred to the husband (wife), children, parents, grandparents, grandchildren, brothers, sisters - 23 manats (20 manats state duty + 3 manats fee) [6];
- ✓ if the real estate is transferred to other persons under the contract:
 - if the real estate is located in Baku - 300 manats (250 manats state fee + 37.5 manats service fee + 12.5 manats bank expenses);

- if the real estate is located in Sumgayit city, Ganja city or Absheron region - 210 manats (175 manats state duty + 26.25 manats service fee + 8.75 manats bank expenses);

- if the real estate is located in other cities and regions of the Republic of Azerbaijan - 150 manats (125 manats state duty + 18.75 manats service charge + 6.25 manats bank expenses).

In addition to the above costs, the buyer of real estate pays a commission to the bank in the amount of 0.2 percent of the purchased property. Because, according to parts 4, 5 and 6 of Article 74 of the Law of the Republic of Azerbaijan dated November 26, 1999 "On Notaries": "Disposal of money registered in the official registers of real estate and movable property, donations, advance deposit and lending, as well as when notarizing contracts related to the amount paid under the initial contract, the transfer and return of funds to one of the parties shall be carried out through a deposit account opened by the notary in the bank.

Payment of funds to one of the parties in excess of the amount determined by the relevant executive authority of the Republic of Azerbaijan (that is the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan) under notarized contracts on disposal of real estate must be made through a deposit account opened in a bank.

The notary shall certify such contracts upon a receipt for payment of the amount of money to the deposit account opened in the bank" [7].

Banks charge a 0.2 percent commission for keeping the money that the buyer will pay to the seller for the real estate in the bank account opened by the notary for only a few hours, ie 100,000 (one hundred thousand) manats - 200 (two hundred) manats.

Also, the Buyer shall pay 42 (forty two) manats for residential real estate and 132 (one hundred thirty two) for non-residential real estate for the certificate issued by the State Committee for Property Affairs under the Ministry of Economy of the Republic of Azerbaijan about encumbrance or arrest of real estate. So, the buyer has to pay 632 (six hundred and thirty two) manats for the purchase and sale contract of non-residential real estate located in Baku, valued at 100,000 (one hundred thousand) manats, 542 (five hundred forty two) manats for purchase and sale con-

tract of residential real estate. In our opinion, it is not right to charge a fee for the service and additional money for bank expenses for the notarization of the contract of purchase and sale of real estate. We believe that it would be expedient to make the relevant changes in the legislation and when notarizing the contract of purchase and sale of real estate, provide for the payment of the state duty established by the Law of the Republic of Azerbaijan "On State Duty" only.

According to Articles 11.1.3 and 11.1.4 of the Law of the Republic of Azerbaijan "On State Duty", exemptions from payment of state duty on notarial acts are provided in the following cases:

- employed persons with first-degree disabilities, including children with disabilities under the age of 18, refugees and IDPs are exempted from payment of state duty on notarial acts related to the purchase and exchange of an apartment or house (part of a house);

- Children who have lost their parents and are deprived of parental care, as well as persons among them and children under guardianship (custody), as defined by the Law of the Republic of Azerbaijan "On Social Protection of Orphans and Children Deprived of Parental Care", are exempted from payment of state duty on notarial acts related to the conclusion of civil law transactions, as well as transactions related to the purchase or exchange of housing (individual house).

But, unfortunately, private notaries refuse to notarise such contracts in cases where exemptions from the payment of state fees for notarial acts are envisaged. Individuals are required to apply to a state notary office for notarization of such contracts.

We believe that it is not right for private notaries to refuse to ratify such agreements in cases where exemptions from payment of the state fee for notarial acts are envisaged.

We consider it necessary to state that, a land is the most important property. As N.A. Syrodoev points out, "the land possesses such unique properties as immobility, indestructibility, non-re-creation. The land is truly motionless by nature. Only land, by virtue of these properties, can give other immovable objects a specific and permanent targeting.

Modern technical advances make it possible to move even monumental buildings over considerable distances without any damage to their purpose. If you follow the letter of the law, then a building moved not only to a neighboring land plot, but also to a neighboring area retains the quality of an immovable object, unless disproportionate damage has been caused to its purpose" [8, p. 92-93].

It should also be noted that modern technologies in some cases make it possible to move forests, plantings, buildings, structures without causing significant damage to their purpose. "Under certain conditions, this group of objects can be transformed, for example, the production of timber for sale, or the sale of a building for construction materials; as a result, it turns out that these objects become movable property" [9, p. 132]. In the process of transformation, they lose those characteristics by which they can be attributed to real estate.

A good example is the movement of buildings of architectural value over considerable distances. If we clearly proceed from the criterion provided by the legislation, then, due to the absence of damage during their movement, such objects do not belong to real estate [10, p. 21].

According to A.V. Shchegoleva, "real estate is an individually defined thing or other property possessing the property of immobility or strength of connection with the land, the movement of which is impossible without disproportionate damage to its purpose, significant expenditure of labor and money.

The specificity of the legal regime of real estate is not so much in the system of legal norms that establish specific permissions and prohibitions, but in the restrictions on rights in the relations that develop between legal entities regarding real estate objects" [11, p. 6].

M.V. Abramova identifies four features inherent in real estate:

1) a thing is recognized as immovable property, i.e. an object of nature or a result of labor, about which civil legal relations arise;

2) this thing must be individually defined, i.e. the presence of special, only inherent features, characteristics and qualities are necessary, it must be legally irreplaceable;

3) this thing must have such characteristics as durability and non-consumability;

4) this thing must be in a certain connection with the land [12, p. 23].

Land or a land plot is a unique classic real estate, because for objective reasons they are in an unchanging and motionless state. The most important thing is that the land allows things to be classified as real estate on the basis of the presence of a strong connection with the land. In other words, the land became the basis for the legislator to determine the main criterion of real estate, based on the natural properties of things - a strong connection with the land.

State registration of rights to real estate and transactions with it is designed to ensure the stability of real estate turnover, since the latter has not only property, but also social significance. Ensuring stability is achieved by pointing transactions and other acts with real estate outside the private interests of the parties and creating a special information system that allows all subjects of the law to receive exclusively and only reliable data on the legal status of an object.

Since real estate represents the greatest economic social value, in contrast to movable things, it often does not show a visible connection with the subject of the law to them (real estate objects are of great importance in the life and activities of individuals and legal entities, as well as in civil circulation), therefore, in most legal systems the requirement of compulsory registration of the establishment and transfer of all property rights and encumbrances in relation to real estate was formed and consolidated.

Registration is imperative and is carried out by authorized bodies. At the same time, in this case, it is used as a certain form to designate, ensure and protect public interests in the sphere of civil law. In this regard, the use of means inherent in the methods of legal regulation of various branches of law is inevitable. Therefore, it should be recognized that this is a typical act of administrative law, since it regulates relations of a managerial nature in which a public administration body participates, endowed with special competence for this purpose.

The legal norms of the institution under consideration should be internally consistent aimed at solving common problems and achieving common goals, albeit using the means inherent in the methods of legal regulation of various branches of law.

The complex legal structure of the emergence of the right to real estate is established by law. The validity of the law and real estate transactions are determined not only by the expression of the will of the parties aimed at the emergence, change or termination of civil legal relations regarding the real estate object, but also by the act of their recognition and confirmation by the state through appropriate registration.

The system of state registration of rights to real estate and transactions with it has been formed in Azerbaijan and its basic rules and procedures were determined by the Law of the Republic of Azerbaijan dated June 29, 2004 "On the State Register of Real Estate".

Bibliographic references

1. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. III cild, Xüsusi hissə. Bakı: Digesta, 2009. - 1048 s. [In Azerbaijani].
2. Памятники Римского права. Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана - М.: Зерцало, 1997. - 608 с.
3. Яковлев В.Н. Древнеримское частное право и современное российское гражданское право: Москва: Волтерс Клувер, 2010. - 960 с.
4. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник. Москва: Норма, 2008.- 784 с.
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. <http://e-qanun.az/framework/46944> [In Azerbaijani].
6. "Dövlət rüsumu haqqında" 4 dekabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun. - 2021. - 14 s. [In Azerbaijani].
7. "Notariat haqqında" 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/107> [In Azerbaijani].
8. Сыроедов Н.А. Регистрация прав на землю и другое недвижимое имущество // Государство и право. - М.: Наука, 1998. -- № 8. - с. 90-97
9. Скворцов О.Ю. Понятие недвижимости в гражданском праве // Правоведение, 2002. № 4. - с.131-141
10. Черных А.В. Залог недвижимости в гражданском праве: Дисс. ... канд. юр. наук. Москва. - 1995. - 175 с.

11. Щеголева А.В. Правовой режим недвижимости как объекта гражданских прав: Дисс. ... канд. юр. наук. Волгоград, 2006. - 175 с.

12. Абрамова М.В. К вопросу о понятии недвижимого имущества // Нотариус. - М.: Юрист, 2003.- № 3. - с. 22-25

Дадашов Эмин Теюб оглу - доктор филологии по праву, Старший научный сотрудник Института Права и Прав Человека Национальной Академии Наук Азербайджана

УДОСТОВЕРЕНИЕ ДОГОВОРА КУПЛИ-ПРОДАЖИ НЕДВИЖИМОСТИ

В статье отмечается, что на основании законодательства Азербайджанской Республики договоры о распоряжении объектами государственного реестра недвижимого имущества должны быть нотариально удостоверены. При удостоверении нотариус или другие должностные лица, которые уполномочены совершать подобные нотариальные действия в установленных законом случаях, должны проверить право стороны, распоряжающейся вещью, на распоряжение и соответствие договора закону. Они отвечают за недостоверность удостоверенного ими договора.

Право распоряжения подтверждается наличием у распоряжающейся стороны такого права по государственному реестру недвижимого имущества или передачей ему такого полномочия надлежащим лицом. Это полномочие также должно быть нотариально удостоверено. Соответствие договора закону закрепляется удостоверением в нотариальном порядке. Договоры о распоряжении объектами государственного реестра недвижимого имущества удостоверяются нотариусом или другими должностными лицами, которые уполномочены совершать подобные нотариальные действия в установленных законом случаях, согласно техническим показателям данного имущества, зарегистрированным в государственном реестре недвижимого имущества.

Ключевые слова: Право, Гражданский кодекс, статья, имущество, договор.

ЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ ЗАСТОСУВАННЯ ДОПОМІЖНИХ РЕПРОДУКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

ДАВИДЮК Христина Валеріївна - аспірант кафедри міжнародного приватного права, Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Шевченко

ORCID ID 0000-0003-2726-3604

УДК 347.6

DOI 10.32782/EP.2021.3.23

Допоміжні репродуктивні технології - явище нове для законодавства не тільки України, але і для багатьох інших держав. Зазначені технології, дозволяючи подолати проблеми безпліддя, здатні допомогти багатьом людям стати батьками, медичним організаціям - отримати дохід, державі - отримати поліпшення демографічної ситуації. Розглядаються особливості правового регулювання самостійного різновиду сучасних медичних заходів - репродуктивних технологій в Україні. Особливу увагу приділено правовому регулюванню таких штучних методів репродукції людини, як екстракорпоральне запліднення і сурогатне материнство. У результаті дослідження автор приходить до висновку, що законодавство України про допоміжні репродуктивні технології має ліберальний характер, спрямоване, у першу чергу, на механізм реалізації і захисту прав осіб, які страждають від безпліддя. Однак в умовах належного правового регулювання зазначених суспільних відносин виникає інша соціальна проблема - проблема зловживання допоміжними медичними репродуктивними технологіями. На підставі проведених досліджень пропонується авторське бачення законодавчого регулювання даної проблеми. Таким чином, законодавство України про ДРТ є, на думку автора, досить ліберальним, спрямованим, у першу чергу, на реалізацію і захист прав осіб, які страждають на безпліддя.

Автор також приходить до висновку, що репродуктивні права особи - це особисті немайнові права фізичної особи, що полягають у можливості людини вільно приймати рішення щодо народження дитини, кількості дітей та

інтервалів між їх народженням, а також застосування допоміжних репродуктивних технологій. В Україні існує нагальна необхідність прийняти закон про захист репродуктивних прав громадян та належним чином врегулювати використання допоміжних репродуктивних технологій. Чинне законодавство України передбачає право на використання допоміжних репродуктивних технологій, але це стосується виключно подружжя. Сьогодні не існує законодавчого механізму, який би дозволяв неодруженим чоловікам та жінкам користуватися допоміжними репродуктивними технологіями, що слід розглядати як обмеження у здійсненні їх репродуктивних прав.

Ключові слова: репродуктивні технології, правові проблеми, екстракорпоральне запліднення, сурогатне материнство, національне законодавство.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Допоміжні репродуктивні технології - явище нове для законодавства не тільки України, але і для багатьох інших держав. Зазначені технології, дозволяючи подолати проблеми безпліддя, здатні допомогти багатьом людям стати батьками, медичним організаціям - отримати дохід, державі - отримати поліпшення демографічної ситуації. Здавалося б, для усіх - лише позитив, але при детальному дослідженні ці технології приховують безліч правових та етичних проблем. Той стан розвитку, у якому

знаходяться зараз ці соціальні відносини, не дозволяє навіть обмежити коло зазначених питань. Окремі елементи правового регулювання застосування репродуктивних технологій можна знайти в різних джерелах, починаючи з нормативно – правових актів, прийнятих в Україні або в інших країнах, і закінчуючи практикою Європейського суду з прав людини.

Зазначена робота має на меті висвітлити і узагальнити основні наукові позиції, проаналізувати їх для подальшої розробки законодавчого закріплення в Україні використання репродуктивних технологій.

Новий етап у розвитку сучасних репродуктивних технологій почався в 1977 році, коли вперше було здійснено екстракорпоральне оплодотворіння (запліднення *in vitro*), що завершилося народженням в 1978 р британки Луїзи Браун [1; с. 1900], після чого допоміжні репродуктивні технології поступово стали знаходити все більш широке застосування в медичній практиці і, як наслідок, віддзеркалення в законодавстві окремих країн.

Відзначимо, що сам термін «репродуктивні технології» (що означає особливий різновид медичних технологій) досить багатозначний. У найбільш широкому трактуванні до них відносять усі технології, що можуть впливати на процеси відтворення людини, такі, наприклад, як контрацепція і штучне запліднення [2]. Відзначимо, що подібне розуміння репродуктивних технологій спирається на уявлення про них, як про будь-які технології, пов'язані з медичним втручанням у репродуктивну сферу людини.

Для інших втручань у репродуктивну сферу людини вкрай вдалим вважається термін «контррепродуктивні технології», запропонований Т. Кушнір (Chazan L, Kushnir T. (2019)), під яким вона розуміє медичні втручання, що пригнічує репродуктивні процеси людини, такі як штучне переривання вагітності, медичну стерилізацію, контрацепцію, зміну статі [3; с. 717] У рамках цього дослідження мова піде про правові аспекти репродуктивних технологій, спрямованих на забезпечення репродукції людини, що включають різні лабора-

торні маніпуляції з людськими статевими клітинами та ембріонами, які в законодавстві переважної більшості зарубіжних країн іменуються допоміжними репродуктивними технологіями.

Законодавство різних країн по-різному підходить до питання про регламентацію цих технологій. В одних державах застосування допоміжних репродуктивних технологій пов'язано з істотними законодавчими обмеженнями щодо їх використання або має місце навіть заборона окремих технологій, в інших домінує дозвільний підхід і мінімальна кількість обмежень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

З різних аспектів допоміжні репродуктивні технології досліджували у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі такі автори, як: Н. Аблятіпова, Т. Дробішевська, Я. Дрогонєц, О. Баллаєва, Л. Красавчикова, О. Лукашева, Г. Романовський, З. Ромовська, М. Малєїна, К. Світнев, Р. Стефанчук, С. Стеценко, І. Сенюта, О. Хазова, Н. Хараджа, П. Холлендер та інші. У зазначених наукових дослідженнях допоміжні репродуктивні технології розглядаються загалом у контексті захисту права на життя чи на здоров'я або ж в аспекті реалізації репродуктивних прав.

Формулювання цілей статті (постановка завдання)

Мета наукового дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу національного законодавства у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій, а також розробці рекомендацій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

Концепція репродуктивних прав була вперше закріплена в Каїрі на Міжнародній конференції з питань народонаселення та розвитку в 1994 році, де було прийнято Програму дій, у якій Розділ VII присвячено репродуктивним правам та репродуктивному здоров'ю.

Програма дій зазначає, що репродуктивні права охоплюють права, які були визнані у національному законодавстві, міжнародних документах з прав людини та інших відповідних документах Організації Об'єднаних Націй, прийнятих на основі консенсусу. Вказані права формуються на визнанні основного права подружньої пари і окремої особи вільно приймати рішення щодо кількості дітей, часом їх народження, інтервалів між їх народженням і мати всю необхідну інформацію для цього, а також засоби і можливості на досягнення максимально високого рівня якості репродуктивного здоров'я. У відповідності до положень Програми дій захист репродуктивного здоров'я вважається поєднанням способів, методів і послуг, що сприяють захисту репродуктивного здоров'я і благополуччя за рахунок попередження та усунення проблем забезпечення високого рівня репродуктивного здоров'я [4].

З положень Програми дій очевидно, що визначення репродуктивних прав людини у міжнародному праві є дуже складним, тобто пов'язане з іншими правами людини, які раніше були визнані та захищені різними міжнародними документами. Аналізуючи норми Програми дій, ми можемо визначити, що основою репродуктивних прав є права людини, пов'язані з охороною здоров'я, та з отриманням необхідної інформації у галузі репродуктивного здоров'я.

Надалі питання захисту репродуктивних прав було обговорено на Четвертій Всесвітній конференції про становище жінок, що відбулась у Пекіні у 1995 р., де було розроблено Платформу дій, у якій зазначено, що до репродуктивних прав належать право подружньої пари та окремої особи приймати рішення стосовно відтворення свого потомства без будь-якої дискримінації, насилля чи примушування [5]. Зазначений документ встановлює свободу особи у питаннях продовження свого роду та народження дітей і не допускає порушення прав особи у сфері відтворення потомства.

До числа міжнародно-правових актів, що захищають репродуктивні права жінки, належить Конвенція ООН про ліквідацію

всіх форм дискримінації стосовно жінок від 18 квітня 1979 р. ратифікована Україною 12 березня 1981 року. У преамбулі зазначеної Конвенції закріплено принципи заборони всіх форм дискримінації жінок стосовно їх ролі у продовженні роду [6]. Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок також слід розглядати і в контексті захисту жінок від усіх форм дискримінації у питанні захисту репродуктивних прав. Зокрема, згідно із положеннями ст. 10 цієї Конвенції держави-учасники вживають усіх необхідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок, для того щоб забезпечити їм доступ до спеціальної освітньої інформації для сприяння захисту здоров'я і добробуту сімей, включаючи консультації щодо планування розміру сім'ї [6]. Норми цієї Конвенції надають жінкам та чоловікам рівні права на отримання інформації у сфері охорони здоров'я та планування сім'ї, для того щоб вони могли отримати достовірну та повну інформацію щодо проблем репродуктивного здоров'я, включаючи переваги та ймовірні ризики ДРТ. З позиції міжнародного права допоміжні репродуктивні права були зазначені у низці міжнародних нормативно-правових актів. Однак на міжнародному рівні серед інших прав людини репродуктивні права не виокремлюються у системі особистих немайнових прав і досліджуються як частина права на медичну допомогу та на охорону здоров'я.

Сьогодні через безпліддя деяким людям відмовляють у здійсненні своїх репродуктивних прав. З метою вирішення проблем безпліддя лікарі розробили допоміжні репродуктивні технології, що є одним з важливих досягнень ХХ століття. [7; с. 220]

Міжнародними документами, що стосуються допоміжних репродуктивних технологій, особливо запліднення *in vitro* та перенесення ембріонів, а також донорства яйцеклітин, сперми та ембріонів, є Положення про штучне запліднення *in vitro* та трансплантацію ембріонів, що було прийняте 39-ю Всесвітньою медичною асамблеєю у м. Мадрид, Іспанія 01.10.1987 року [8].

Вивчивши міжнародні норми та практики Європейського Союзу, ми вважає-

мо, що доцільно перейти до дослідження українського законодавства у галузі репродуктивних прав. Положенням ч. 7 ст. 281 Цивільного кодексу України встановлено право на використання допоміжних репродуктивних технологій, повнолітні жінки або чоловіки за медичними показаннями мають право відповідно до порядку та умов, передбачених законом, виконувати медичний план, що стосується допоміжних репродуктивних технологій [9]. Вивчаючи положення ч. 7 ст. 281 Цивільного кодексу України зазначимо, що допоміжні репродуктивні технології можна застосовувати в Україні, як медичні програми за медичними показаннями, а отже використання репродуктивних технологій на підставі соціальних показань не передбачено у чинному законодавстві.

Сьогодні Україна належить до країн у яких більшість механізмів допоміжних репродуктивних технологій на законодавчому рівні дозволені. Окремі аспекти використання допоміжних репродуктивних технологій врегульовані нормами Сімейного та Цивільного кодексів; а також Основ законодавства України про охорону здоров'я та ще рядом підзаконних нормативних актів.

У статті 123 Сімейного кодексу України від 10.01.2002 р. встановлено визначення походження дитини, що була народжена в результаті використання допоміжних репродуктивних технологій [10]. Аналізуючи положення статті 123 Сімейного кодексу України, варто зазначити, що нею не врегульовано процес визначення походження дитини, що була народжена в результаті використання допоміжних репродуктивних технологій для незаміжніх жінок чи неодружених чоловіків. Тобто, відповідно до чинного законодавства України, батьками дитини, яка народилася за допомогою допоміжних репродуктивних технологій може бути тільки подружжя. Ми вважаємо, що це положення чинного законодавства обмежує фізичних осіб у здійсненні своїх репродуктивних прав на підставі їх сімейного стану.

Основи законодавства України про охорону здоров'я у статті 48 закріплюють за-

стосування імплантації ембріона та штучного запліднення [11]. Медичні аспекти використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні регламентує Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09 вересня 2013 року № 787 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [12]. Дослідивши законодавство України у сфері захисту репродуктивних прав, зазначимо, що у нормативно – правових актах відсутнє визначення категорій «репродуктивні права», «імплантація ембріону», «штучне запліднення», «сурогатна матір», «сурогатне материнство».

Самостійним різновидом сучасних медичних технологій є сурогатне материнство, яке відповідно до законодавства України є видом ДРТ, що полягає в поєднанні сперматозоїда і яйцеклітини, вилученої з організму генетичної матері, або донорської яйцеклітини поза організмом жінки, розвитку ембріона, що утворився в результаті цього з'єднання перенесення цього ембріона в матку сурогатної матері, виношування і народження нею дитини [13; ст. 63].

Таким чином, при сурогатному материнстві може або використовуватися яйцеклітина, вилучена з організму генетичної матері, або донорська яйцеклітина. При цьому, так як під сурогатною матір'ю розуміється жінка, яка за договором сурогатного материнства виношує і народжує дитину, яка не є носієм її генотипу, отже, донорська яйцеклітина не може бути вилучена з організму сурогатної матері, тобто сурогатна мати не може бути за законодавством України генетичною матір'ю виношуваної дитини, що, на нашу думку, є абсолютно правильною позицією.

Відзначимо, що сам термін «сурогатна мати» заперечується багатьма авторами через явну недоречність використання до жінки, яка за договором виношує дитину для третіх осіб, слова «мати».

На рівні ВООЗ, наприклад, використовується термін «гестаційний кур'єр» (gestational carrier (surrogate)), під яким розуміється жінка, що виношує вагітність за домовленістю, що вона передасть народже-

ну дитину батькові або матері. Гамети при цьому можуть бути отримані від визначеного батька або третьої сторони [14; с. 16].

Відносно сурогатного материнства застосовуються ті ж обмеження по застосуванню, що і для ЕКЗ (екстракорпорального запліднення) (так як в технічному плані сурогатне материнство ґрунтується на застосуванні ЕКЗ), а також деякі додаткові медико-соціальні обмеження, що стосуються особистості сурогатної матері і майбутніх батьків і деяких аспектів процедури. До таких обмежень слід віднести наступні:

- послугою сурогатної матері може скористатися тільки жінка, для якої виношування і народження дитини за медичними показаннями фізіологічно неможливі або пов'язані з ризиком для її життя і (або) життя її дитини;

- для запліднення яйцеклітини генетичної матері можуть бути використані сперматозоїди її чоловіка або донорські сперматозоїди, а для запліднення донорської яйцеклітини можуть бути використані тільки сперматозоїди чоловіка жінки, яка скористалася донорською яйцеклітиною;

- сурогатною матір'ю може бути жінка, одружена, у віці від 20 до 35 років, яка не має медичних протипоказань до сурогатного материнства, яка має дитину, і яка на момент укладення договору сурогатного материнства визнавалася судом недієздатною або обмежено дієздатною, що не позбавлялася судом батьківських прав і не була обмежена в них, не є колишнім усиновлювачем, якщо усиновлення скасовано судом з її вини, що не засуджувалася за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину проти людини, не є підозрюваною чи обвинуваченою у кримінальній справі.[15]

Додатковою гарантією забезпечення прав і безпеки пацієнта при застосуванні сучасних медичних технологій є чітка законодавча регламентація таких прав. Проте в Україні так і не було прийнято закон про ДРТ, який досі перебуває у стані законопроекту [16]. Пропонуємо доповнити зазначений законопроект статтею, що встановлює перелік прав пацієнта: 1) на отримання повної і достовірної інформації про стан свого репродуктивного здоров'я,

а також інформації про ефективність застосування ДРТ, оптимальні терміни їх застосування, можливий ризик, побічні ефекти і ускладнення, медичні та правові наслідки, а також про альтернативні методи надання медичної допомоги; 2) на використання донорських статевих клітин; 3) на вибір донора; 4) на вибір сурогатної матері;- 5) на зберігання статевих клітин, ембріонів;- 6) на збереження в таємниці інформації про застосування ДРТ та про особу пацієнта; 7) реалізацію інших прав відповідно до чинного законодавства.

Також необхідно передбачити права донорів статевих клітин, права сурогатних матерів та положення, відповідно до яких анонімний донор не має права на отримання інформації про подальше використання своїх статевих клітин, а також на з'ясування особистості дитини, зачатої за використанням його статевих клітин, і його батьків. Вважаємо, це правило є важливою гарантією права осіб, які застосовують ДРТ, на недоторканність приватного життя.

Таким чином, законодавство України про ДРТ є, на нашу думку, досить ліберальним, спрямованим, у першу чергу, на реалізацію і захист прав осіб, які страждають на безпліддя.

Однак, як уже було відзначено вище, у певних випадках застосування окремих ДРТ, зокрема ЕКЗ і сурогатного материнства, на думку ряду дослідників, вступає в суперечність із забезпеченням деяких фундаментальних прав і свобод, а також пов'язане з появою принципово нових демографічних загроз.

Зокрема, згідно з позицією Б. Лістермана (Malacarne D., Lichterman B., Petralia P.(2021)), ДРТ можуть породити або створити умови для появи таких реальних і потенційних демографічних загроз: 1) зростання рівня материнської і дитячої захворюваності (наприклад, автор посилається на дані наукових досліджень, які свідчать, що у жінок після ЕКЗ виявлені часті порушення психологічного стану і т.д., а у дітей, народжених після ДРТ, збільшена частота вроджених вад);

2) можливість близькоспоріднених шлюбів з усіма їх негативними наслідками

(мова йде про те, що анонімні донори не мають право на з'ясування особистості дитини, зачатої за використанням їх статевих клітин, так само як діти, народжені реципієнтами донорських статевих клітин, не володіють правом знати своїх генетичних батьків);

3) подальша деградація інституту сім'ї як наслідок нівелювання її авторитету [17].

Вважаємо, що в умовах неналежного правового регулювання зазначених вище суспільних відносин виникає інша проблема - проблема зловживання ДРТ. Застосування ДРТ до людини пов'язано з виникненням численних етико-правових проблем, до числа яких слід віднести невизначеність правового статусу ембріона, культивованого *in vitro* (ембріон, отриманий у результаті такого культивування і не використаний у процедурі ЕКЗ, відповідно до законодавства нашої країни не може вважатися ні суб'єктом права, ні навіть частиною тіла матері), формування комерційного ринку статевих клітин і тіньового ринку ембріонів (насьогодні в Україні відсутня кримінальна відповідальність за незаконні обороти з ембріонами людини), проблему запланованої загибелі ембріонів у результаті застосування технології ЕКЗ і сурогатного материнства. Пропонуємо доповнити законопроект «Про допоміжні репродуктивні технології» статтею, що встановлює правовий режим ембріонів, незатребуваних в результаті застосування екстракорпоральному запліднення, зокрема пацієнт приймає рішення: 1) про припинення використання ембріонів; 2) кріоконсервації ембріонів; 3) можливості застосування ембріонів для вдосконалення застосування ДРТ.

Звісно ж, що прийняття рішення про припинення використання ембріонів автоматично означає їх знищення. Що ж стосується кріоконсервації ембріонів, то в спеціалізованій літературі зазначається, що «не кожен ембріон благополучно переживе всі етапи заморозки і розморожування. [17].

Майже половина всього «матеріалу» руйнується, але інша половина - це ембріони вищої якості, які можуть бути успішно використані для повторної підсадки. При цьому комплекс, у який включено збері-

гання, розморожування і підсадка - набагато дешевший, ніж нова спроба ЕКЗ» [17]. У нашій країні ембріони можуть бути використані не в науково-дослідних цілях, а лише для вдосконалення ДРТ, що, на нашу думку, є різновидом наукового дослідження, однак проведеного з певною метою - вдосконалення методик застосування ДРТ.

Додаткові заперечення викликає застосування сурогатного материнства. До числа таких заперечень дослідники, як правило, відносять порушення прав дітей та недотримання їх інтересів, а також експлуатацію жінок і порушення їх прав. Так, на думку С. Томпсона (Smietana M, Thompson C, Twine FW. (2018)), «комерційний договір сурогатного материнства, а часто і некомерційна форма такого договору є угодою, за якою дитина передається від матері-кур'єра батькам замовникам в обмін на винагороду та іншу вигоду» [18].

Автори, які відстоюють цю точку зору, в подальшому посилаються на Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії, і дане в ньому визначення торгівлі дітьми, під яке, на їхню думку, підпадає передача дитини при сурогатному материнстві. Недотримання інтересів дитини, як вважають дослідники, полягає в тому, що «сурогатне материнство за визначенням означає, що мати відмовляється від дитини після пологів і передає його батькові або батькам-замовникам. Подібне розлучення завдає страждання як новонародженому, так і матері-кур'єру» [18].

Існує наукова позиція (з якою автор цього дослідження солідарний), що найбільшою мірою порушуються права дитини в разі закріплення в законодавстві тієї чи іншої держави положення (сьогодні є приклади таких країн), відповідно до якої батьки-замовники можуть бути одностатевою парою (очевидно, що в цьому випадку сурогатне материнство не може бути методом подолання безпліддя), у результаті чого дитина позбавляється права рости і виховуватися в природній сім'ї з обома біологічними батьками. Правильною в цьому контексті видається точка зору С. Томпсо-

на про те, що така ситуація (із сурогатним материнством) неприпустима, оскільки грубо зазіхає на людську гідність жінки і на її право бути матір'ю, суперечить багатом міжнародним документам про права жінок. Автор також зазначає, що комерційне сурогатне материнство мало чим відрізняється від вільного комерційного обороту внутрішніх органів, а його середня вартість дозволяє скористатися подібними послугами обмеженій кількості багатих осіб [18].

Висновки. Провівши аналітичне дослідження міжнародних нормативно-правових актів, можемо стверджувати, що частина з них має суто рекомендаційний характер і не є обов'язковою для окремих держав при розробці національного законодавства у сфері допоміжних репродуктивних технологій. Однак у міжнародних нормативних актах наголошується на тому, що використання сучасних досягнень медициною науки має відбуватися без порушення прав людини її свободи, гідності та недоторканності. Дослідивши міжнародні акти та національне законодавство, ми приходимо до висновку, що репродуктивні права особи - це особисті немайнові права фізичної особи, що полягають у можливості людини вільно приймати рішення щодо народження дитини, кількості дітей та інтервалів між їх народженням, а також застосування допоміжних репродуктивних технологій.

В Україні існує нагальна необхідність прийняти закон про захист репродуктивних прав громадян та належним чином врегулювати використання допоміжних репродуктивних технологій. Чинне законодавство України передбачає право на використання допоміжних репродуктивних технологій, але це стосується виключно подружжя. Сьогодні не існує законодавчого механізму, який би дозволяв неодруженим чоловікам та жінкам користуватися допоміжними репродуктивними технологіями, що слід розглядати як обмеження у здійсненні їх репродуктивних прав.

Література

1. Jacques de Mouzon, Georgina M Chambers, Fernando Zegers-Hochschild, Ragaa Mansour, Osamu Ishihara, Manish Banker, Silke Dyer, Markus Kupka, G David Adamson, International Committee for Monitoring Assisted Reproductive Technologies world report: assisted reproductive technology 2012, Human Reproduction, Volume 35, Issue 8, August 2020, Pages 1900–1913, <https://doi.org/10.1093/humrep/deaa090>
2. Renzi, A., Di Trani, M., Solano, L., Minutolo, E., & Tambelli, R. (2020). Success of assisted reproductive technology treatment and couple relationship: A pilot study on the role of romantic attachment. *Health psychology open*, 7(1), 2055102920933073. <https://doi.org/10.1177/2055102920933073>
3. Chazan L, Kushnir T. (2019) Losses and gains of psychosocial resources: Effects on stress among women undergoing infertility treatments and participating in social network systems. *Psychiatric Quarterly* 90: 717–732
4. UN Population Fund (UNFPA), Report of the International Conference on Population and Development, Cairo, 5-13 September 1994, 1995, A/CONF.171/13/Rev.1, available at: <https://www.refworld.org/docid/4a54bc080.html>
5. Report of the Fourth World Conference on Women (Beijing, 4-15 September 1995), UN Documents A/CONF.177/20 of October 17, 1995 and A/CONF.177/20/Add.1 of October 27, 1995. At 35 I.L.M. 405
6. The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), adopted in 1979 by the UN General Assembly, Access mode: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207/page
7. LoGiudice JA, Massaro J. (2018) The impact of complementary therapies on psychosocial factors in women undergoing in vitro fertilization (IVF): A systematic literature review. *Applied Nursing Research* 39: 220–228.
8. Shestak, V.A. & Karasyova, I.O., Criminal Regulation of Assisted Reproductive Technologies. Criminal legislation of Russia: the main problems of application and areas for improvement: materials of all-Russian sci-

entific and practical conference (28 November 2019). Mahachkala: the North-Caucas

9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р., Відомості Верховної Ради України. – 2003., No. 40–44., ст. 356. (Дата звернення 06.04.2021 р.)

10. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р., Відомості Верховної Ради України. – 2002., No. 21–22., ст.135. (Дата звернення 06.04.2021 р.)

11. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» № 2801-ХІІ від 19.11.1992 р., Відомості Верховної Ради України. – 1993., No. 4., ст. 19 (Дата звернення 06.04.2021 р.)

12. Наказ Міністерства охорони здоров'я України No. 787 від 09 вересня 2013 року «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні», Access mode: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13>(Дата звернення 06.04.2021 р.)

13. Donarelli Z, Kivlighan DM, Allegra A, et al. (2016) How do individual attachment patterns of both members of couples affect their perceived infertility stress? An actor-partner interdependence analysis. *Personality and Individual Differences* 92: 63–68

14. Greil AL, Slauson-Blevins KS, Lowry M, et al. (2019) Concerns about treatment for infertility in a probability-based sample of US women. *Journal of Reproductive and Infant Psychology* 38: 16–24.

15. Piersanti, V., Consalvo, F., Signore, F., Del Rio, A., & Zaami, S. (2021). Surrogacy and “Procreative Tourism”. What Does the Future Hold from the Ethical and Legal Perspectives?. *Medicina* (Kaunas, Lithuania), 57(1), 47. <https://doi.org/10.3390/medicina57010047>

16. «Про допоміжні репродуктивні технології»: Проект Закону URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64477 (Дата звернення 06.04.2021 р.)

17. Bertelli M., Paolacci S., Placidi G., Scaccia G., Chiurazzi P., Fulcheri E., Malacarne D., Lichterman B., Petralia P. Combined use of medically-assisted reproductive techniques: A new bioethical issue. *Acta Biomed.* 2020;90:58–61. doi: 10.23750/abm.v90i10-S.8761

18. Smietana M, Twine FW. (2018). Introduction: making and breaking families: reading queer reproductions, stratified reproduction and reproductive justice together. In: Smietana M, Thompson Ch, editors. Symposium: making families: making families: transnational surrogacy, queer kinship and reproductive justice. *Reproductive BioMedicine and Society Online.* 7, Nov., DOI:<https://doi.org/10.1016/j.rbms.2018.11.001>

Davydiuk Khrystyna, postgraduate Private International Law Chair, Institute of international relations Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE IMPORTANCE OF NATIONAL LEGISLATION IN THE FIELD OF APPLICATION OF ASSISTED REPRODUCTIVE TECHNOLOGIES

Assisted reproductive technology is a new phenomenon for the legislation of both Ukraine, and many other countries. By overcoming the problems of infertility, these technologies can help many people become parents, medical organisations — earn income, the state — improve the demographic situation. Peculiarities of legal regulation of an independent variety of modern medical techniques — reproductive technologies in Ukraine — are considered. Particular attention is paid to the legal regulation of such artificial methods of human reproduction as in vitro fertilisation and surrogacy. As a result of the study, the author concludes that the legislation of Ukraine on assisted reproductive technologies is liberal, aimed primarily at the mechanism of implementation and protection of the rights of persons suffering from infertility. However, there is another social problem under the conditions of proper legal regulation of these social relations — the problem of abuse of assisted medical reproductive technologies. The author's vision of legislative regulation of this problem is offered on the basis of the conducted researches. Thus, the legislation of Ukraine on assisted reproductive technology (ART) is, in the author's opinion, quite liberal, aimed primarily at the implementation

and protection of the rights of persons suffering from infertility.

The author also concludes that a person's reproductive rights are personal inalienable rights of an individual, which consist in the ability of a person to freely decide on the birth of a child, the number of children and the intervals between their births, as well as the use of assisted reproductive technologies. There is an urgent need in Ukraine to adopt a law on the protection of the reproductive rights of citizens and to properly regulate the use of assisted reproductive technologies. The current legislation of Ukraine provides for the right to use assisted reproductive technologies, but

this applies only to spouses. There is currently no legal mechanism to allow unmarried men and women to use assisted reproductive technologies, which should be considered a restriction on the exercise of their reproductive rights.

Key words: reproductive technologies, legal problems, in vitro fertilization, surrogacy, national legislation.

ПРАВА ЛЮДИНИ В ІСЛАМСЬКОМУ СВІТІ

**МАМЕДОВ Юсіф Ельман - аспірант, кафедра міжнародного права,
Київський інститут міжнародних відносин (Україна, Київ)**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-23648438>

УДК 341

DOI 10.32782/EP.2021.3.24

У статті розглянуті питання прав і свобод людини в Ісламському світі та їх конфлікт з міжнародним правом та світовими стандартами з приводу прав людини.

Ключові слова: Права людини, Іслам, міжнародне право.

В статье рассмотрены вопросы прав и свобод человека в Исламском мире и их конфликт с международным правом и мировыми стандартами по поводу прав человека.

Ключевые слова: Права человека, Ислам, международное право.

Постановка проблеми

Питання прав людини є гострим питанням сучасної міжнародної політики. Різні культури та соціальні системи мають різні погляди на права людини. Серед різноманітних поглядів на права людини особливо відмінним є ісламський погляд. Це пов'язано не тільки з політикою та правом ісламського світу, але також пов'язане з релігійними та історичними традиціями. Питання прав людини є одним із основних напрямків сучасної міжнародної політики, і це також політичне, релігійне та правове питання. Проблемі прав людини в ісламі приділяється все більша увага з боку політиків та інших відповідних осіб в ісламському та неісламському світах. Однак, оскільки питання прав людини, особливо в ісламському світі, є надзвичайно чутливими та складними, будь-яке дослідження стикається з труднощами.

Аналіз досліджень і публікацій

Серед учених, які розглядали проблему права людини в Ісламському світі, слід виокремити таких: А.К. Брохі, Е.Е. Майер, Х. Табандех, Д. Шахт. Вагому роль відіграють міжнародні договори та резолюції.

Формулювання мети статті

Метою статті є дослідити теорію та практику прав людини в Ісламському світі, обговорити основні аспекти конфлікту між ісламськими та міжнародними нормами щодо прав людини.

Виклад основного матеріалу

Якщо розглядати основні права людини, то будь-яка соціальна модель, обрана та влаштована людьми, повинна втілювати певні елементи прав людини. Оскільки люди утворюють суспільство, створюють політичні системи та встановлюють і приймають теорії та доктрини, вони всі обертаються навколо самих людей, і їх головна спрямованість полягає в тому, що люди в конкретному природному та соціальному середовищі хочуть зробити своє життя більш вільним, більш гідним, і щасливішим. У цьому сенсі, коли народився іслам, він містив багато міркувань щодо прав людини. У доісламську епоху племен грабунки та вендета між племенами були нескінченними, а життя та майну людей загрожували в будь-який час. Унаслідок розпаду кланової системи розрив між багатими та бідними збільшився, а ієрархія між вищими та нижчими стає все більш су-

ворою, основні права та свободи людей не гарантуються. Саме для того, щоб усунути ці недоліки, новий іслам підкреслює справедливість і виступає проти експлуатації; виступає за взаємодопомогу та проти власних інтересів; захищає повагу до інших і виступає проти образи чужої гідності тощо. Ці міркування зіграли дуже важливу і позитивну роль у захисті та поліпшенні прав і свобод давніх арабів. Ці міркування мало вбудовані в релігійні доктрини або доктрини юристів.

У наш час західні вчені вперше чітко висунули концепцію прав людини. Після довгострокового розвитку ця концепція постійно вдосконалювалася. Поступово формуються систематичні теорії прав людини та чіткі принципи. У процесі прийняття західних законів концепції та принципи прав людини, що містяться в західних законах, особливо в конституціях, також були прийняті більшістю ісламських країн. Після закінчення Другої світової війни створення Організації Об'єднаних Націй та публікація міжнародних документів з прав людини ще більше вплинули на традиційний ісламський світ. У відповідь на цей шок деякі політики та юридичні експерти в ісламському світі почали систематично вивчати ісламські права та їх взаємозв'язок з міжнародними правами людини. У результаті ісламський погляд на права людини поступово та систематично змінювався. Однак вивчення прав людини в ісламському світі в цей період в основному залишалось на етапі академічних досліджень. З початку третьої війни на Близькому Сході наприкінці 1960-х років конфлікт між ісламським та західним світом посилювався, рух відродження ісламу процвітав, а питання прав людини стали основним полем реальних змагань між ісламським і західним світом на міжнародній арені.

Традиційна ісламська теорія стверджує, що уряд і людина завжди є послідовними, оскільки будь-яка установа та людина, включаючи уряд, повинні підкорятися закону. «Відповідно до суворої теорії ісламського права не існує конфлікту між державною владою та окремими людьми, оскільки обидва повинні підкорятися законам Аллаха»[1]

Норми прав людини, встановлені міжнародними документами, викликали різні

реакції в ісламському світі. Одна з позицій полягає в тому, що іслам забезпечує найкращий захист з точки зору прав людини. Норми прав людини, встановлені міжнародними документами, перевищили межі ісламу. Деякі з цих норм суперечать ісламським цінностям. Є декілька точок зору з цього приводу:

Перша точка зору говорить про те, що норми прав людини є специфічним продуктом західної християнської культури і не є універсальними. Тому ісламський світ не зобов'язаний його приймати. Ісламський світ повинен дотримуватися ісламської концепції прав людини. Іранський Хомейні вважає: «Те, що вони називають правами людини, є не що інше, як купа порушених правил, які сіоністи складають, щоб завдати шкоди всім справжнім релігіям» Колишній президент Ірану Хаменеї також вважав, що «нам потрібно з'ясувати, що правильно і що нам не потрібно їхати до Організації Об'єднаних Націй, щоб знайти відповідь, але нам слід звернутися до Корану, щоб знайти відповідь ... Ми віримо, що Загальна декларація прав людини - це не що інше, як робота диявола» [2].

Друга точка зору полягає в тому, що деякі норми, встановлені міжнародними документами з прав людини, відповідають ісламським цінностям і повинні бути прийняті; деякі суперечать ісламським цінностям і не повинні бути прийняті.

Третя точка зору полягає в тому, що концепція прав людини, встановлена міжнародними документами, є нормою, визнаною більшістю членів міжнародного співтовариства, яка відображає не тільки цінності західних країн, а й загальні цінності Людства. Поки ми проводимо глибоке вивчення духу прав людини ісламу та даємо сучасну інтерпретацію традиційним відповідним нормам, ми виявимо, що міжнародні норми з приводу прав людини повністю сумісні з ісламськими цінностями прав людини. У сучасному ісламському світі перші два погляди дедалі більше беруть верх, відображаючи основну тенденцію ісламського погляду на права людини.

Сучасна міжнародна концепція прав включає широкий спектр змісту. Так звані

міжнародні права людини стосуються прав, передбачених та підтверджених документами ООН про права людини. Насправді різні соціальні системи та культурні традиції часто мають різні стандарти з цього питання. Права людини в ісламському світі мають відмінні риси, які особливо привертають увагу сучасного світу. Ця концепція прав людини, яка відрізняється від міжнародних норм прав людини, офіційно виражена в міжнародних або регіональних нормативних документах, конституціях та законах різних ісламських країн та має своє відображення в різних наукових роботах.

Далі буде розглянуто конфлікт між ісламським світоглядом на права людини та міжнародними нормами з трьох аспектів: права жінки, не мусульман та релігії.

З початку цього століття масштаби вільного руху жінок були безпрецедентними. Що стосується міжнародного обсягу, результати цієї боротьби зосереджені в документах ООН про права і свободи жінок. Стаття 1 Загальної декларації прав людини проголошує: «Кожна людина народжується вільною та рівною в гідності та правах». Стаття 2 проголошує: «Кожен має право на всі права та свободи, що містяться в цій Декларації, незалежно від раси. Колір шкіри, статі, мови, релігії, політичної чи іншої думки, національності чи соціального походження, майна, народження чи іншого статусу тощо.» Стаття 16 передбачає, що дорослі чоловіки та жінки мають право на вільний шлюб. «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» також має подібні положення. Зокрема, «Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», яка набрала чинності в 1981 році, забезпечує особливий захист прав і свобод жінок та додатково підтверджує принцип, що жінки користуються рівними правами та свободами з чоловіками у всіх аспектах.[3]

На відміну від вищезазначених принципів, передбачених міжнародними документами з прав людини, стаття 19 Ісламської загальної декларації прав людини передбачає, що «кожен має право одружуватися, створювати сім'ю та виховувати дітей відповідно до своєї релігії, традицій та культури. «Це відповідає статті 19 Загальної декларації прав

людини. Положення статті 16, очевидно, несумісні. Термін «відповідно до релігії» тут можна розуміти як ісламський закон. Відповідно, мусульманські жінки не можуть виходити заміж за не мусульман. Стаття 28 Конституції Ірану 1979 року передбачає: «Кожен має право вибрати професію, якою він хоче займатися, але вона не повинна суперечити ісламським принципам». Відповідно до ісламських принципів, жінки можуть залишатися лише вдома і беріться за домашню роботу, не виходячи на роботу. Після 1979 року іранських жінок звільняли одна за одною, і їх кваліфікація для занять спортом також була обмежена. Крім того, жінки повинні носити щільно закритий одяг, навіть плаваючи; їм не дозволяється з'являтися на публіці без компанії родичів чоловічої статі. З 1990 року тенденція до обмеження прав жінок також з'явилася в Судані. Значну кількість жінок, особливо тих, хто займається юридичною професією, звільнили. Уряд забороняє жінкам подорожувати на самоті і вимагає від студенток носити фати.[4]

Деякі мусульманські вчені пішли далі в цьому плані. Табундай [5] виступив з різкою критикою статті 16 Загальної декларації прав людини, звинувативши представників ісламських країн в Організації Об'єднаних Націй у тому, що вони не наполягають на ісламських принципах і накладають вето на цей пункт. Він вважає, що це положення порушує ісламські принципи кількома способами. По-перше, це порушує заборону забороняти жінкам-мусульманкам виходити заміж за не мусульман; по-друге, порушує правило, згідно з яким право подавати заяву про розлучення належить чоловікові; нарешті, якщо принцип рівності чоловіків і жінок, втілений це правило означає, що «чоловіки та жінки за своєю природою рівні і беруть участь в одній роботі та приймають одне і те ж рішення», також суперечить ісламським принципам. Він висловився за те, що дружини повинні слухатися своїх чоловіків і не повинні виходити з дому без дозволу їхнього дозволу. Обов'язок жінок полягає у виконанні домашніх справ і підтримці своєї репутації. Він також виступав за те, що жінки не повинні бути в політиці. [6]

Щодо положень відповідних документів ООН про права людини, жодна країна не може по-різному ставитися до питань прав через різні релігійні переконання. Цей принцип втілений у статті 2 Загальної декларації прав людини та статтях 2 та 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігій або вірувань», прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 25 листопада 1981 р., Спеціально повторила цей принцип і внесла конкретні положення. Стаття 2 проголошує: «Жодна країна, установа, група чи особа не повинна дискримінувати когось на основі релігії чи інших переконань» [7].

Що стосується релігійних переконань, ісламський світ дотримується різних принципів. Ці принципи кореняться в ісламській традиції. Традиційне ставлення до не мусульман різною мірою відображається у деяких важливих документах з прав людини та поглядах науковців сучасного ісламського світу. Стаття 13 Іранської конституції дозволяє лише «іранським зороастрійцям, християнам та євреям» «вільно виконувати власні релігійні обряди та вести діяльність відповідно до власних норм у приватних справах у межах закону». Відповідно до цього регламенту, перелічена немусульманська діяльність суворо обмежена. Стаття 14 передбачає, що Іран повинен поводитися з мусульманами та не мусульманами «відповідно до ... ісламської справедливості». Якщо «ісламську справедливість» можна розуміти як принцип ісламського права, тоді можна уявити статус не мусульман. Що стосується статусу не мусульман, стаття 144 встановлює конкретні обмеження: не мусульмани в Ірані не можуть вступати до війська [8]. Це підтвердження обмеження не мусульман в історії сучасності. З юридичної точки зору, не мусульмани, як правило, підпорядковуються ісламському законодавству, але їм дозволяється дотримуватися законів своєї релігії в приватних справах, таких як шлюб та сім'я. Однак вони повинні застосовувати ісламське право, коли вони мають юридичні стосунки з мусульманами. Що стосується шлюбу, жінки, які вірять у ці дві релігії, можуть одружуватися з мусульманами, але чо-

ловіки не можуть одружуватися з жінками-мусульманами [9].

Якщо ставлення іранської конституції до не мусульман недостатньо чітке, то погляди Табундеха відверті. Прокоментувавши принцип рівності для всіх у статті 1 Загальної декларації прав людини, він зазначив, що принцип рівності не повинен застосовуватися до людей різних релігій та переконань. Тому що «благородство, витонченість і чеснота походять від віри та послуху єдиному Богу». Він вважає, що християни та євреї заслуговують на повагу, бо мають віру. Однак їхні вірування не досягли високого стану, втіленого в ісламі, «тому слід проводити певну різницю між ними та мусульманами» і не слід поводитися з ними так само, як з мусульманами. Для інших не мусульман існує лише презирство, оскільки ті, хто не приймає монотеїзм, «не належать до людей» [10]. Він також наполягав на традиційних правилах щодо деяких конкретних питань, виступаючи за те, що слід застосовувати принцип заборони шлюбних відносин з багатобожними за традиційним ісламським законом, і що жінкам-мусульманам заборонено виходити заміж за чоловіків-християн та євреїв, тоді як чоловікам-мусульманам дозволяється одружуватися з жінками з цих двох релігій.

Висновок

Підводячи підсумок, автор вважає, що теорія ісламу містить багато важливих думок щодо прав людини. З точки зору практики захисту прав людини, стародавній іслам не є гіршим, ніж західний у Середні віки. Тому ісламська традиція не повинна бути надто вимогливою, не кажучи вже про те, щоб застосовувати сучасні міжнародні норми прав людини для вимірювання давніх ісламських теорій та практик прав людини. Водночас слід визнати, що ісламська традиція не висуває чіткої концепції прав людини, систематичних правових теорій та конкретних принципів щодо прав людини. Чітку концепцію прав людини вперше висунув Захід. Той факт, що їх поступово приймає міжнародне співтовариство, свідчить про те, що вони мають певний ступінь універсальності. Однак з точки зору культурного

походження, філософського підґрунтя та соціального середовища вони все ще є продуктами Заходу і втілюють цінності західного суспільства. Тому спроби нав'язати такі цінності цивілізаціям з різними традиціями неминуче загрожують культурному імперіалізму. З іншого боку, як ісламський світ, навіть якщо традиція містить багато чинників прав людини, які були розумними на той час, сьогодні, коли соціальні умови та відносини зазнали колосальних змін, намагаючись вирішити сучасні соціальні проблеми традиційними концепціями чи цінностями, здається, це несвоєчасний вибір. На мою думку, головне полягає в тому: як вдосконалити традиційно обґрунтовані фактори прав людини, щоб вони могли не тільки адаптуватися до реальних потреб ісламських країн, але й бути в гармонії з нормами, що панують у міжнародному суспільстві сьогодні. Як міжнародне співтовариство, формулюючи правові норми, спрямовані на загальне дотримання прав та свобод, безсумнівно, необхідно враховувати та поважати різні не західні погляди на права людини, включаючи ісламські погляди.

Література

1. А.К.Брохі, «Природа ісламського права та концепція прав людини», «Права людини в ісламі», звіт семінару, що відбувся у Кувейті, грудень 1980 р., С.48.
2. Енн Елізабет Майер, Ісламські права людини: традиції та політика, Westview Press, 1991, с.34.
3. Загальна декларація прав людини Документ 995_015, поточна редакція - Прийняття від 10.12.1948 р.

4. Конституція Ісламської Республіки Іран 1989 р.

5. Султан Хусейн Табандех Книга «Мусульманська оцінка Загальної декларації прав людини».1966 р

6. Енн Елізабет Майер, Ісламські права людини: традиції та політика, Westview Press, 1991, с.117.

7. Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань»

8. Енн Елізабет Майер, Ісламські права людини: традиції та політика, Westview Press, 1991, с155.

9. Джозеф Шахт, Вступ до ісламського права, Оксфордський університет, 1964с.130-134.

10. Султан Хусейн Табандех, мусульманський коментар до Загальної декларації прав людини, Ф. Дж. Голдінг, переклад, (Гілدفорд: Ф. Дж. Голдінг, 1970), с. 17-18.

Mammadov Yusif Elman, postgraduate student, Department of International Law, Kyiv Institute of International Relations (Ukraine, Kyiv), e-mail: mamedovyusif884@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-23648438>

HUMAN RIGHTS IN THE ISLAMIC WORLD

The article examines the issues of human rights and freedoms in the Islamic world and their conflict with international law and international human rights standards.

Keywords: Human rights, Islam, international law.

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ТА ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОЇ ПРОТИДІЇ ОБІГУ ДИТЯЧОЇ ПОРНОГРАФІЇ В КОНТЕКСТІ КОНВЕНЦІЙНИХ СТАНДАРТІВ

ЛЕВКО Віра - суддя Дніпровського районного суду м. Києва

DOI 10.32782/EP.2021.3.25

Незважаючи на те, що в Україні з 2011 року триває запекла дискусія щодо ратифікації парламентом Конвенції про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству (Стамбульської конвенції), певні кроки щодо вдосконалення національного законодавства в частині виконання міжнародних зобов'язань щодо імплементації норм Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства все ж зроблені.

Одним із прикладів гармонізації законодавства України слід вважати процес кримінально-правового регулювання протидії розповсюдженню дитячої порнографії. Із стрімким розвитком інтернет-технологій поширення дитячої порнографії стало проблемою, характерною для більшості країн світу, у тому числі України, яка входить у перелік країн – найбільших виробників дитячої порнографії.

Метою даної статті є аналіз змін, внесених законодавцем до Кримінального кодексу України, а саме доповнення його статтею 301¹ у лютому 2021 року та визначення можливих шляхів вдосконалення правового регулювання в цій сфері з точки зору теоретичних підходів до криміналізації суспільно небезпечних діянь та законодавчої техніки. Крім того, у статті розглядаються питання небезпеки шкідливого контенту у вигляді дитячої порнографії, втягнення дітей у створення предметів порнографії, а також використання інтернет-технологій для зберігання, поширення, обміну та створення дитячої порнографії як фактори криміналізації таких діянь. У статті окреслено вади чинного законодавства, які варто усу-

нути для удосконалення запобігання злочинам щодо дітей у сфері моральності. А також звернуто увагу на практичні питання призначення покарання з урахуванням того, що санкції статті 301¹ стали суворішими, ніж санкція ч. 4 ст. 301 КК України у попередній редакції, а тому внесення таких змін погіршувало становище обвинувачених.

Ключові слова: порнографія; дитяча порнографія; інтернет; суспільна мораль; кримінальна відповідальність.

Вступ

Нещодавно американська компанія Apple офіційно підтвердила, що впровадить в пристрої на iOS і iPadOS перевірку вмісту фото і повідомлень задля обмеження поширення матеріалів про насильство над дітьми. Нова технологія дозволить виявити, чи зберігаються в iCloud Photos такі заборонені матеріали. Також Apple буде відстежувати вміст повідомлень і попереджати дітей та їхніх батьків про отримання або надсилання фотографій та посилань сексуального характеру, а голосовий помічник Siri і пошук втрутаються, якщо користувач почне шукати теми, пов'язані з матеріалами про сексуальне насильство над дітьми. Крім цього, при виявленні такого контенту компанія надаватиме правоохоронним органам інформацію про це [1].

Але поки що навіть такі потрібні ініціативи, на жаль, не здатні кардинально вплинути на катастрофічно великі обсяги виготовлення та поширення дитячої порнографії в Україні та світі.

Згідно Аналітичного звіту за результатами кількісного дослідження на тему «Сексуальне насильство над дітьми та сексуальна експлуатація дітей в Інтернеті в Україні», що був складений за результатами дослідження проведеного МБО «Служба порятунку дітей» у партнерстві із Уповноваженим Президента України з прав дитини, серед дітей (4700 опитаних) у період з 15 грудня 2020 року по 20 січня 2021 року абсолютна більшість респондентів (95,1%) мають доступ до Інтернету вдома; дві третини респондентів (67,9%) виходять у Інтернет за допомогою мобільного Інтернету; 41% користуються виходом в Інтернет у школі, і ще третина – підключаються до WI-FI у громадських місцях. Серед опитаних дітей, що зустрілись хоча б з однією із ситуацій сексуального насильства чи експлуатації за останній рік, всього чверть готова розказати дорослим про те, що з ними трапилось. Більшість розкаже батькам – майже 20% із всіх, хто готовий ділитись з дорослими; майже 5% розкажуть дорослому, із яким є довірливі стосунки; близько 1-2% розкажуть вчителю або психологу про те, що з ними сталось [2].

Крім того, у засобах масової інформації зростає кількість повідомлення про викриття та затримання осіб, які систематично розповсюджують дитячу порнографію [3], [4], [5], [6]. І, на жаль, за кадром залишається величезна кількість дітей, які постраждали та продовжують страждати від цих злочинів. Адже попит народжує пропозицію – якщо користувачі готові платити немалі гроші за перегляд такого контенту, то злочинців навряд чи стримає страх перед загрозою кримінального покарання.

Згідно повідомлення Генерального прокурора Ірини Венедіктової під час наради за участі керівників правоохоронних та інших державних органів щодо стану протидії дитячій злочинності та захисту прав та інтересів дітей, які стали жертвами злочинних посягань, наразі поліція викрила впродовж 2020-2021 років близько 300 фактів розповсюдження дитячої порнографії. При цьому щотижня 5 тисяч пристроїв завантажують дитячу порнографію [7].

Стан дослідження

Серед вчених, що розглядали різні аспекти проблеми протидії незаконному розповсюдженню порнографічних предметів, слід назвати таких правників: Ю.В. Александров, С.І. Бушмін, В.О. Владіміров, В.О. Гацелюк, П.Ф. Грішанін, І.М. Даньшин, С.Ф. Денисов, Р.С. Джинджолія, О.О. Дудоров, О.П. Дьяченко, М.А. Єфімов, О.М. Ігнатов, С.О. Кондраніна, М.Й. Коржанський, Н.Ф. Кузнецова, А.В. Ландіна, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, П.П. Михайленко, О.П. Рябчинська, А.Х. Степанюк, І.Г. Сугаков, М.І. Хавронюк, М.Д. Шаргородський, О.В. Швед, С.С. Яценко та інші.

Дослідженню кіберзлочинності (комп'ютерної злочинності) та її похідних присвятили свої роботи такі науковці, як В.А. Ліпкан, О.О. Тихомиров, О.М. Погорецький, О.С. Алавердов, Ю.М. Батурін, А.В. Войцехівський, М.Д. Діхтяренко, Т.Л. Тропіна, Б.Х. Толеубеков, Р.С. Белкін, С.Ю. Битко, В.В. Воробйов, Л.В. Борисова, А.Ф. Волобуєв, М.Т. Дзюба, Р.А. Калюжний, А.М. Кузьменко, В.К. Лисиченко, В.П. Філонов та інші. Попри професійну зацікавленість та науковий внесок згаданих авторів у дослідження розповсюдження порнографії все одно постає необхідність у вдосконаленні вже наявних механізмів протидії та запобігання таким злочинам, зокрема з огляду на останні зміни у кримінальному законодавстві.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стаття 20 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства визначає правопорушення, що стосуються дитячої порнографії [8].

Зокрема кожна Сторона вживає необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення криміналізації такої умисної поведінки, учиненої без правових підстав: а) виготовлення дитячої порнографії; б) пропонування або надання доступу до дитячої порнографії; в) розповсюдження або передавання дитячої порнографії; г) придбання дитячої порнографії для себе або іншої особи; г) володіння дитячою пор-

нографією; д) свідоме одержання доступу до дитячої порнографії за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій.

Для того, щоб забезпечити ефективну реакцію правоохоронних органів на таке явище як «дитяча порнографія», надзвичайно важливо встановити кримінальну відповідальність за діяльність кожного учасника ланцюга, від виготовлення до володіння/споживання, при цьому з урахуванням традицій вітчизняного законотворення обґрунтуванню підлягає один із декількох можливих шляхів: 1) формулювання норми про відповідальність за «основні дії», наприклад, створення та поширення дитячої порнографії з кваліфікацією «супутніх дій» через інститути співучасті та попередньої злочинної діяльності, або 2) якомога детальніше визначення всіх можливих форм участі у такій діяльності окремими складами злочинів.

Згідно Ланцаротської конвенції підлягає криміналізації володіння дитячою порнографією у будь-якій формі: журнали, відеокасети, DVD-диски або мобільні телефони, в тому числі такої, яка зберігається в комп'ютерній системі або на носії даних, а також на знімному запам'ятовуючому пристрої. У Конвенції також введено новий елемент, який призначений для сприяння виявлення тих, хто переглядає дитячі зображення в Інтернеті, отримуючи доступ до веб-сайтів з дитячою порнографією, але без завантаження таких матеріалів, тому в деяких юрисдикціях такі особи не можуть бути виявлені та звинувачені у придбанні чи володінні. Для того, щоб нести кримінальну відповідальність, особа повинна мати намір зайти на сайт, де доступна дитяча порнографія, та знати, що там можна знайти такі зображення. Санкції не повинні застосовуватися до осіб, які ненавмисно заходять на сайти, що містять дитячу порнографію. Навмисний характер кримінального правопорушення може бути визначений, зокрема, з того факту, що він повторюється, або що злочини були скоєні через певну послугу в обмін на оплату.

18 лютого 2021 року Верховна Рада ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про

захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)» № 1256-IX [9].

Цим законом, зокрема, посилено та виокремлено в окрему статтю відповідальність за одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження.

У пояснювальній записці вказується, що згідно з результатами дослідження ЮНІСЕФ, Україна входить у п'ятірку країн – найбільших виробників дитячої порнографії та в десятку лідерів з її поширення [10].

На жаль, до прийняття цього закону Україна була однією з небагатьох країн світу, в якій до цього часу нормами чинного законодавства не була передбачена відповідальність осіб, які здійснюють діяльність, пов'язану із одержанням доступу до дитячої порнографії з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем чи технологій, завантажують, зберігають, переміщують її без мети збуту чи розповсюдження.

Такі прогалини не відповідали ряду ратифікованих Україною міжнародних угод, зокрема Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (ратифіковано з заявами Законом № 4988-VI від 20.06.2012р.), Конвенції про кіберзлочинність (ратифіковано із застереженнями і заявами Законом № 2824-IV від 07.09.2005 р., ВВР, 2006, № 5-6, ст. 71) [11], Конвенції ООН про права дитини (ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.1991 р.) [12].

Недосконалість законодавства України у сфері захисту дітей від сексуальної експлуатації також була відзначена Ланцаротським комітетом у його першому звіті від 4 грудня 2015 року щодо виконання державами Ланцаротської конвенції. За результатами дослідження, проведеного у 2019 році в рамках проекту «Покладемо край онлайнній сексуальній експлуатації та насильству стосовно дітей в Європі» (StopOCSEA@Europe) під егідою Департаменту захисту прав дитини Директорату протидії дискримінації Ради Європи, напрацьовані зміни до законів України, що наблизили українське законодавство до європейських стандартів у цій сфері [10].

Оскільки в Україні дана сфера була недостатньо урегульована, то це призвело до того, що на території нашої держави концентрується значна кількість осіб, які, використовуючи різноманітне програмне забезпечення, займаються придбанням та збереженням на носіях інформації продукції порнографічного характеру, створеної за участі дітей – однак щодо них правоохоронними органами не вживається жодних заходів, оскільки такі дії без мети збуту чи розповсюдження не були кримінально караними.

О. Мурашин справедливо підкреслює, що основними імпульсами законотворчості є суспільно значуща проблема, гостра соціальна ситуація, невіршені питання, те, що має велике значення для більшості людей, для держави в цілому. Автор зазначає, що мистецтво законотворчості в тому і полягає, щоб, по-перше, вчасно, а по-друге, точно, адекватними правовими засобами відреагувати на суспільний «виклик», «зняти» гостроту ситуації [13].

Але оскільки зміни до кримінального законодавства у нас вносяться часто, стрімко та не завжди з належним опрацюванням – це і обумовлює актуальність питання їх детального аналізу.

Очевидно, що внесені до Кримінального кодексу зміни, а саме – включення ст. 301¹, мають на меті вдосконалення кримінально-правової охорони психічного здоров'я та морального благополуччя дітей. Однак для того, щоб такі зміни не носили хаотичний характер, а характеризувалися комплексним підходом до вирішення цієї проблеми, вважаємо доцільним звернутися до аналізу питання якості кримінального законодавства України щодо відповідальності за одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження.

Отже, Кримінальний кодекс України у лютому 2021 року, серед іншого, доповнено [9] статтею 301¹.

¹ **Стаття 301¹.** Одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження

1. Умисне одержання доступу до дитячої порнографії з використанням інформаційно-телекомуні-

Диспозиція будь-якої статті Особливої частини КК або її частини повинна визначити ознаки об'єктивної сторони складу злочину, щоб на практиці правоохоронці могли ідентифікувати, що певне діяння підпа-

каційних систем чи технологій або умисне її придбання, або умисне зберігання, ввезення в Україну, перевезення чи інше переміщення дитячої порнографії без мети збуту чи розповсюдження -

караються арештом на строк від трьох до шести місяців або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк від двох до шести років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Ввезення в Україну дитячої порнографії з метою збуту чи розповсюдження або її зберігання, перевезення чи інше переміщення з тією самою метою -

караються позбавленням волі на строк від семи до десяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

3. Виготовлення, розповсюдження, збут дитячої порнографії або примушування неповнолітньої особи до участі у створенні дитячої порнографії -

караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

4. Дії, передбачені частинами другою або третьою цієї статті, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або з отриманням доходу у великому розмірі, або примушування малолітньої особи до участі у створенні дитячої порнографії -

караються позбавленням волі на строк від дев'яти до п'ятнадцяти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

5. Не підлягає кримінальній відповідальності неповнолітня особа за виготовлення, зберігання, перевезення чи інше переміщення дитячої порнографії, якщо такі дії вчинені без мети збуту чи розповсюдження.

6. Не підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачені частиною першою цієї статті, особа, яка вчинила їх з метою виконання покладених на неї повноважень на підставах і в порядку, передбачених законодавством.

Примітка. У цій статті одержання доступу до дитячої порнографії з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій слід вважати умисним, якщо доведено, що особа усвідомлювала, що у такий спосіб вона отримає доступ до дитячої порнографії (наприклад, доведено, що особа отримала такий доступ повторно або шляхом внесення плати тощо).

дає під заборону, а лише потім після аналізу наявності інших елементів складу злочину, могли правильно кваліфікувати вчинене. Диспозиція ж частини першої статті 301¹ КК України сконструйована таким чином, що не містить достатньо чіткого опису об'єктивних ознак, які б вказували на характер діянь, що є обов'язковим для їх криміналізації.

Зокрема зі змісту аналізованої норми випливає, що тепер повністю заборонено обіг предметів, які містять дитячу порнографію, під загрозою кримінального покарання. Відтак наявність навіть у власності одного примірника чи файлу порнографічної продукції, яка не призначена для збуту, може стати підставою для притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Однак, на нашу думку, при цьому слід зважати на низький рівень правової освіти населення, а також відсутність масового навчання безпечному користуванню інформаційно-телекомунікаційними системами та технологіями. Такі прогалини можуть бути використаними з метою демонстрації статистики розкриття злочинів певної категорії, замість реальної боротьби з цим загрозливим явищем. При цьому не варто сподіватися на категорію малозначного діяння, адже важко передбачити, яким шляхом піде практика застосування статті 301¹ і чи буде цей механізм використовуватися суддями, оскільки у випадку із дитячою порнографією критерії малозначності не є такими очевидними, як, наприклад, із декількома патронами у випадку незаконного зберігання боєприпасів.

Окремо слід виділити проблеми, які будуть виникати на практиці при доведенні умисності одержання доступу до дитячої порнографії з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем чи технологій.

Відповідно до примітки аналізованої статті КК одержання доступу до дитячої порнографії з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій слід вважати умисним, якщо доведено, що особа усвідомлювала, що у такий спосіб вона отримає доступ до дитячої порнографії (наприклад, доведено, що особа отримала такий доступ повторно або шляхом внесення плати тощо).

На нашу думку, при формулюванні цієї статті прослідковується несистемність, зокрема в частині визначення «альтернативних» ознак умислу, визначеного у статті 24 КК. Крім того, вживання терміна «умисне одержання» є дублюванням норми, оскільки саме слово «одержання» є прикладом інфляції законодавчого тексту, оскільки саме слово «одержання» передбачає активні дії з певними зусиллями.

Законодавче визначення прямого і непрямого умислу містить три ознаки, які характеризують психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння і його наслідків: 1) усвідомлення особою суспільної небезпеки свого діяння; 2) передбачення його суспільно небезпечних наслідків; 3) бажання настання таких наслідків або свідоме припущення їх настання. Перші дві ознаки складають інтелектуальний момент умислу. Третя ознака утворює вольовий момент умислу.

Усвідомлення суспільно небезпечного характеру вчинюваного діяння означає, що винувата особа розуміє не лише фактичні обставини, які стосуються об'єкта і об'єктивної сторони складу певного злочину, а й його суспільну небезпечність.

Осудна особа, яка досягла певного віку, як правило, усвідомлює суспільну небезпечність своєї дії або бездіяльності. Однак не обов'язково, щоб винуватий усвідомлював протиправність і караність вчиненого ним діяння. Кримінальне право ґрунтується на принципі: незнання закону не звільняє особу від кримінальної відповідальності. Людина завжди має можливість після опублікування закону ознайомитися з його змістом і знати, чи є діяння, що вчиняються, протиправними.

Під час реалізації принципу особистої відповідальності за наявності вини важливо точно встановити інтелектуальний момент умислу або необережності. У законодавчих визначеннях форм вини даний аспект стоїть на першому місці. Але це не дає підстав стверджувати, що усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваних дій або бездіяльності є більш важливим порівняно з іншими елементами вини, що воно однозначно зумовлює і передбачення суспільно небезпечних наслідків, є основою цього передбачення, його базою [14].

При цьому, коли йдеться про вже закінчений злочин, велике практичне значення має дослідження формування умислу, що допомагає розкрити сутність злочину в динаміці.

Як приклад проблеми з доведенням умислу, які виникають на практиці можна навести вирок Святошинського районного суду м. Києва від 04 лютого 2020 року, яким особу виправдано за ч. 4 ст. 301 КК України, оскільки не підтверджено того, що він мав умисел на розповсюдження файлів, які містять дитячу порнографію. При цьому обвинувачений в суді показав, що про автоматичний характер розповсюдження таких файлів за допомогою програми «eMule» він дізнався лише від співробітників правоохоронних органів, які прийшли на обшук.

Будь-яких інших доказів того, що він спеціально придбав та встановив на своєму комп'ютері програмне забезпечення «eMule», як це зазначено в обвинувальному акті, з метою розповсюдження предметів порнографічного характеру, що містять дитячу порнографію, матеріали даного кримінального провадження не містять, як і не містять даних про обізнаність особи з можливостями такого програмного продукту як «eMule» в частині автоматичного розповсюдження відеофайлів [15].

Вказаний вирок залишений без змін судом апеляційної інстанції, який зазначив, що у формулюванні обвинувачення в обвинувальному акті не зазначено місце, час, а також які дії вчинила особа щодо розповсюдження предметів порнографічного характеру. Надані докази не підтверджують обізнаність обвинуваченого в автоматичному розповсюдженні відео, а також наявність у нього умислу при завантаженні собі таких відео, спрямованого на подальшу їх реалізацію. Органом досудового розслідування не встановлено, чи дійсно хтось з інших осіб скористався можливістю отримати відео, які встановлені особою на свій комп'ютер, а також не встановлено і не зазначено в обвинуваченні кому та за яких обставин особа надала, продала чи в інший спосіб розповсюдила відеофайли порнографічного характеру [16].

Також у вироках судів часто містяться показання обвинувачених щодо визнання

вини лише у завантаженні файлів порнографічного характеру, однак відсутність умислу на завантаження дитячої порнографії, оскільки файли закачуються цілими папками. Тому наявність відповідних теоретичних знань щодо особливості доведення умислу у правоохоронців набуває неабиякої актуальності.

Крім того зауважимо, що оскільки ми говоримо про використання інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, то це відносно самостійна група суспільних відносин щодо реалізації інформаційних потреб особи. Адаже зі зростанням кількості користувачів інтернету пропорційно збільшується кількість так званих «комп'ютерних злочинів», але, на жаль, не збільшується кількість вироків суду у справах відповідної категорії. Не останню роль у цьому відіграє низький рівень матеріально-технічного забезпечення в органах досудового розслідування, відсутність необхідних знань у слідчих, прокурорів та суддів.

Слід зазначити, що одним із основних методів боротьби з дитячою порнографією є блокування такого контенту.

Однак це кардинально не впливає на зменшення можливості користування такими ресурсами. В результаті блокування збільшується користування та розповсюдження шкідливого програмного забезпечення. Потреба отримувати доступ до заблокованих сайтів за наявності для цього простої технічної можливості створює попит на різноманітні програмні засоби. Під виглядом таких програмних засобів велика частина національної аудиторії заблокованих ресурсів може отримати «троянське» програмне забезпечення. Також нерідко під час реєстрації комп'ютер клієнта інфікують вірусом, який зчитує з комп'ютера користувача реквізити доступу до Інтернету та персилає їх організаторові порносайту, далі ці дані можуть використовувати для створення таких же сайтів.

Крім того, звернемо увагу на той факт, що у частинах 5 та 6 статті 301¹ КК України передбачено спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності за відповідні дії.

Останнім часом гуманізація кримінального права та інститут звільнення від кри-

мінальної відповідальності як її прояв отримали подальший розвиток – з'являються нові його види, розширюються підстави їх застосування. Особлива частина КК також передбачає випадки так званого спеціального звільнення від кримінальної відповідальності.

Системне і логічне тлумачення закону дає підставу вважати, що звільнення від кримінальної відповідальності – це врегульована кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством відмова держави від засудження особи, яка вчинила злочин, і від застосування щодо неї примусу у формі покарання. За своїм змістом звільнення від кримінальної відповідальності характеризується трьома моментами: 1) не відбувається державний осуд особи, яка вчинила злочин (обвинувальний вирок суду, яким особа офіційно визнається винною у вчиненні злочину та який відображає негативну оцінку вчиненого з боку держави, не ухвалюється) 2) до винного не застосовується покарання 3) через відсутність обвинувального вироку звільнена від кримінальної відповідальності особа вважається такою, що не має судимості [17].

Також досі залишаються нез'ясованими і непроаналізованими правові та процесуальні наслідки такого способу ухвалення закону як виключення частини статті (йдеться про ч. 4 ст. 301 КК України) та ухвалення закону, яким аналогічну за назвою та змістом статтю включено до КК.

Виключення частини зі статті 301 призвело до низки питань та, певною мірою, до колапсу у розслідуванні злочинів вказаної категорії. Оскільки розслідування злочинів було розпочате за ч. 4 ст. 301 КК, яка в подальшому виключена з кодексу, хоча цим же законом Кримінальний кодекс України доповнено ст. 301¹ Одержання доступу до дитячої порнографії, її придбання, зберігання, ввезення, перевезення чи інше переміщення, виготовлення, збут і розповсюдження.

Звісно, мова не йшла про декриміналізацію цього діяння, а скоріше посилення відповідальності за нього, однак складнощі з перепред'явленням підозри, а також обчисленням строків досудового розслідування виникали.

Крім того, санкції цієї статті стали суворішими, ніж санкція ч. 4 ст. 301 КК України у попередній редакції, а тому внесення таких змін погіршувало становище обвинувачених, тому при призначенні покарання суди враховували санкцію ч. 4 ст. 301 КК України.

Тепер проаналізуємо той факт, що оскільки провідною ідеєю реформування кримінального законодавства в частині заборони розповсюдження порнографічних предметів є посилення кримінальної відповідальності за дії, пов'язані з обігом предметів, які містять дитячу порнографію, та примушування дітей до виготовлення такої продукції, то слід було забезпечити можливість конфіскації доходів від злочинів, що мають стосунок до сексуальної експлуатації дітей і неповнолітніх.

Зважаючи на те, що ч. 4 ст. 301¹ КК передбачає таку кваліфікуючу ознаку, як отримання доходу у великому розмірі, та й загалом такий контент здебільшого створюється для отримання надприбутку, логічно було б внести зміни в санкції відповідних частин, які мали б передбачати можливість конфіскації доходу, отриманого в результаті вчинення відповідних злочинів, або як різновиду спеціальної конфіскації, або конфіскації майна як додаткового покарання.

Відкритим залишається питання щодо криміналізації втягнення дитини до участі у створенні порнографічної продукції. Частини 3 та 4 статті 301¹ КК передбачають відповідальність за примушування неповнолітніх та малолітніх до участі у створенні дитячої порнографії. Під примушуванням розуміють умисні дії повнолітньої особи, поєднані із застосуванням фізичного чи психічного впливу і спрямовані на те, щоб особа, яка не досягла 18-річного віку, виступила автором (співавтором) відповідного твору або взяла участь у його створенні як актор, режисер, оператор тощо [18]. Така форма залучення дітей до участі у створенні порнографічних творів, як вербування, ст. 301¹ КК не передбачена. На мою думку, такі дії мають зовсім інший характер та ступінь суспільної небезпеки (порівняно з примушуванням), оскільки пов'язуються не з насильством, а з певним заохоченням до такої форми поведінки

(пропонування грошей або інших форм винагороди). Однак і такі дії повинні отримувати кримінально-правову оцінку, адже шкода, завдана психічному й фізичному здоров'ю такої вразливої категорії потерпілих, значно більша порівняно з учиненням аналогічних протиправних діянь щодо повнолітніх осіб.

Підсумовуючи вищевикладене, слід вказати, що при формулюванні кримінально-правових норм у кримінальному законі мають строго дотримуватися правила законодавчої техніки. Це означає, що в КК повинні бути в повному обсязі і завершеному вигляді викладені відповідні норми і інститути як Загальної, так і Особливої частин кримінального права, що знаходяться в органічній єдності та взаємозв'язку. Правові дефініції повинні бути повними, місткими і водночас стислими, лаконічними. Кримінальний закон при формулюванні правових норм повинен широко використовувати не тільки традиційні прийоми законотворчості, а й за необхідності відповідні правові приписи: юридичні конструкції, юридичні фікції, юридичні презумпції, які багато в чому забезпечують правильне розуміння і точне застосування норм кримінального закону. Законодавча техніка повинна відповідати принципу системності викладу нормативно-правового матеріалу – кримінально-правових норм і інститутів кримінального права, відображати їх взаємозв'язок і взаємозалежність, виключати протиріччя [19].

Отже, урахування цих аспектів у процесі правотворення повинно забезпечити оптимальне формулювання цих норм кримінального права в законі, що має відрізнятися високим рівнем якості. Це є необхідною умовою текстуального закріплення в кримінальному законі точних складів злочинів як обов'язкової вимоги дотримання принципу законності в кримінальному судочинстві. Категорія «точність норм кримінального права» дозволяє, у свою чергу, реалізувати принцип правової визначеності [20] в кримінальному праві, що забезпечує здійснення на практиці принципів верховенства права і законності як основоположних ідей правової держави [21].

Висновки

Як зазначає А.Е. Жалінський, легітиматія насилля передбачає з'ясування згоди суспільства щодо встановлення монополії держави на певний вид примусу, створення умов участі суспільства в процесі легітимації державного насилля, забезпечення прозорості, стабільності та передбачуваності судової практики. Це означає, що суспільство делегує державі право встановлювати злочини та карати за їх вчинення. Держава, зі свого боку, має забезпечити участь суспільства в даному процесі, надати можливість контролювати його, простежувати судову практику та розуміти сутність кримінально-правових норм, а також наслідків їх порушення.

Публічна влада, залишаючись в рамках Конституції, зобов'язана діяти в межах отриманої компетенції, а передані їй приватні інтереси перетворюються на прийняті публічні інтереси і тим самим на конституційні повноваження, які дозволяють обмежувати основні права і свободи людини та громадянина. При цьому народ, в конституційному розумінні цього слова, може переглядати об'єм та зміст повноважень, переданих публічній владі. Це означає, що передана кримінально-правова компетенція може бути відкликана (скорочена, обмежена, перетворена) суспільством у публічної влади. Для реалізації вище названого громадяни мають розуміти текст закону, тобто закон має бути чітким та однозначним [22].

Підсумовуючи, слід зазначити, що криміналізація володіння дитячими порнографічними матеріалами, придбання та зберігання дитячої порнографії, а також доступ до неї з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем чи технологій, абсолютно доцільна, особливо з огляду на загрозливі розміри поширення цього явища, на те, що подібна продукція виготовляється на задоволення зростаючого попиту. З урахуванням цього відповідальність за такі дії має бути обопільна: і осіб, які виготовляють, поширюють, продають, і осіб, які споживають таку продукцію. Тільки за таких умов можна буде вести мову про дійсно ефективний захист дітей від сексуальної експлуатації та використання в порнобізнесі.

Причинами високої латентності злочинів, передбачених ст. 301¹ КК України, можна визнати недостатню розробку понятійного апарату, що використовується в тексті статті, особливий стан громадської думки, який в сучасних умовах характеризується несприйняттям вказаних діянь як злочинів, прихований характер злочинної діяльності, відсутність очевидних і негайних негативних наслідків, недостатня професійна підготовка працівників правоохоронних органів з виявлення та розслідування цих злочинів.

Література

1. Apple підтвердила, що буде переглядати фото і СМС користувачів | UA.NEWS. UA.NEWS. URL: <https://ua.news/ua/apple-podtverdyla-chto-budet-prosmatryvat-foto-y-sms-polzovatelej/> (дата звернення: 19.08.2021).
2. Сексуальне насильство над дітьми та сексуальна експлуатація дітей в Інтернеті в Україні – Аналітичний звіт по результатах кількісного дослідження. Служба порятунку дітей: презентація. 2020. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Zvit-Seksualne-nasylystvo-nad-ditmy-ta-seksualna-ekspluatatsiya-ditej-v-Interneti-v-Ukrayini.pdf> (Дата звернення: від 11.08.2021)
3. Хорошак К. Фотографів свят у дитсадках судитимуть за виготовлення та збут дитячого порно. Українська правда: Життя. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2021/08/12/245615/> (дата звернення: 19.08.2021).
4. Ковальчук О. На 5 років ув'язнили житомирця за розповсюдження дитячої порнографії. Суспільне | Новини. URL: <https://suspilne.media/130064-u-zitomir-za-rozprovudzenna-ditacoj-pornografii-miscevogo-zitela-uvaznili-na-5-rokiv/> (дата звернення: 19.08.2021).
5. Кіберполіція викрила одесита на розповсюдженні дитячої порнографії. LB.ua. URL: https://lb.ua/society/2019/12/19/445332_kiberpolitsiya_gazoblachila_odessita.html (дата звернення: 19.08.2021).
6. Семенюк А. 23-річну ужгородку затримали за розповсюдження дитячої порнографії. ZAXID.NET. URL: https://zaxid.net/v-uzhgorodi-zatrimali_23_richnu_divchinu_za-rozprovusyudzhennya_dityachoy_pornografii_n1522501 (дата звернення: 19.08.2021).
7. В Офісі Генпрокурора відбулася спільна нарада керівників правоохоронних та інших державних органів щодо захисту прав дітей (ФОТО). Офіс Генерального прокурора. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_t=rec&id=296346&fp=311 (дата звернення: 19.08.2021).
8. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : Конвенція Ради Європи від 25.10.2007 р. : станом на 20 червня 2012 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927 (дата звернення: 19.08.2021).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції) : Закон України від 18.02.2021 р. № 256-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20> (дата звернення: 19.08.2021).
10. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції) (реєст. № 3055, доопрацьований). URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=68122&pf35401=522319> (дата звернення: 19.08.2021).
11. Конвенція про кіберзлочинність : Конвенція Ради Європи від 23.11.2001 р.: станом на 7 вересня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 19.08.2021).
12. Конвенція про права дитини : Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989 р.: станом на 20 листопада 2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 19.08.2021).
13. Мурашин О. Стан та перспективи розвитку законодавчої діяльності в Україні. Слово Національної школи суддів України. 2013. №1. С. 174 – 180.
14. Вереша Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина. Навч. посіб.

2-ге вид. перероб. та доп. Станом на вересень 2011 р. Київ: Центр учбової літератури. 2012. 320 с.

15. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 04 лютого 2020 року у справі № № 752/6632/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87358165> (дата звернення: 19.08.2021).

16. Ухвала Київського апеляційного суду від 25 лютого 2021 року у справі № 752/6632/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96433457> (дата звернення: 19.08.2021).

17. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: монографія. Київ: Вид-во Атіка, 2004. 296 с.

18. Охріменко І.М., Лигун Н.В. Утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність: психологічні детермінанти. Юридична психологія. 2015. № 1. С. 179–188.

19. Панов М.І. Принцип правової значеності у практиці Європейського суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України. Проблеми законності. 2015. Вип. 128. С. 8–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2015_128_4. (Дата звернення: 11.08.2021)

20. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року у справі № 1-17/2005. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/5-rp/2005.doc> (дата звернення: 19.08.2021).

21. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений. Москва: Юридическая литература, 1972. 352 с.

22. Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Проспект, 2009. С. 347.

SUMMARY

In spite of lasting complicated debates in Ukraine since 2011 on ratification by Parliament the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention), some steps, that improves national legislation to comply with international obligations to implement the Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse, are still made.

One of the examples of harmonization the Ukrainian legislation should be considered the process of criminal law regulation of combating the spread of child pornography. With the rapid development of Internet technologies, the spread of child pornography has become a problem common to most countries in the world, including Ukraine, which is included in the list of countries – the largest producers of child pornography in the world.

The article aims to analyze the amendments to the Criminal Code of Ukraine, added with Article 301¹ in February 2021 and identify possible ways to improve legal regulation in this area in terms of theoretical approaches to criminalizing socially dangerous acts and legislation. The article considers the dangers of harmful content in the form of child pornography, involvement children in the creation of pornography and the use of Internet technologies for storage, distribution, exchange and creation of child pornography as factors for criminalizing such acts.

The article outlines the shortcomings of the current legislation that should be eliminated to improve the prevention of crimes against children in the sphere of morality. And also paid attention to the practical issues of sentencing, taking into account that the sanctions of Article 301¹ become more severe than the sanction of Part 4 of Art. 301 of the Criminal Code of Ukraine in the previous version, and therefore such changes worsened the situation of the accused.

Keywords: pornography; child pornography; Internet; public morality; criminal liability.

GENESIS OF DEVELOPMENT OF GENDER DISCRIMINATION IN UKRAINE AND GREAT BRITAIN

**BISIUK Olena Serhiivna - Candidate of Juridical sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Public Law Disciplines, Kyiv International University**

orcid 0000-0002-1570-2721

**SOKOLOVSKA Natalia Viktorivna - PhD student of Kyiv International
University, Department of Public Law Disciplines**

orcid 0000-0001-9955-297X

**SOKOLOVSKA Polina Vasylyvna - Postgraduate student of BPP University
(United Kingdom), Barrister Training Course**

DOI 10.32782/EP.2021.3.26

England has a very rich history, having been influenced by the Romans, Anglo-Saxons, the Vikings and the Normans. The main influence was by the Romans, whose Code Napoleon (Civil Law) was used a foundation for the modern English law¹. Officially, Britain was formed in 1707 when the Act of Union joined the Scottish and English parliaments². This allows England to develop their law over the large amount of time so England should have more effective and just law. A large influence on the English culture is immigration as in 2011 it was calculated that the number of immigrants reached almost 8 million in 2011, making 12.7% of the total British population.³ The mass immigration has influenced the British cuisine, literature, music, film, tradition and law. The variety of cultures and ideologies influenced English government to enforce law that takes in account of every nationality's culture and ideology, including the law on gender discrimination.

Christianity is a big part of English culture, which was brought in by the Romans from when the Roman Empire was chris-

tened in the 4th century⁴. For a long time, the Church was even the main governing power in the country and it created all the laws. The Christian religion is still by far the largest in England as in 2011 a whole 59.4% of the population was calculated to be Christian⁵. This influenced the view on gender roles in society as Christianity proclaims the inferiority of women to men and that women belong to the 'domestic sphere' – cooking, looking after the children, etc. However, this view was challenged by the suffragettes. Another Roman influence on the law in modern England is that the English legal system is highly dependent on the common law, which means that the decisions in previous similar cases have a large influence on the decisions made regarding new cases⁶, a difference with the Ukrainian system. This has a large influence on how effective and fair the English legal system.

English women used to have very little power in the 19th century – they weren't allowed to vote or have any serious jobs, all of the estate and other family possessions belonged to the man, they had no freedom of

¹ Jenkins, S. *A Short History of England*. Great Britain: Profile Books, 2012. pp. 105

² *ibid*, pp. 210

³ The Migration Observatory at the University of Oxford. *Migration in Great Britain: Census Factsheet*, 2014. [report] Available at: <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migration-great-britain-census-factsheet/>.

⁴ Jenkins, *op. cit.*, pp.12.

⁵ The Office for National Statistics. *Religion in England and Wales 2011*, 2012. [report] Available at: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/culturalidentity/religion/articles/religioninenglandandwales2011/2012-12-11>.

⁶ Virgo, G. et al. *What about Law*. US: Hart Publishing, 2011, pp.8

speech⁷. However, the suffrage movement in England brought change to that, starting with giving women over 30 years the vote in 1918 and over 21 – the same terms as men – in 1928. Since then, the power of women in society has greatly increased as women are now given the freedom of speech, the freedom to choose their own jobs and are now more respected in society.

Ukraine has also been influenced by the Romans until the Slavic tribes came in, establishing Ukraine as a Slavic country from early on, which had a major impact on the country's ideology⁸.

Just like in England, Christianity is very important in Ukraine as the Christian tradition is dated from back in 988 when Knyaz Volodymyr established Christianity in the Slavic countries⁹. Also similarly to England, Christianity is the largest religion in Ukraine but contrary to England, Christianity is by far the dominating religion in Ukraine as 80% of the whole population is a type of Christian (Christian Orthodox, simply Christian, Greek-Catholic, Roman-Catholic, etc.)¹⁰ This shows that the Christian views described in the paragraph about England must be very common so perhaps this gender stereotyping must be part of the Ukrainian culture, explaining why Ukraine could have worse gender discrimination problems than England.

One of the differences between the English and the Ukrainian legal systems is that the Ukrainian system does not depend on case law, unlike the English system, and instead the court's decisions are highly dependent solely on the legislation.¹¹

⁷ Murray, J. *20th Century Britain: The Woman's Hour*. Available at: http://www.bbc.co.uk/history/british/modern/jmurray_01.shtml, 2011.

⁸ Magocsi, P.R. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. Toronto: University of Toronto Press, 2010, pp. 17-9

⁹ Magocsi, op.cit., pp. 370-80

¹⁰ United States Department of State. *Ukraine 2012 International Religious Freedom Report*, 2012 [online report]. The US: Bureau of Democracy, Human Rights and Labor. Available at: <https://www.state.gov/report/custom/3c400dacc8/#/>

¹¹ Kuznetsov, A. 'General Overview of the Ukrainian Judicial System', *Ukrainian law firms*, unknown date. Available at: <http://sd.yurpractika.com.ua/practice/165>

England and Ukraine have a long history of the development of gender discrimination in multiple areas.

Women were treated a lot more unequally in England previously and the situation has majorly improved but there still are gender discrimination issues in England. One of major problems in the modern day is maternity leave and it's effect of women's careers. The 2005 Equal Opportunities Commission survey showed that almost half of the pregnant women and women with new-born children are discriminated at work, almost a quarter returning to work after maternity leave come across financial decline and 30,000 women lost their jobs each year because of maternal leave¹². And the issue is still present – new research showed that 14% of women on maternity leave are unable to return to work due to discrimination by employers, who are refusing to adjust working hours or who decide to demote the women to more junior positions¹³. The first government minister to take maternity leave while in office, Yvette Cooper, struggled to keep her work status from before the maternal leave, saying that 'senior civil servants treated my maternal leave with hostility... trying to change my job and working arrangements'¹⁴.

Discrimination of women in politics is also an issue as even though women gained the right to vote, most of their candidates are men. In 2015 only 29% of all the elected MPs were women and only 26% of the House of Lords¹⁵. Although the number of women in politics has increased by 48 MPs in the House of Commons from the 2010 elections but the numbers are still not equal to the number of men in politics. Before Mrs Theresa May, Britain has only had one female Prime Minister Margaret Thatcher and she had to go

¹² Peck, S. 'Maternity discrimination 'is a growing problem' in UK'. *Telegraph*, March 2013.

¹³ Joseph, G. 'Maternity leave discrimination: A working mother's story of losing her job – and how she got over it'. *Telegraph*, August 2013.

¹⁴ *ibid*

¹⁵ Women in Parliament and Government, Briefing Paper number SN01250 by House of Commons Library, July 2016

through a lot of gender discrimination by her fellow male politicians and sacrifice her relationship with her family. This proves that maternity is a big problem that is the reason why women are discriminated at work.

There is also discrimination at work as the women are paid less than the men. This can be clearly seen in the statistics - the pay gap between a man's pay and a women's pay currently stands at 24%¹⁶ - for example, a female apprentice earns 2000 pounds less than a male apprentice¹⁷. If looking at the education sphere, it seems like the number of women is quite equal to the men as 45% of academics are women but not many of them reach high positions - only 22% of professors are women. Also, when they graduate, female graduates earn 21-24 thousand pounds per year, while male graduates earn 24-27 thousand pounds per year after doing the same subject at the same standard at a similar university. Another form of discrimination against women in the workplace is the employer being more or less likely to employ a woman because of her sex. Anecdotal evidence point to the fact that some employers believe in the stereotype that women are less effective workers, especially in the 'manly' jobs, or some employ women only due to their sexual appeal. The Fawcett Society claims that the pay gap is paid by many women after having children: "the impact of having children means that as men's careers take off, women's often stagnate or decline" and "their salaries never fully recover," says the Fawcett Society's chief executive Sam Smethers¹⁸. This is true as women believe that having children will kill or at least damage their career and make sure to have children later on in their career so that they have already earned at least some

money – the average age for women to have their first child in the United Kingdom is 30 – rather old¹⁹. Research shows that women starting their careers are just as likely to become successful as men but by the age of 30 there is a gap between the numbers of men and women at the top of most professions, hinting that this problem arises due to maternity as 30 is the average age for an English woman to have a child²⁰. A recent survey by the law firm Slater & Gordon showed that a third of British mothers said that it was 'impossible' for them to climb to climb the career ladder after returning from career leave²¹. This shows that the discrimination of women in the workplace and the discrimination of women due to maternity are closely linked so fighting the later would majorly help solve the first one.

Lastly, violence and rape against women is very common as well – on average, two women a week are killed each year by a current or former partner²². In England and Wales, approximately 85,000 women are raped and '1 in 5 women aged 16-59 has experience some sort of sexual violence since the age of 16'²³. Very often, when rape cases are brought to court, some of the key evidence that is usually brought up is the woman's 'provocative' appearance or her 'flirtatious' attitude towards the rapist. This is clearly gender discrimination as this is never used as evidence against male victims of rape and it makes women less confident about pressing charges when raped, which defines the purpose of law as it cannot defend women anymore.

Gender issues in Ukraine are similar to the issues in the United Kingdom. The number of women in politics in Ukraine is very low – it ranked 155th in the Women in National Parliaments, Inter-Parliamentary

¹⁶ Robins, J. An unhappy anniversary for the equal pay act | Jon Robins. *The Guardian*, 2010. Available at: <https://www.theguardian.com/law/2010/jun/07/anniversary-equal-pay-act>.

¹⁷ Fawcett Society. *'Equality. It's about time. 150 years Fawcett', 1866-2016 timeline*, 2016. Available at: <https://www.fawcettsociety.org.uk/Handlers/Download.ashx?IDMF=45a5a7f5-f1bd-4078-b0b7-4bfccab159d>.

¹⁸ Allen, K. 'Gender pay gap: Women earn £300, 000 less than men over working life', *The Guardian*, 7 March 2016.

¹⁹ World Economic Forum. *The Global Gender Gap Report. The Global Gender Gap Index 2014: Measuring the Global Gender Gap*, 2014. Part 1.

²⁰ Bingham, J. 'Clampdown on workplace discrimination pregnant women'. *The Telegraph*, November 2013

²¹ *ibid*

²² Rape crisis: England and Wales. *Rape statistics*, 2016. Available at: <http://rapecrisis.org.uk/statistics.php>

²³ *ibid*

Union table²⁴ with only 11.6% of women in the Verkhovna Rada, which is a lot less than the United Kingdom which reached the 39th place on the same table with the leading country being Rwanda – 61.3% of women in government. The women in the parties also mostly take the minor roles.²⁵ Eight out of the 21 parties in Ukraine do not have any female members at all. This is a major problem as mentioned in the nation review of Ukraine by the Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action 1995, an example of how best practices shape the Ukrainian law. Arguably, an important reason for gender discrimination in Ukraine is the lack of political will to stop it: the Parliament has not managed to agree on any policy regarding the issue²⁶. This is perhaps because a very big part of the Parliament is male and that should change.

Another major issue similar to England is women's labour. There are big pay gaps between men and women – a woman's average hourly wage only makes up 72,5% of a man's²⁷. Usually, women work 4-6 hours more than men and that's excluding all their housework – which men stereotypically don't do. Women, which have children and get paid maternity leave become uncompetitive in the labour market. This discrimination could be the reason for women making up the vast majority of labour migrants from Ukraine. There is also a problem of gender

stereotyping in professions as the law bans women from choosing certain jobs because they may present a danger to them. This is discriminatory against women as it implies that the law doesn't recognise women for being able to consider the risks and make responsible decisions, while men, who would face the same danger if they choose the same job, are implied to make these decisions.

The difference in Ukrainian ideology to the ideology of England is key to the difference in the two countries' gender issues and the effectiveness of the law to prevent it. Some of the very important problems in Ukraine are the stereotypes about the roles of men and women in society and family. Surveys show that almost 80% of Ukrainian men believe that men should be the head of the family and only 50% agrees that women could be the head of the family as well²⁸. The same survey shows that almost 80% agree that the cooking is performed mainly by women, women agreeing almost as much as men, showing that perhaps this is what both genders are brought up to believe. This accentuates a reason for the difference in the law on fighting gender discrimination in England and Ukraine as stereotypes are less of a problem in England now. Mostly, these stereotypes are passed on through generations and cannot be stopped by the government but what can be stopped is the channelling of these stereotypes through education. From an early age, girls are taught that they belong to the 'domestic' sphere – for example, in most schools in grade 5 and 6 female students have to take the housework class while get to do DT. This shows the roles assigned to Ukrainian boys and girls from an early age. These roles in turn develop into the stereotypes of 'male' and 'female' professions, limiting men and women in their career pursuits. There more than 500 types of works that are prohibited for women in Ukraine due to 'harmful and handfull conditions', which

²⁴ Women in National Parliaments. *Women in parliaments: World classification*, 2016. Available at: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>.

²⁵ MCPD. *Women in Ukrainian politics: Challenges and prospects for change* [online report], 2015. Available at: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/files/gender_block_editfinal.pdf.

²⁶ UNECE. *Ukraine. National Review. Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995) and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly (2000) in the context of the twentieth anniversary of the Fourth World Conference on Women and the adoption of the Beijing Declaration and Platform for Action (2015)* [report], April 2014. pp. 8-12.

²⁷ Danylova, T. V. *Social philosophy and philosophy of history: Towards Gender Equality: Ukraine in the 21st century*. Kyiv: National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, 2013, pp. 41-2

²⁸ Sociological group 'Rating'. *Gender roles and stereotypes in Ukraine – researches*, 2015. Available at: http://ratingpro.org/en/research/gendernye_rol_i_stereotipy_v_ukraine.html.

they are not believed to be able to handle²⁹. This contradicts Ukrainian women's rights as humans that have human rights to be able to choose their own job. In this case, the law fails to protect its citizens.

Violence against women is a problem in Ukraine. Out of all of the reported cases of violence in Ukraine, at least 90% of them are cases of violence against women and that's not even all of the victims as only 1 in every 4 women that have been assaulted addresses the government for help, which proves that the government has not been doing a good job of appearing as a protector to the abused women³⁰. The chairman of the Board of Women's Information Consultative Center O. Suslova believes that the reason for the large amount of violence against women in Ukraine is because Ukrainian girls are brought up to be 'submissive and obedient to men'³¹. Also, the current legislation does not offer women any compensation for domestic violence – this does not cover the woman's expenses of filing a lawsuit against the offender, perhaps putting all female victims of violence off turning to law for help³². The lack of proper support in the area means that the Ukrainian government is not fulfilling the obligations of being a member of the UN and the Council of Europe, as its policies do not match the international standard of human rights.

Maternity is also an issue in Ukraine, because the law that is meant to provide for maternity leave in Ukraine works to discourage employers from employing women. There is a lot of legislation that is discriminatory against women because of becoming pregnant such as women having to pay a

'pregnancy tax'. In this case, the law is the cause of gender discrimination. Other than legislation-induced discrimination against women, women in Ukraine also get a much smaller maternity leave, comparing to other countries. Ukrainian women are entitled to 140 maximum days of paid maternity leave (about 5 months, which is extremely little compared to Bulgaria's 410 days or the United Kingdom's 12 months).³³

Conclusions. Analysis of the main problems and legislation in the field of gender equality in Ukraine and Great Britain and analysis of the historical and ideological background of the countries allows us to draw the following conclusions: 1) history and ideology of countries has a great influence on gender inequality in Ukraine and Great Britain; 2) the main factors that contributed to the development of gender discrimination in England were: immigration, religion, legal system of the country, while in Ukraine it is religion and socio-cultural prejudices about gender rights and roles; 3) The main problems in the field of gender equality are: In England, the four main areas - maternity, women in politics, women in the workplace and violence against women, and five areas in Ukraine - women in politics, women's labour, the channelling of gender stereotypes through education, violence against women and maternity.

Аірепарыпа

Jenkins, S. *A Short History of England*. Great Britain: Profile Books, 2012. pp. 105

The Migration Observatory at the University of Oxford. *Migration in Great Britain: Census Factsheet*, 2014. [report] Available at: <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migration-great-britain-census-factsheet/>

Virgo, G. et al. *What about Law*. US: Hart Publishing, 2011, pp.8

²⁹ O, Uvarova. *Women's rights and gender equality in Ukraine*. Ukrainian Helsinki Human Rights Union, 2016.

³⁰ Ukraine: Domestic violence. *Joint Stakeholder Report for the United Nations Universal Periodic Review*, 2017. Available at: <https://uprdoc.ohchr.org/uprweb/downloadfile.aspx?filename=4355&file=EnglishTranslation>

³¹ Danylova, T. V. *Social philosophy and philosophy of history: Towards Gender Equality: Ukraine in the 21st century*. Kyiv: National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, 2013, pp. 18-21

³² *ibid*, pp. 60-6

³³ Roudik, P. *Ukraine: New 'Pregnancy Tax' introduced for women and their employers*, 2013. Available at: <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/ukraine-new-pregnancy-tax-introduced-for-women-and-their-employers/>.

Murray, J. *20th Century Britain: The Woman's Hour*. Available at: http://www.bbc.co.uk/history/british/modern/jmurray_01.shtml, 2011

Magocsi, P.R. *A History of Ukraine: The Land and Its Peoples*. Toronto: University of Toronto Press, 2010, pp. 17-9

D'Anieri, P. *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Design*. New York: Routledge, 2015, pp. 5-10.

United States Department of State. *Ukraine 2012 International Religious Freedom Report*, 2012 [online report]. The US: Bureau of Democracy, Human Rights and Labor. Available at: <https://www.state.gov/report/custom/3c400dacc8/#!>

Kuznetsov, A. 'General Overview of the Ukrainian Judicial System', *Ukrainian law firms: A Handbook for Foreign Clients*, unknown date. Available at: <http://ukrainianlawfirms.com/practice/165>.

Peck, S. 'Maternity discrimination 'is a growing problem' in UK'. *Telegraph*, March 2013.

Joseph, G. 'Maternity leave discrimination: A working mother's story of losing her job – and how she got over it'. *Telegraph*, August 2013.

Women in Parliament and Government, Briefing Paper number SN01250 by House of Commons Library, July 2016

Robins, J. An unhappy anniversary for the equal pay act | Jon Robins. *The Guardian*, 2010. Available at: <https://www.theguardian.com/law/2010/jun/07/anniversary-equal-pay-act>.

Fawcett Society. 'Equality. It's about time. 150 years Fawcett', 1866-2016 timeline, 2016. Available at: www.fawcettsociety.org.uk.

Allen, K. 'Gender pay gap: Women earn £300, 000 less than men over working life', *The Guardian*, 7 March 2016.

World Economic Forum. *The Global Gender Gap Report. The Global Gender Gap Index 2014: Measuring the Global Gender Gap*, 2014. Part 1.

Bingham, J. 'Clampdown on workplace discrimination pregnant women'. *The Telegraph*, November 2013

Rape crisis: England and Wales. *Rape statistics*, 2016. Available at: <http://rapecrisis.org.uk/statistics.php>

Women in National Parliaments. *Women in parliaments: World classification*, 2016. Available at: <http://www.ipu.org/wmn-e/classif.htm>.

MCPD. *Women in Ukrainian politics: Challenges and prospects for change* [online report], 2015. Available at: http://www.icps.com.ua/assets/uploads/files/gender_block_editfinal.pdf.

UNECE. *Ukraine. National Review. Implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action (1995) and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly (2000) in the context of the twentieth anniversary of the Fourth World Conference on Women and the adoption of the Beijing Declaration and Platform for Action (2015)* [report], April 2014. pp. 8-12.

Danylova, T. V. *Social philosophy and philosophy of history; Towards Gender Equality: Ukraine in the 21st century*. Kyiv: National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, 2013, pp. 41-2 , pp. 18-21

Sociological group 'Rating'. *Gender roles and stereotypes in Ukraine – researches*, 2015. Available at: http://ratingpro.org/en/research/gendernye_rol_i_stereotypy_v_ukraine.html.

Uvarova, O. *Women's rights and gender equality in Ukraine*. Ukrainian Helsinki Human Rights Union, 2016.

Ukraine: Domestic violence. *Joint Stakeholder Report for the United Nations Universal Periodic Review*, 2017. Available at: <https://uprdoc.ohchr.org/uprweb/downloadfile.aspx?filename=4355&file=EnglishTranslation>.

Roudik, P. *Ukraine: New 'Pregnancy Tax' introduced for women and their employers*, 2013. Available at: <http://www.loc.gov/law/foreign-news/article/ukraine-new-pregnancy-tax-introduced-for-women-and-their-employers/>.

Бісюк Олена Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри публічноправових дисциплін Київського міжнародного університету
orcid 0000-0002-1570-2721

Соколовська Наталя Вікторівна – аспірант Київського міжнародного університету, кафедра публічноправових дисциплін
orcid 0000-0001-9955-297X

Соколовська Поліна Василівна – аспірант підготовчих курсів адвокатів БПП (BPP University, Великобританія)

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ ТА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

У всьому світі гендерна дискримінація залишається актуальною проблемою, оскільки для більшості коментаторів ця проблема пов'язана з історичною несправедливістю по відношенню до жінок, привілеями чоловіків та закріпленими соціокультурними упередженнями щодо гендерних прав і ролей. В Україні та Великобританії ці проблеми не менш актуальні.

Метою статті є виявлення основних проблем та законодавства в галузі гендерної дискримінації в Україні та Великої Британії, а також дослідження ідеології та історії України та Великої Британії, що впливають на формування гендерної дискримінації країн.

Доводиться, що ідеологія та історія країни мають дуже великий вплив на законодавство країни, тому важливо розумі-

ти цю ідеологію, традицію та історію, щоб зрозуміти, чому приймаються певні закони та чому вони ефективні чи не ефективні.

В статті автор розглядає основні проблеми гендерної дискримінації в Україні та Великої Британії. У світі в цілому ООН вважає, що проблеми гендерної дискримінації – це: жінки в політиці, насильство над жінками, материнство та незалежність від чоловіків. У статті розглянуті проблеми гендерної дискримінації в Англії та Україні.

Автор доходить висновку, що основними історичними та ідеологічними факторами, що сприяли розвитку гендерної дискримінації в Англії були: імміграція, релігія, юридична система країни, тоді як в Україні це релігія та соціокультурні упередження щодо гендерних прав і ролей. Основними проблемами в галузі гендерної рівності є: В Англії чотири основні сфери, це – материнство, жінки в політиці, жінки на робочому місці та насильство над жінками та п'ять сфер в Україні – жінки в політиці, жіноча праця, поширення гендерних стереотипів через освіту, насильство щодо жінок та материнство.

Ключові слова: гендерна рівність, основні проблеми гендерної нерівності в Україні та Великої Британії, гендерна дискримінація, роль історії та ідеології в формуванні гендерної нерівності, вплив стереотипів на формування гендерної нерівності.

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ЗАСАДА ДЛЯ УХВАЛЕННЯ ЗАКОННИХ СУДОВИХ АКТИВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

СЕНИК Світлана Василівна - кандидат юридичних наук, доцент доцент кафедри цивільного права та процесу (Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна)

<https://orcid.org/0000-0003-3492-5282>

УДК 347.91/.95

DOI 10.32782/EP.2021.3.27

У статті досліджено питання поняття права на справедливий суд. Акцентується увага на правовій позиції Європейського суду з прав людини, що основною складовою права на справедливий суд є право доступу, в тому розумінні, що особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права.

Автором обґрунтовується позиція, що у цивільному судочинстві право на справедливий суд включає як можливість здійснення права на звернення до суду (доступ до правосуддя), так і здійснення процедури відкриття провадження у справі, підготовки справи до судового розгляду та сам порядок розгляду справи по суті згідно правил, передбачених ЦПК України, а також ухвалення відповідного судового акту з вирішенням правової вимоги відповідно до норм матеріального права з дотриманням норм цивільного процесуального права.

Доводиться, що право на справедливий суд забезпечується не тільки законною процедурою судового розгляду цивільної справи відповідною судовою інстанцією, а й ухваленням судового акту за результатами розгляду правової вимоги, який повинен бути законним, обґрунтованим та справедливим.

Ключові слова: правосуддя, суд, верховенство права, справедливість, судовий акт, законність, обґрунтованість.

Суддя стоїть на сторожі права навіть проти законів
(Станіслав Дністрянський)

Постановка проблеми

Справедливий суд – це не тільки справедливий результат судового розгляду цивільної справи у формі певного судового акту. У поняття справедливий суд слід включати можливість здійснення права на звернення до суду (доступ до правосуддя), здійснення процедури відкриття провадження у справі, підготовки справи до судового розгляду та сам порядок розгляду справи по суті згідно правил, передбачених ЦПК України, а також ухвалення відповідного судового акту з вирішенням правової вимоги відповідно до норм матеріального права з дотриманням норм цивільного процесуального права.

Доступ до правосуддя є важливим елементом верховенства права. Він надає можливість особам захистити себе від порушення їхніх прав, відшкодувати завдану шкоду, забезпечити відповідальність виконавчої влади та здійснювати свій захист. Тобто це елемент верховенства права, що наскрізно наявний у всіх галузях та інститутах права, пов'язаних із вирішенням спорів. У рішенні Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 року зазначається, що «ніхто не може бути обмежений у справі на доступ до правосуддя, яке охоплює можливість особи ініціювати судовий розгляд та брати безпосередню участь у судовому процесі, або позбавлений такого права» [1].

У свою чергу, право на справедливий судовий розгляд є одним із основоположних у сучасних цивілізованих державах. Його законодавча регламентація, система гарантування та забезпечення визначають стан та рівень розвитку правової культури у суспільстві. Право на справедливий судовий розгляд посідає одне з найвагоміших місць серед інших прав людини, бо його зміст вказує на те, що будь-яке порушене право може бути відновлене за допомогою певної справедливої процедури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження питань здійснення та реалізації права на справедливий суд, в тому числі й в рамках дії цього принципу в цивільному судочинстві, було предметом багатьох учених, зокрема, Андронова І.В., Бережанського Г.І., Грень Н.М., Комарова В.В., Коруц У.З., Курило М., Михайленко В.В. Романів Х.Б., Сакари Н.Ю., Фазикош Г.В. та інших.

Виклад основних положень

Досліджуючи питання права на справедливий суд, в першу чергу слід звернутись до змісту стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), яка визначає, що «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя» [2].

Варто зауважити, що складний характер структури права на справедливий суд робить його предметом постійної уваги юристів-науковців та практиків, оскільки відповідь на це питання має не лише теоретичне значення, а й важливе практичне.

Як справедливо вказує У.З. Коруц, «незважаючи на важливість принципу справедливості судового розгляду, ЄСПЛ не напружував певних формально визначених правил і критеріїв справедливості. В окремих рішеннях ЄСПЛ відстоюється позиція, що «справедливий розгляд справи» передбачає такі аспекти належного правосуддя, як право на доступ до правосуддя, рівність сторін, змагальний характер судового розгляду справи, обґрунтованість тощо» [3, С. 84].

Х.Б. Романів наголошує, що «по суті, кожна з держав-членів як суб'єкт імплементації міжнародно-правових актів, вправі на власний розсуд визначати зміст того чи іншого права. Зокрема, у справі “*Delcourt v. Belgium*” Суд зазначив, що «у демократичному суспільстві у світлі розуміння Конвенції, право на справедливий суд посідає настільки значне місце, що обмежувальне тлумачення статті 6 не відповідає б меті та призначенню цього положення» [4, С. 134].

У справі *Bellet y. France* Європейський суд з прав людини зазначив, що «стаття 6 § 1 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права» [5, С. 168].

Отже, позиція Європейського суду з прав людини у багатьох справах ґрунтується на тому, що основною складовою права на справедливий суд є право доступу, в тому розумінні, що особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права.

Європейський Суд з прав людини у рішенні у справі «*Мірагаль Есколано та інші*»

проти Іспанії» від 13 січня 2000 року та у рішенні у справі «Перес де Рада Каванілес проти Іспанії» від 28 жовтня 1998 року вказав, що «надто суворе тлумачення внутрішніми судами процесуальної норми позбавило заявників права на доступ до суду і завадило розгляду їхніх позовних вимог. Це визнано порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Водночас, встановлення обмежень доступу до суду повинно застосовуватися з певною гнучкістю і без надзвичайного формалізму, воно не застосовується автоматично і не має абсолютного характеру, перевіряючи його виконання, слід звертати увагу на обставини справи» [6, С. 169].

Право на звернення до суду, одним з аспектів якого є право доступу до суду, не є абсолютним, воно може бути обмеженим. Право на суд охоплює надзвичайно широке поле різноманітних категорій – воно стосується як інституційних та організаційних аспектів, так і особливостей здійснення окремих судових процедур. Європейський суд з прав людини, надаючи тлумачення принципу верховенства права в світлі статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зазначав, що формальності не можуть бути підставами для виправдання несправедливості. Свого часу Верховний Суд України у Постанові Пленуму від 01 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» зазначав, що «виходячи із зазначеного принципу та гарантування Конституцією судового захисту конституційних прав і свобод, судова діяльність має бути спрямована на захист цих прав і свобод від будь-яких посягань шляхом забезпечення своєчасного та якісного розгляду конкретних справ» [7].

Отже, враховуючи зміст Конвенції, можна дійти висновку про складну структуру права на справедливий суд. З огляду на складний та універсальний характер, право на справедливий суд повинно слугувати дієвим засобом захисту прав особи. Фактично забезпечення даного права є основою організаційної діяльності суду та процедури вирішення ним юридично значущих справ. Основоположна роль та визначальне місце права на справедливий суд у контексті за-

хисту прав людини вимагають належної імплементації цього інституту у національне законодавство та ефективного контролю за його здійсненням.

Відповідно до міжнародного та європейського права з прав людини поняття доступу до правосуддя зобов'язує держави гарантувати право кожної особи на звернення до суду (за певних обставин, до альтернативного органу вирішення спорів) з метою отримання юридичного захисту у разі, якщо права особи були порушені. Отже, це також право, що допомагає особі домогтися реалізації своїх прав. Проблема полягає в реальному забезпеченні процесу реалізації цього права.

Оцінюючи міжнародно-правовий механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд, необхідно брати до уваги також той факт, що Україна є членом Ради Європи (з 31 жовтня 1995 р.), у зв'язку з чим зобов'язана дотримуватись міжнародних стандартів у сфері прав людини. Наприклад, кожна особа-громадянин держави-учасниці Ради Європи може звернутись із скаргою до Комітету ООН з прав людини. Це право надане на підставі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. і Факультативного протоколу до нього. Комітет з прав людини складається з 18 експертів, які розглядають індивідуальні скарги на порушення передбачених у Пакті прав з держав, що ратифікували Факультативний протокол. Отримавши скаргу, Комітет доводить цей факт до відома держави-порушника, яка має протягом 6 місяців надати письмові пояснення щодо цього порушення і заходів, яких буде вжито для відновлення прав. Подібні процедури щодо забезпечення права особи на справедливий судовий розгляд відбуваються і в інших міжнародних установах та організаціях, розгалуженість яких зумовлюється великою кількістю відповідних декларацій, конвенцій та інших міжнародно-правових актів як загальносвітового, так і регіонального рівнів [3, С. 57].

Разом з тим зауважимо, що система міжнародних актів, органів та інституцій у сфері захисту прав людини є надзвичайно розгалуженою, що інколи зумовлює проблеми їх практичної реалізації. Тому для існування

та функціонування такої кількості міжнародних установ необхідно ухвалити значну кількість нормативних актів, що б регулювали діяльність таких органів. Це питання врегульоване Конвенцією, яка встановлює, що для захисту своїх прав необхідно звернутись до системи судової практики (так зване Страсбурзьке право). Як зазначає У.З. Коцур, «на Європейському континенті це можна зробити завдяки двом органам: Європейській комісії з прав людини і Європейському суду з прав людини. Загалом наявність значної кількості міжнародних інстанцій, куди особа може подати скаргу в разі порушення її прав і свобод, позитивно характеризує систему захисту прав людини у світі» [3, С. 59].

Варто зазначити, що механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд в судових інстанціях та в інших міжнародних установах відрізняється ступенем обов'язковості виконання рішень таких інстанцій державою або окремими державними органами, щодо яких було прийнято рішення про усунення порушень прав особи та їхнє відновлення.

Міжнародні та регіональні судові інстанції є свого роду наддержавним продовженням судової системи країни, а, отже, виконання їхніх рішень відбувається в рамках чинного національного виконавчого законодавства.

Так, наприклад, рішення Комітету з ліквідації расової дискримінації не належать до компетенції органів системи виконання судових рішень, а лише відповідних урядових установ держави. Це означає, що хоча рішення такого комітету є обов'язковими для реагування на них держави, але ступінь чи обсяги такого реагування можуть варіюватися залежно від різних умов. Водночас, рішення міжнародних судів – це конкретні приписи, реагування на які є обов'язковим, що передбачається відповідними конвенціями та деклараціями. Однак, виникає питання, яким чином механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд стосується діяльності міжнародних несудових інстанцій.

Слід зазначити, що відповідно до ЄСПЛ міжнародний механізм реалізації права на

справедливий судовий розгляд закріплюється безпосередньо в Конвенції. Якщо в розділі I Конвенції декларуються права та свободи особи, в тому числі право на справедливий судовий розгляд, то в розділі II закріплюється механізм реалізації такого права особи, але лише щодо захисту прав безпосередньо в ЄСПЛ.

Аналізуючи розділ II Конвенції, можна наочно побачити структуру та оцінити складність міжнародного механізму реалізації права особи на справедливий судовий розгляд, який містить установчий, правотворчий, правозастосовний та інші елементи.

Можна зробити висновок, що, реалізація права на справедливий суд сама собою є складним процесом і, крім декларації самого права, постає необхідність визначити та закріпити механізм його практичної реалізації з метою уніфікації процедури захисту особою своїх прав. Так, звернення особи до ЄСПЛ або до інших міжнародних правозахисних організацій викликане надзвичайною необхідністю встановлення справедливості та відстоювання її свобод. Така потреба виникає через відсутність спроможності захистити свої права на національному рівні.

У рамках національного нормативного регулювання право на доступ до правосуддя та право на справедливий суд гарантуються Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів».

Так, відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Згідно ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» право на справедливий суд передбачає те, що:

- кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки

незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом.

- іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України;
- доступність правосуддя для кожної особи забезпечується відповідно до Конституції України та в порядку, встановленому законами України.

Стаття 2 ЦПК України визначає завданням цивільного судочинства справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

У першу чергу, справедливість судового розгляду забезпечується правом кожного на звернення до суду. Зокрема, відповідно до ст. 4 ЦПК України кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів. У випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах. Статтю 4 ЦПК України слід застосовувати у взаємозв'язку зі ст.ст. 7, 8 14 ЦПК України.

Крім цього, право на звернення до суду включає в себе і право заінтересованого суб'єкта на перегляд судової справи на предмет законності та обґрунтованості судового акта судом вищестоящої інстанції. Можливість здійснення цього право у цивільному судочинстві забезпеченням дії інститутів апеляційного, касаційного перегляду, а також перегляду судових актів за ново виявленими або виключними обставинами.

Нормами ЦПК України визначено, що цивільна справа повинна бути розглянута у визначені законом строки. Так, ЦПК України чітко визначено строки відкриття провадження у справі (ст. 187), строки проведення підготовчого провадження (ст. 189), строки розгляду справи по суті (ст. 210). Для справ наказного провадження визна-

чено спеціальні строки судового розгляду відповідної заяви (ст.ст. 165, 167). В окремому провадженні щодо строків судового розгляду цивільної справи діє наступне правило: якщо спеціальною нормою ЦПК України не визначено скороченого строку судового розгляду цивільної справи, то застосовується загальні правила щодо строків судового розгляду цивільної справи. Приміром, відповідно до ст. 341 ЦПК України заява про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку розглядається судом у такі строки з дня її надходження до суду: про госпіталізацію особи до закладу з надання психіатричної допомоги - протягом 24 годин; про психіатричний огляд - протягом трьох днів; про надання амбулаторної психіатричної допомоги, її продовження та продовження госпіталізації - протягом десяти днів. Натомість, приміром, для судового розгляду про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності скороченого строку не встановлено, а, отже, така цивільна справа розглядається відповідно до загальних положень ЦПК України.

Крім цього, згідно ст. 121 ЦПК України суд має встановлювати розумні строки для вчинення процесуальних дій. Строк є розумним, якщо він передбачає час, достатній, з урахуванням обставин справи, для вчинення процесуальної дії, та відповідає завданню цивільного судочинства.

Такі елементи права на справедливий суд як безсторонність та справедливість суду, утвореного відповідно до закону забезпечується дією правил ст.ст. 11, 33-41 ЦПК України.

Як слушно звертає увагу В.В. Комаров, «під «судом, у практиці Європейського суду з прав людини розуміється будь-який юрисдикційний орган, що вирішує питання, віднесені до його компетенції на підставі норм права, відповідно до встановленої процедури. Вказаний орган має бути встановленим законом. Вказана фраза поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. У рішенні у справі «Занд проти Австрії» Комісія висловила думку, що термін «судом, встановленим законом» у п. 1 ст. 6 передбачає

«всю організаційну структуру судів, включено з питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів» [8, С. 33-34].

Як уже зазначалось вище, право на справедливий суд забезпечується не тільки законною процедурою судового розгляду цивільної справи відповідною судовою інстанцією, а й ухваленням законного та обґрунтованого судового акта за результатами розгляду правової вимоги.

Відповідно до ч. 2 ст. 263 ЦПК України законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права із дотриманням норм процесуального права.

Обґрунтованим є рішення, ухвалене на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні (ч. 5 ст. 263 ЦПК України).

Разом з тим, у першу чергу, згідно ч. 1 ст. 263 ЦПК України судові рішення повинно ґрунтуватись на засадах верховенства права.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 10 ЦПК України суд при розгляді справи керується принципом верховенства права.

Конституційний Суд України у рішенні від 2 листопада 2004 року наголосив, що «верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України» [9].

На сьогодні надзвичайно актуальною є позиція Г.В. Фазикош, що «для практичної реалізації ідеї верховенства права потрібен такий процесуальний механізм судової ді-

яльності, що забезпечує правовий результат розгляду справ, ефективність якого пов'язана з наявністю чітких критеріїв оцінки закону (формалізацією критеріїв права), з реальним наданням суу відповідних повноважень «критикувати закон» та можливості реалізувати ці повноваження через наявні процедури судочинства (удосконаленням процесуальної форми). Сучасні підходи до вирішення цих питань у контексті реалізації судової влади мають носити інтегрований характер, що має проявлятися у суддівській інтерпретації права з точки зору його природних ознак, а також правової форми. В цьому аспекті діяльність суду при розгляді цивільних справ відтворюється в ідеї правозаконності, що має бути основою сучасного механізму цивільного судочинства» [10, С. 12].

Як зазначає М. Курило, «механізм дії цього принципу у процесуальних галузях права пов'язаний не просто з точним дотриманням процесуальних норм, хоч це, безумовно, досить важливо, а насамперед – з оперативністю розгляду справ, справедливістю судових рішень, вчасністю й точністю їх виконання. Таким чином, принцип верховенства права регулює не просто певну процесуальну дію чи групу процесуальних дій, а всі стадії судового процесу незалежно від юрисдикційної діяльності судів чи їх інстанційної підсудності» [11, С. 274].

І.В. Андронов стверджує, що «судове рішення, будучи актом правосуддя, має прийматися судом на основі верховенства права. Якщо рішення ухвалене всупереч правовим нормам, воно хоча за формою і є процесуальним документом, однак не може вважатися актом правосуддя, оскільки не виконує свого призначення та не спрямоване на виконання завдання цивільного судочинства» [12, С. 14].

Також погоджуємось із доктринальною позицією, висловленою багатьма науковцями, що до рішень, у яких суд конкретизує права і обов'язки сторін, наприклад, до рішень про відшкодування моральної шкоди, стягнення аліментів на батьків і т.д., пред'являється також вимога *справедливості*, тобто відповідність розміру присудження

грошових сум і іншого майна економічним можливостям сторін та іншим фактичним обставинам справи. Справедливість рішення суду не є протиправною законності рішення, а є способом її прояву.

Інтереси різних верств населення, їх співвідношення із суспільними інтересами враховуються законодавчими органами. Суд – орган, який застосовує норми права. У рамках правозастосування суд відповідно до наданих йому повноважень може конкретизувати правовідношення, керуючись вимогами справедливості, тобто зробити те, що законодавчий орган у зв'язку з необхідністю врахування індивідуальних особливостей взаємовідносин сторін шляхом прийняття загальної норми зробити не в стані.

Висновки

На підставі проведеного дослідження обґрунтовується позиція, що у цивільному судочинстві право на справедливий суд включає як можливість здійснення права на звернення до суду (доступ до правосуддя), так і здійснення процедури відкриття провадження у справі, підготовки справи до судового розгляду та сам порядок розгляду справи по суті згідно правил, передбачених Цивільним процесуальним кодексом України, а також ухвалення відповідного судового акту з вирішенням правової вимоги відповідно до норм матеріального права з дотриманням норм цивільного процесуального права.

Звертається увага, що механізм реалізації права на справедливий судовий розгляд в судових інстанціях та в інших міжнародних установах відрізняється ступенем обов'язковості виконання рішень таких інстанцій державою або окремими державними органами, щодо яких було прийнято рішення про усунення порушень прав особи та їхнє відновлення.

Доводиться, що право на справедливий суд забезпечується не тільки законною процедурою судового розгляду цивільної справи відповідною судовою інстанцією, а й ухваленням судового акта за результатами розгляду правової вимоги, який повинен бути законним, обґрунтованим та справедливим.

Стверджується, що справедливість судового акта, ухваленого в цивільній справі, не є протиправною законності рішення, а є способом її прояву.

Література

1. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 року у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) // URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text> (дата звернення 13.01.2021)
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 13.01.2021)
3. Коруц У.З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України : монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. 218 с.
4. Романів Х.Б. Забезпечення права на справедливий суд: міжнародне закріплення та вітчизняні здобутки. *Інформація і право*, 2018. № 3. С. 131-136.
5. Case of Delcourt v. Belgium №2689/65. URL: [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{fulltext:\[Delcourt%20v%20belgium\],documentcollectionid2:\[\"GRANDCHAMBER\", \"CHAMBER\"\],itemid:\[001-57467\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{fulltext:[Delcourt%20v%20belgium],documentcollectionid2:[\) (дата звернення 15.01.2021).
6. Бережанський Г.І. Проблеми реалізації права на справедливий суд у Франції: досвід для України. *Вісник кримінального судочинства*, 2018. № 2. С. 168-170.
7. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 01.11.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text> (дата звернення 15.01.2021)/
8. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві: Навч. посіб. / Комаров В.В., Сакара Н.Ю. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. 42 с.

9. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 15.01.2021).

10. Фазикош Г.В. Судове рішення в цивільному судочинстві : Автореф. дис. ... канд. юрид.наук: 12.00.03. / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, Харків. 2008. 21 с.

11. М. Курило. Щодо можливості уніфікації принципів цивільного, адміністративного, господарського та кримінального процесуального права. *Право України*. № 8. 2013. С. 271-277.

12. Андронов І.В. Судові рішення в цивільному процесі України : Автореф. дис. ... докт. юрид.наук: 12.00.03. / Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса. 2018. 42 с.

Senyk Svitlana Vasylivna

<https://orcid.org/0000-0003-3492-5282>

Candidate of Law Sciences, Associate Professor of Civil Law and Legal Proceedings Department (Ivan Franko National University of Lviv Lviv city, Ukraine)

THE RIGHT TO A JUSTICE COURT AS A CONCEPTUAL PRINCIPLE FOR THE ADOPTION OF LEGAL JUDICIAL ACTS IN CIVIL JUDICIARY

The article examines the concept of the right to a fair trial. Emphasis is placed on the legal position of the European Court of Human Rights that the main component of the right to a fair trial is the right of access, in the sense that a person should be able to go to court to resolve a particular issue and that the state should not practical obstacles to the exercise of this right.

The author substantiates the position that in civil proceedings the right to a fair trial includes both the possibility of exercising the right to appeal to the court (access to justice) and the procedure of opening proceedings, preparing the case for trial and the procedure on the merits according to the rules provided by the Civil Procedure Code of Ukraine, as well as the adoption of a relevant judicial act with the resolution of a legal claim in accordance with the rules of substantive law in compliance with the rules of civil procedural law.

It is argued that the right to a fair trial is ensured not only by the legal procedure of civil proceedings by the relevant court, but also by the adoption of a judicial act based on the legal claim, which must be lawful, reasonable and fair.

Key words: justice, court, rule of law. justice, judicial act, legality, validity.

ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ДОГОВОРУ НАЙМУ (ОРЕНДИ)

НАДЬОН Вікторія Валентинівна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (Україна м. Харків)

ORCID 0000-0001-8240-7717
DOI 10.32782/EP.2021.3.28

Інститут найму (оренди) визначений законодавцем як базовий для регулювання всіх договірних зобов'язань, спрямованих на передання майна у тимчасове користування. Конструюючи різні види договорів у сфері користування майном (або їх підвиди), законодавець використав досить різні критерії. Зокрема: 1) предмет договору, за допомогою якого виділено договори прокату, найму (оренди) земельної ділянки, будівлі або іншої капітальної споруди, транспортно-господарського засобу, лізингу; 2) безоплатність договору, яка покладена в основу договору позички; 3) інші критерії (публічний характер, спеціальний статус наймодавця (орендодавця).

Отже, у цій групі містяться не тільки норми, що регламентують платні відносини щодо передання майна у тимчасове користування, але й уніфіковані правила, зумовлені спрямованістю зобов'язання на передання майна у тимчасове користування незалежно від його оплатності чи безоплатності. Ці уніфіковані положення застосовуються не тільки до найму (оренди), але й до договору позички.

Стан сучасного правового регулювання відносин з передання майна у користування доводить, що вирішення окремих завдань законодавець переклав на вітчизняну доктрину права. Однак юридична наука і договірна практика не виробила чіткої й одностайної позиції щодо кваліфікації відносин з передання майна у тимчасове користування. З цього приводу, в статті проаналізовано доктринальний та практичний підхід та доведено, що договори, спрямовані на передання майна у користування мають

зобов'язально-правову природу. Цей висновок робиться з наступного аналізу положень Цивільного кодексу України (далі – ЦК України): 1) вникають на підставі договору найму (оренди) (регулюється Главою 58 ЦК України); 2) основною спрямованістю договору найму (оренди) є надання наймачеві користування майном, що підтверджує положення ч. 1 ст. 759 ЦК України; 3) право користування завжди презюмується як тимчасове, строкове, тобто існує певний час (договір укладається на певний строк – ст. 763 ЦК України); 4) зі впливом строку, предмет договору повинен бути повернутим; 5) як правило, має платний (нееквівалентний) характер; 6) можливість застосовувати речово-правові засоби захисту (у тому числі виндикаційний та негативний позови).

У статті автором доведено, що не зважаючи на платний характер визначених цивільних правовідносин, категорія еквівалентності застосовується не до всіх договорів найму (оренди). Таким чином, договір найму (оренди) може бути й нееквівалентним, однак платним.

Еквівалентним у статті визнається такий цивільний договір, зміст якого характеризується ціннісною рівністю обмінюваних благ безвідносно до того, у якій юридичній формі ця ціннісна рівність виражена (купівля-продаж, підряд тощо).

Ключові слова: найм (оренда), транспортний засіб, прокат, комерційна концесія, будівля, капітальна споруда, купівля-продаж, позичка, оплатність, безоплатність, спрямованість, групи, види, договір, правовідносини.

Постановка проблеми

Проаналізувати доктринальний та практичний підхід щодо сутності договору найму (оренди) і визначити правову природу договорів, спрямованих на передавання майна у тимчасове користування (договорів найму (оренди)) та зробити висновки.

Аналіз останніх досліджень та публікаці

Проблеми пов'язані з договором найму (оренди), а також окремих його видів не раз була предметом наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед яких слід згадати: В. А. Белова, А. Г. Бірюкову, М. Й. Брагинського, І. А. Буш, О. В. Вавіліна, Л. Г. Єфімову, О. С. Йоффе, К. Д. Кавеліна, І. Р. Калаура, В. І. Крата, В. В. Кулакова, Р. А. Майданика, Д. І. Мейера, М. В. Мороза, О. В. Мороз, І. А. Покровського, Ю. В. Романця, М. П. Тиндика, Ю. М. Філонову, Ю. Є. Ходико.

Виклад основного матеріалу

Інтересам учасників цивільних правовідносин не завжди відповідає передавання майна у власність. Нерідко купівля-продаж не вигідна власнику чи особам, які потребують використання майна. Як відзначав свого часу О. С. Йоффе, по-перше, власник може в даний момент не потребувати у використанні того предмета, яким він володіє. Для відчуження ж речі необхідних передумов немає, тому що з часом вона знадобиться самому власнику. Але водночас річ виявилася б омертвілою... якби закон не допускав її передавання, навіть у тимчасове користування іншій особі. По-друге, фізична особа чи організація, не будучи власником якої-небудь речі, іноді має потребу в її використанні лише епізодично; по-третє, необхідність у використанні речі може бути тривалою або навіть постійною. Але в таких випадках придбання її у власність іноді нездійсненне або економічно недоцільне [1, с. 304]. В кожній конкретній ситуації сторони приймають рішення про укладання конкретного договору, котрий відноситься до певної групи спрямованості.

Договори, спрямовані на передавання майна у користування, різноманітні. Кожний із

вихідних договірних типів має свою специфіку, обумовлену певними системними ознаками (позичка – ознакою безоплатності; найм житла – предметними та суб'єктивними особливостями правовідносин; прокат, комерційна концесія – ознакою предмета). Відповідно внутрішня класифікація договорів, спрямованих на передавання об'єктів цивільних прав у тимчасове користування, може бути послідовно зроблена з декількох підстав. Так, усі договори (визначеної спрямованості) за предметною ознакою можна поділити на договори: 1) спрямовані на оплатне передавання у тимчасове користування майна (найм житла, транспортного засобу, будівлі або іншої капітальної споруди, прокат); 2) спрямовані на безоплатне передавання майна у тимчасове користування (позичка); 3) договори, спрямовані на передавання у тимчасове користування об'єктів виключних прав (комерційна концесія).

Об'єднання всіх розглянутих договорів, спрямованих на передавання майна у користування, в одну групу за ознакою спрямованості, має нормативно-правове обґрунтування. Вона є основою для формування правової бази, принципово відмінної від регулювання відносин, які мають іншу спрямованість (передавання майна у власність, виконання роботи, надання послуги, передавання майна у власність з умовою повернення такої ж кількості майна того ж роду і якості тощо) [2, с. 109-110]. Слід погодитися з думкою В.В. Кулакова, що для визначення правової спрямованості зобов'язання, слід підходити комплексно, враховуючи конкретну особисту мету учасників таких правовідносин [3, с. 51].

Отже, ознака спрямованості дозволяє відмежувати договір найму (оренди) від інших зобов'язань, що мають з наймом (орендою) зовнішню схожість. Така схожість прослідковується, наприклад, договір найму (оренди), що передбачає викуп орендованого майна шляхом перерахування певної суми орендних платежів, з договором купівлі-продажу з розстроченням платежу. Проте правова природа цих правовідносин принципово різна. Будь-який договір купівлі-продажу, зокрема і з розстрочкою платежу, спрямован на передавання майна у власність.

Порядок та умови оплати мають вторинне значення. Вони впливають на спрямованість зобов'язання. Тому купівля-продаж із розстрочкою платежу регламентується нормами про купівлю-продаж. Навпаки, за договором найму (оренди), основним обов'язком власника є передання майна у тимчасове користування наймачу (орендарю). Найвність в орендному правовідношенні елемента купівлі-продажу, що передбачає викуп майна шляхом внесення орендної плати, не змінює основної правової природи договору найму (оренди). Умова про викуп, тобто про перехід права власності на договірне майно, починає діяти лише у певний момент, коли загальна сума виплаченої орендної плати стає рівною сумі викупу. До цього моменту зобов'язання підпорядковується нормам про найм (оренду). Як було відзначено, ще римськими юристами, що різниця між наймом (*locatio-conductio*) і купівлею-продажем (*emptio et venditio*) полягає в тому, що за договором купівлі-продажу покупець отримував постійне володіння річчю, а договір найму мав іншу мету: надати наймачеві річ, послугу, роботу в тимчасове користування за певну винагороду, яка обчислюється пропорційно часу користування відповідним об'єктом [4, с. 445-446].

Отже, договір найму (оренди) належить до класичних договірних інститутів, відомих цивілістиці ще з часів римського права. Римське право визнавало три різні види найму: найм речей (*locatio-conductio rerum*); найм послуг (*locatio-conductio operatum*); найм роботи або підряд (*locatio-conductio operis*). Загальне між усіма трьома видами найму полягало в тому, що одна сторона зобов'язувалася надати іншій стороні користування відповідним об'єктом, а остання – сплатити першій стороні за користування певну грошову винагороду.

Важливе значення для характеристики договору найму (оренди) має визначення сутності права користування. Слід зазначити, що ця проблема визначена не тільки на доктринальному рівні, вона проявляється й у судовій практиці. Неодноразово вищі судові інстанції кваліфікували право найму (оренди) як речове право [5, 6].

Питання віднесення найму (оренди) до речових прав було відзначено у роботах В.К. Райхера [7], О.С. Йоффе [8], І. А. Покровського [9], Д.І. Мейєра [10] тощо. Прибічниками цієї концепції висловлювалася думка про те, що чітке розмежування речового та зобов'язального права не є можливим, оскільки повноваження наймача (орендаря) наближені до повноважень володаря речового права, у зв'язку з цим, питання віднесення найму (оренди) до речових прав є достатньо обґрунтованими. При цьому автори називають речово-правовий захист та право прямування при наймі (оренді) «зовнішньою дією зобов'язання». Зокрема, І. А. Покровський зазначав, що протягом століть самостійний захист був наданий по-малу орендарям, поклажеприймачам тощо, словом, майже всім власникам «від чужого імені» [9, с. 232]. О. С. Йоффе ж вважав, що договірне (відносне) правовідношення майнового найму в тій мірі, в якій воно пов'язане з передачею майна у володіння іншій особі, породжує певні абсолютно-правові наслідки [8, с. 308].

Протилежної думки дотримувався В. А. Умов зазначаючи, що сутність найму полягає не у встановленні для наймача права на відому річ, а у відомій сукупності дій, якими встановлюється для наймача відоме користування, що визначене договором. Сама річ на другому місці [11, с. 11]. Право користування орендованим благом здійснюється тільки через виконання наймодавцем зобов'язання, прийнятого як основне, – «надати у користування» наймачу благо щодня і в кожний окремих момент, а, отже, через виконання єдиного зобов'язання [12, с. 87]. Право, на думку В. В. Єма, належить орендарю щодо орендованого майна, має зобов'язальну природу, бо, по-перше, воно завжди є правом, наданим на певний час, а по-друге, його зміст визначається та змінюється домовленістю сторін [13].

В італійській доктрині прийнято виділяти реальне право користування (*diritto reale di godimento*), тобто користування речовою властивістю та особисте право користування (*diritto personale di godimento*), що ґрунтується на суб'єктивному праві. Орендні відносини, мають власну специфіку. У зв'язку

з цим в Італії, враховуючи юридичну реальність, висловлюються про третій самостійний вид права користування. Тим самим робляться спроби подолати вічний спір про природу права орендаря, кваліфікуючи його як зобов'язальне право, що має характер як негайності, так і абсолютності [14, с. 120]. З визначеної тези, можна призиювати змішаний характер орендних відносин за законодавством Італії.

Змішаний характер свого часу відзначав К. Д. Кавелін, на його думку, для найму характерне поєднання прав речових та зобов'язальних, оскільки та сама «реальна річ» перебуває у володінні однієї особи та стає «предметом вживання» інших осіб [15, с. 64]. Частина правових зв'язків, що складаються у цивільному обороті, відповідає речовим або зобов'язальним ознакам, визначає М. Й. Брагинський, і все-таки більшість цивільних правовідносин є змішаними «речово-обов'язковими» [16, с. 160]. Така ж позиція підтримана й О. В. Вавіліним [17]. На підтримку змішаного характеру орендних правовідносин І. А. Буш виокремлює дві групи відносин. До першої групи відносить відносини, пов'язані з виконанням обов'язків щодо надання предмета оренди з метою вилучення з нього корисних властивостей та сплатою орендних платежів. Це основні дії орендних зобов'язань, які включають й обов'язки, які випливають з цих зобов'язань. Договір оренди у цій групі відносин виступає юридичним фактом, це свідчить, що у наймача та наймодавця виникають взаємні права та обов'язки. До другої групи належать речові відносини, пов'язані з володінням та користуванням предметом оренди, котрі виникають не з моменту укладання договору (з цього моменту виникає лише зобов'язання вимагати зазначений у договорі предмет, а з моменту фактичної передачі речі наймачу та об'єктивованої (фактичної) можливості впливу на цю річ. Фактичне надання речі є юридичним фактом набуття наймачем володіння та користування, що породжує речові правовідносини [18].

Не можна не відзначити, що на основі наведеної вище теорії висловлювалася точка зору, згідно з якою визначати орендні пра-

вовідносини як змішані (речово-обов'язкові) невірно, оскільки орендні правовідносини становлять особливий правовий стан [19, с. 95]. Слід погодитися з думкою Л. Г. Єфімової, що правовий режим речових та зобов'язальних правовідносин нерідко переплітається настільки тісно, що часом важко однозначно визначити, яке перед нами право: речове з елементами зобов'язального або, навпаки, зобов'язальне з елементами речового [20].

Таким чином, проаналізувавши доктринальні підходи до вирішення питання щодо речової чи зобов'язальної природи договору найму (оренди), слід констатувати, що орендні відносини є зобов'язальними правовідносинами. Речова властивість, властива праву володіння наймача, однак це не свідчить про те, що наймач має речове право на предмет оренди. Так, ВП ВС у своїй постанові відзначила, що однією з особливостей найму житла є те, що наймач має право тимчасового володіння (*detentio*) ним. Право володіння (*possessio*) житлом залишається в його власника, який не втрачає це право навіть тоді, коли інша особа використовує таке майно протиправно (п. 91) [21]. Параграф 320 Всезагального кодексу Австрії вказує, що «за допомогою дійсного титулу особа отримує тільки право володіння річчю, але не саме володіння». А тому особа, маючи фактичне панування над річчю, є володільцем, проте особа, яка має право володіння, не завжди фактично володіє річчю [22].

Втім, причина появи норм, що забезпечують й захист прав орендаря, не є спробою створення речового права, а лише свідчить про встановлення механізму захисту, схожого на існуючі для речових прав [23, с. 251]. Тому позов наймача проти власника, на наш погляд, слід розглядати як позов про захист факту володіння, а не права. Іншими словами, мову слід вести, скоріше, про посесорну вимогу.

Додаткової уваги заслуговує й питання щодо ознаки оплатності договору найму (оренди). Відповідно до ч. 5 ст. 626 ЦК України, договір є відплатним, якщо інше не встановлено договором, законом або не впливає із суті договору. Оплатним визнається договір, за яким сторона повинна

одержати плату чи інше зустрічне надання за виконання своїх обов'язків. При цьому дії, вчинені однією особою (передання речі у власність, у користування, виконання визначеної роботи, надання послуги), компенсуються діями іншої сторони (сплата обумовленої ціни, винагорода тощо). Умовами оплатного правочину Хонігер вважав такі: 1) кожний з контрагентів зобов'язаний виконати відому дію; 2) кожен зазначений у договорі одержує певні дії; 3) обов'язок вчинити дію кожного контрагента перебуває в залежності від виконання дії іншим контрагентом. На противагу цьому для поняття безоплатності, на думку автора, потрібна відсутність усіх вищевказаних трьох моментів [24, с. 242-243].

Якщо безоплатні відносини призводять до зменшення обсягу майнової сфери на одній стороні і до відповідного збільшення її на іншій стороні, то в оплатних відносинах – при дотриманні еквівалентності – таких змін немає, а при відступі від еквівалентності – зміни в майнових сферах є, але не в настільки різючих розмірах, як у безоплатних відносинах. Оплата відносини передбачають певне співвідношення між обмінюваними благами: при дотриманні еквівалентності – вони рівні; при відступі від еквівалентності – вони не рівні. В обох випадках прямий зв'язок, що характеризується нами як зв'язок у діях учасників оплатних правовідносин, має місце. Для кожного учасника це виражається у зв'язку між витраченими засобами й отриманими результатами.

Як зазначав М. Й. Бару, еквівалентність – це вісь, навколо якої обертається оплатність. Тут діють як відцентрові, так і доцентрові сили, що наближають і віддаляють оплатність і еквівалентність залежно від цілого ряду обставин. Ці обставини не результат стихійно діючих сил [25]. Еквівалентність передбачає майнову рівновагу між діями учасників правочину, але ця рівновага чи співрозмірність не обов'язкові для визнання відносин оплатними. Відступ від еквівалентності не порушує принципу оплатності. Оплата не передбачає обов'язкову еквівалентність.

Отже, еквівалентним визнається такий цивільний договір, зміст якого характеризу-

ється ціннісною рівністю обмінюваних благ безвідносно до того, у якій юридичній формі ця ціннісна рівність виражена (купівля-продаж, підряд тощо).

Можна відзначити при цьому один момент: ціннісна рівність благ у конкретному договорі не завжди адекватна рівності в значенні правової автономії сторін цього договору. Відношення, як було зазначено, може бути оплатним, але не еквівалентним, і тоді, при відсутності майнової рівності, зберігається рівність правова, тому що ніхто з учасників не користується перевагою один перед другим, ні в можливості вступу в договірні відносини, ні у визначенні його змісту. Коли ж ми говоримо про еквівалентність, то маємо на увазі, що обмін матеріальних цінностей відбувається в таких пропорціях, що характеризуються повною рівністю. С. Ф. Кечек'ян зазначає, що еквівалентність обрана визначальною ознакою для цивільно-правових відносин [26].

Якщо ж обмін відбувається у таких пропорціях, що не характеризуються ціннісною рівністю, має місце лише оплатність, а не еквівалентність цих відносин. Отже, для договору найму (оренди) вважаємо не завжди можна застосовувати категорію еквівалентності. Так як майно передається на певний строк за обумовлену плату, і плата може бути різною. Однак, вона не завжди буде еквівалентною (співрозмірною) с переданим у користування майном. Наприклад, за договором найму житла власник квартири передає її у користування наймачу на певний строк, за плату. Ринкова вартість переданого майна наприклад коштує 100 тис, а орендна плата за це майно 10 тис, тобто співрозмірність цих благ не однакова. Еквівалентність буде простежуватися тоді, якщо наймач, наприклад на протязі 10 і більше років буде користуватися цим майном та сплачувати орендну плату. У цьому випадку, якщо вартість квартири переданої у найм і сплата орендних платежів в решті решт прирівнюються, тільки тоді можна вести мову про еквівалентність. Таким чином, для договору найму (оренди) слід застосовувати категорію оплатності, як це визначено законодавцем. У зв'язку з цим погоджуючись з наведеним твердженням В.А. Белова «ніхто не стане

робити надання на шкоду самому собі» [31], вважаємо, що якщо оплатне надання у правовідносинах є нееквівалентним, йому спостерігатиметься процес повернення (ознака повернення).

Щодо ознаки повернення, то слід розібратися з визначеною категорією.

Тлумачні словники при описі смислового значення терміна «повернення», як правило, використовують прийом вибудовування синонімічних рядів з метою розкриття змісту зазначеного терміна. Так, В. І. Даль дає визначення зазначеного терміна, як «... дія того, хто повертає..., поворотний, зворотний, що повертається, що повернувся; повернутий, зворотний, ведучий назад» [27, с. 199]. У новій редакції зазначеного тлумачного словника термін «повернути» визначається вже через наступні поняття: «звертати, повертати, віддавати назад, добувати назад втрачене, повертати собі» [28, с. 134].

Великий юридичний словник трактує поняття «повернення» через можливі зобов'язальні конструкції, що зумовлюють дії боржника: «повернення кредиту (у т.ч. товарного), боргу, отриманих тимчасово в прокат речей» [29, с. 118].

Отже, відносини, де предмет, отриманий особою від іншого суб'єкта відносного правовідношення, може відповідати ознаці повернення, слід припустити, що такі дії особи, пов'язані з передачею предмета, можуть мати зворотний ефект. На особливість реалізації даної ознаки звертається увага і в юридичній літературі, де вказується, що в окремих договорах встановлено обов'язок повернення раніше отриманого майна у разі припинення договору, наприклад, оренди [30].

Однак повернення предмета договору може відбуватися не тільки в договорі найму, а і в інших договірних конструкціях. Так, при укладанні договору купівлі-продажу, якщо куплена річ виявиться з дефектом, то покупець має право її повернути продавцеві вимагаючи повернення сплачених коштів. Таким чином, ознака повернення може бути виражена у двох формах: а) позитивній; б) негативній.

Позитивна форма повернення полягає в тому, що динаміка зобов'язання роз-

вивається за колом: кредитор виконує обов'язок з передачі предмета боржнику, цим реалізується право боржника на отримання предмета; а потім при припиненні зобов'язальних відносин боржник виконує обов'язок щодо повернення об'єкта кредитору, який обумовлює реалізацію права кредитора отримання такого предмета назад. При цьому повернення предмета договору розглядається як дія, що зумовлює правомірну поведінку

боржника, а неповернення такого майна розглядатиметься як неправомірну поведінку боржника, що спричинила безпідставне утримання майна кредитора.

Негативна форма полягає у неповерненні предмета переданого у користування. Це не завжди пов'язано з неналежністю виконання зобов'язання. Визначена форма має місце, наприклад, у випадках домовленостей між сторонами щодо подальшого викупу майна відносно якого укладений договір найму (оренди). У цьому разі з закінченням строку дії договору найму (оренди), майно не повертається наймодавцю, а залишається у наймача, якщо останній сплатив за нього обумовлену вартість. А отже, останній стає власником майна.

Отже, життєвий цикл орендного зобов'язання відповідає ознакам динамічних правовідносин. При цьому динаміка виявляється у послідовній зміні структури існуючих прав, при цьому як кінцева мета орендного зобов'язання передбачається відновлення положення, що існувало до моменту виникнення такого, що проявляється в унікальній правовій природі оренди як повернення зобов'язання, де ознака повернення виявляється в позитивній формі [31, с. 84].

Висновки

Проаналізувавши доктринальні підходи до вирішення питання щодо речової чи зобов'язальної природи договору найму (оренди), слід констатувати, що орендні відносини є зобов'язальними. Цей висновок робиться з наступних доводів: 1) виникають на підставі договору найму (оренди) (регулюється Главою 58 ЦК України); 2) основною спрямованістю договору найму

(оренди) є надання наймачеві користування майном, що підтверджує положення ч. 1 ст. 759 ЦК України; 3) право користування завжди презюмується як тимчасове, строкове, тобто існує певний час (договір укладається на певний строк – ст. 763 ЦК України); 4) зі спливом строку, предмет договору повинен бути повернутим; 5) як правило, має оплатний (несквівалентний) характер; 6) можливість застосовувати речово-правові засоби захисту (у тому числі виндикаційний та негаторний позови).

Література

1. Иоффе О. С. Обязательственное право. М.: Юрид. лит., 1975. 880 с.
2. Романец Ю. В. Система договоров в гражданском праве. М.: Юристъ, 2006. 496 с.
3. Кулаков В.В. Сложные обязательства в гражданском праве. Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Кулаков Владимир Викторович. Москва, 2011. 510 с.
4. Римское частное право: учебн. / Под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. М., 1996. 314 с.
5. Постанова Вищого господарського суду України від 16.08.2012 р. У справі № 11/114. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25650758>;
6. Постанова Верховного Суду України від 04.11.2015 р. У справі № 6-734цс15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54513258>
7. Райхер В.К. Абсолютные и относительные права. Известия эконом. ф-та Ленингр. политех. ин-та. 1928. Вып.25. С. 273-306.
8. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Л.: Из-во Ленингр. ун-та. , 1949. Гл.5. 144 с.
9. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. М.: Статут, 1998. 353 с.
10. Мейер Д.И. Русское гражданское право (по изд. 1902 г.) Ч. 2. М.: Статут, 1997. 290 с.
11. Умов В.А. Договор найма имущества по Римскому праву и новейшим иностранным законодательствам. Ч. I. М.: Унив. тип. (Катков и К), 1872. 359 с.
12. Barassi L. La teoria generale delle obbligazioni. Milano: Giuffe, 1946. P. 87.
13. Гражданское право: учебник : в 4 т. Т. 3. / отв. ред. Е.А. Суханов,, Статут М.: Статут, 2004. С. 421-422
14. Trimarchi M. La locazione. Trattato di diritto civile del consiglio nazionale del notariato. Napoli: Edizioni scientifiche italiane, 2013. P. 120.
15. Кавелин К. Д. Права и обязанности по имуществам и обязательствам. СПб.: Типография М.М. Стасюлеви-ча, 1879. 410 с.
16. Брагинский М.И. Договорное право. Общие положения. Кн. 1. М.: Статут, 2001. 842 с.
17. Вавилин Е.В. Содержание договора аренды. Вестник СГАП. 2011. № 3. С. 60-64.
18. Буш И.А. Защита прав участников арендных отношений: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2011. 27 с.
19. Кокоева Л.Т. Основные проблемы гражданско-правового регулирования арендных отношений: дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2004. 434 с.
20. Ефимова Л.Г. О соотношении вещных и обязательственных прав. Государство и право. 1998. № 10. С. 37 - 44.
21. Постанова ВП ВС у справі № 653/1096/16-ц. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538>.
22. Ходико Ю. Є. Щодо особливостей правового режиму об'єкта володіння. Право і суспільство. 2020. № 2. С. 237-244.
23. Харьковская цивилистическая школа: о договоре: моногр. / под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2017. 576 с.
24. Hoeniger. Die gemischten vertage in ihren Grundformen, 1910. P. 242-243.
25. Бару М. И. Понятие и содержание возмездности и безвозмездности в советском гражданском праве. Ученые зап. Харьк. юрид. ин-т. Харьков, 1959. Вып 13. С. 19-64
26. Кечекъян С. Ф. О системе советского социалистического права. Сов. гос-во и право. 1946. № 2. С. 41-50
27. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Ч. I. А-З. М.: Вь типографіи А. Семена, 1863. 627 с.
28. Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. 735 с.

29. Барихин А.Б. Большая юридическая энциклопедия. Серия Профессиональные справочники и энциклопедии. М.: Книжный мир, 2010. 960 с.

30. Гражданское право: учебн. / под ред. О.Н. Садикова. М.: КОНТРАКТ. ИНФРА-М, 2006. Т. 1. 609 с.

31. Белов В. А. Аренда как возвратное обязательство. Дис...канд. юрид. наук: 12.00.03 /Белов Валерий Александрович. М., 2016. 195 с.

Nadon V. V.

DOCTRINAL APPROACH TO THE LEGAL NATURE OF A LEASE AGREEMENT

The institution of lease is defined by the legislator as the basis for the regulation of all contractual obligations aimed at the transfer of property for temporary use. When constructing different types of contracts in the field of property use (or their subtypes), the legislator used quite different criteria. In particular: 1) the subject of the agreement by means of which the agreements of hire, rent (lease) of the land plot, building or other capital construction, vehicle, leasing are allocated; 2) gratuitousness of the agreement, which is the basis of the loan agreement; 3) other criteria (public nature, specific status of the landlord).

Thus, this group contains not only the rules governing the payment relationship for the transfer of property for temporary use, but also unified rules due to the focus of the obligation to transfer property for temporary use, regardless of its payment or gratuitousness. These unified provisions apply not only to the lease, but also to the loan agreement.

The state of modern legal regulation of relations on the transfer of property for use

proves that the legislator has translated the solution of certain problems into the domestic doctrine of law. however, legal science and contractual practice have not developed a clear and unanimous position on the qualification of relations for the transfer of property for temporary use. In this regard, the article analyzes the doctrinal and practical approach and proves that contracts aimed at the transfer of property for use are binding in nature. This conclusion is made from the following analysis of the provisions of the Civil Code of Ukraine: 1) arise on the basis of a lease agreement (regulated by Chapter 58 of the Civil Code of Ukraine); 2) the main direction of the lease agreement (lease) is to provide the lessee with the use of property, which confirms the provisions of Part 1 of Art. 759 of the Civil Code of Ukraine; 3) the right of use is always presumed as temporary, temporary, ie there is a certain time (the contract is concluded for a certain period - Article 763 of the Civil Code of Ukraine); 4) upon expiration of the term, the subject of the contract must be returned; 5) as a rule, has a paid (non-equivalent) nature; 6) the ability to apply substantive remedies (including vindication and negative claims).

In the article the author argues that despite the paid nature of certain civil relations, the category of equivalence does not apply to all leases (leases). Thus, the lease agreement may be non-equivalent, but payable.

Equivalent in the article is a civil contract, the content of which is characterized by the value equality of exchanged goods, regardless of the legal form in which this value equality is expressed (purchase, sale, contract, etc.).

Key words: rent (lease), vehicle, hire, commercial concession, building, capital construction, purchase and sale, loan, payment, gratuitousness, orientation, groups, types, contract, legal relations.

Науково-практичний журнал

ЄВРОПЕЙСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

EUROPEAN PERSPECTIVES

№ 3, 2021

Головний редактор
Музичук Олександр Миколайович

Здано до набору 03.08.2021 р.
Підписано до друку 25.08.2021 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 20,46
Тираж 1200. Зам. № 4063

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7,
тел./факс 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76